

Спогади ПРО СУХОМЛИНСЬКОГО

*Що було найголовніше
в моєму житті?*

*Без вагань відповідаю:
любов до дітей.*

*Учительська професія —
це людинознавство,*

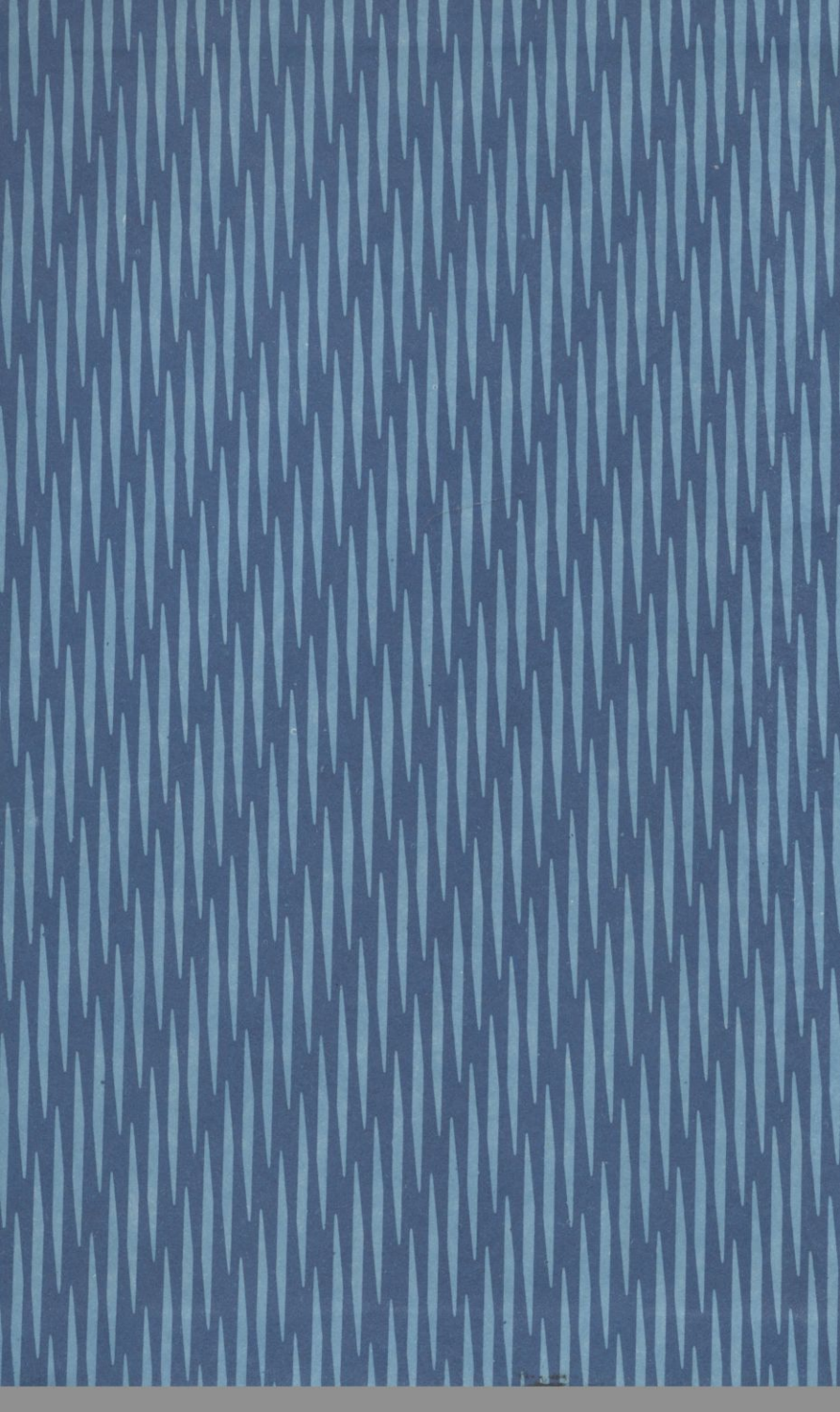
*постійне проникнення в
складний духовний світ
людини, яке ніколи
не припиняється.*

*Прекрасна риза —
пояска час відкривати в
людині нове,*

*дивуватися новому,
бачити людину в
процесі її становлення —
один з тих коренів,
які живлять покликання
до педагогічної праці.*

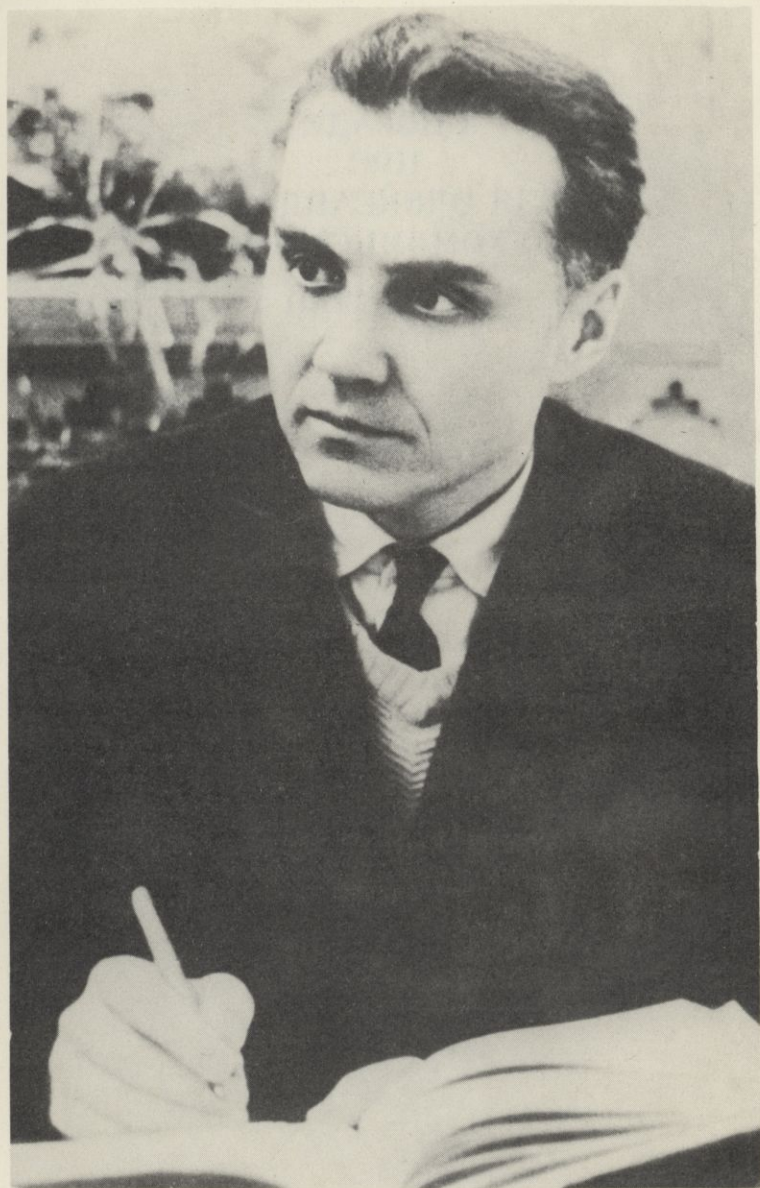

Владислав Шинкевич

СПОГАДИ
ПРО
ВАСИЛЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА
СУХОМЛИНСЬКОГО
(1918—1970)

*

THE HONORABLE JAMES H. HANCOCK

Сюади ПРО СУХОМЛІНСЬКОГО

КИІВ «РАДЯНСЬКА ШКОЛА» 1990

ББК 74.03(2Ук)

С73

У книзі використано фотоматеріали із архіву Г. І. Сухомлинської і О. В. Сухомлинської.

Редактори В. І. Ковальчук, Т. К. Хорунжа

Упорядник фотоматеріалів В. П. Горпинюк

СПОГАДИ ПРО СУХОМЛИНСЬКОГО / Упоряд. С. П. Заволока.— К.: Рад. шк., 1990.— 223 с.

У літопис радянської школи і педагогічної науки, пам'ять учительства назавжди вкарбувалось ім'я видатного педагога В. О. Сухомлинського (28.IX.1918—2.IX.1970).

Відавши своє серце дітям, Василь Олександрович разом з колективом Павлиської школи впровадив у педагогічну практику гуманістичні засади, в основі яких — любов, повага, доброта, чуйність і довір'я до учня, глибоке і всебічне вивчення особистості школяра.

Пошуки і знахідки, думки і досвід В. О. Сухомлинського допомагають учителям успішніше здійснювати перебудову школи.

Для вчителів і батьків, учнів і студентів педагогічних навчальних закладів, широкого читацького загалу.

ВОСПОМИНАНИЯ О СУХОМЛИНСКОМ / Сост. С. П. Заволока.— К.: Рад. шк., 1990.— 223 с.

В летопись советской школы и педагогической науки, память учительства навсегда вошло имя выдающегося педагога В. А. Сухомлинского (28.IX.1918—2.IX.1970).

Отдав сердце детям, Василий Александрович вместе с коллективом Павлышской школы внедрил в педагогическую практику гуманистические начала, в основе которых — любовь, уважение, доброта, чуткость и доверие к ученику, глубокое и всестороннее изучение личности школьника.

Поиски и находки, мысли и опыт В. А. Сухомлинского помогают учителям успешнее осуществлять перестройку школы.

Для учителей и родителей, учащихся и студентов педагогических учебных заведений, широкого читательского круга.

С 4302000000—327 БЗ4—3—90
М210(04)—90

© Заволока С. П., составление
1990

ISBN 5-330-00989-8

ВІД УПОРЯДНИКА

Талант і творчий пошук. Саме ці якості характеризували видатного педагога нашого часу, Героя Соціалістичної Праці, члена-кореспондента АПН СРСР, заслуженого вчителя Української РСР Василя Олександровича Сухомлинського. Про його життєвий і творчий шлях написано чимало. Це передусім книги «Добротворець» І. Цюпи, «Дума про вчителя» І. Драча, «Повість про вчителя Сухомлинського» В. Тартаківського, «Світ малесеньких гуліверів» В. Князюка, «Павлиш. Продовження легенди» К. Григор'єва і Б. Хандроса, «Глашатай школи радості» А. Борисовського, «Морально-естетичні погляди Сухомлинського» І. Зязюна і Є. Радчаніна та ін. Поети присвятили йому свої вірші й поеми. Про нього видруковано багато статей у періодичній пресі, створено науково-популярні й документальні фільми.

Треба сказати, що В. О. Сухомлинський досить красномовно й повно розповів і сам про свої педагогічні пошуки, творчу, високорезультативну працю керованого ним колективу Павлиської середньої школи в своїх чудових книгах, яких більше півсотні, а також численних, актуальних за проблематикою журнальних і газетних статтях. Написане ним живе і діє, надихає вчительство на високопродуктивну творчу працю, становить скарбницю педагогічного досвіду. Ще й ще раз хочеться перечитати його твори, осмислити їх, використати в своїй практиці. Вони співзвучні нашому сьогоденню — перебудові народної освіти.

Серед авторів пропонованої книжки — рідні й близькі видатного педагога, шанувальники його таланту: розповідь матері про сина, спогади дружини, брата, вчителів Павлиської школи, вчених, письменників, учнів — усіх, хто знав Сухомлинського, спілкувався з ним. Переважна більшість спогадів написана спеціально для збірника, деякі передруковані з періодичних видань. Вони доповнюють те, що було досі відомо про нього. Автори розповідають, як жив, трудився, спілкувався з людьми, любив, навчав і виховував дітей видатний педагог, як своєю працею утверджував нове, прогресивне в педагогіці.

У кожному нарисі є щось нове про Василя Олександровича або інше бачення вже відомого факту з його життя, що дає

змогу повніше відтворити багатогранну його особистість, творчу лабораторію, риси характеру, стиль роботи.

Збірка відкривається статтею міністра народної освіти УРСР М. В. Фоменка, в якій дано високу оцінку творчої спадщини видатного педагога, народного вчителя в ленінському розумінні цього слова, визначено його роль у будівництві сучасної школи.

У збірнику чимало листів. Написав їх Василь Олександрович авторам спогадів у різний час і з різних причин. У них порушуються животрепетні питання виховання й навчання учнів, висловлюються думки щодо поліпшення навчально-виховного процесу.

Перед читачем проходять картини того, як звичайний сільський хлопчина, вольовий, енергійний і допитливий, осяяний нестримним прагненням до знань, піднімається на високий п'єдестал ученого, Героя Праці. Як справді народний учитель віддав він усього себе улюбленій справі, а серце своє — дітям, утверджував нове мислення в педагогіці, що так потрібне в наш бурхливий час перебудови школи, невтомно сіяв золоті зерна своєї душі, щоб люди мали з них щедрий ужинок.

Нехай цей збірник допоможе вам, шановні читачі, повніше осмислити унікальне явище в педагогіці, ім'я якому — Василь Олександрович Сухомлинський.

Збір матеріалів для даної книжки започатковано понад 40 років тому. Багато зусиль до цієї справи доклав покійний В. З. Смаль. Упорядник висловлює щире подяку дружині В. О. Сухомлинського — Ганні Іванівні та доньці — Ользі Василівні за сприяння у створенні збірки спогадів.

М. В. ФОМЕНКО

НАШ АВТОРИТЕТНИЙ ПОРАДНИК

Радянська педагогіка багата славними іменами. Серед них, віддаючи данину щирої поваги, ми називаємо ім'я Василя Олександровича Сухомлинського — справді народного вчителя. Своє благородне серце, сили і знання, педагогічне обдарування він віддав дітям, молоді, радянській школі, покликаний, за визначенням В. І. Леніна, уперше в історії стати могутнім знаряддям виховання людської особистості.

Творча спадщина Сухомлинського вражає своєю багатогранністю. Важко, мабуть, назвати питання, що хвилювало педагогів та громадськість і не було б предметом пильної уваги Василя Олександровича. Його характеризувало надзвичайно чуйне ставлення до вимог сучасності, постійне урахування перспектив соціального й наукового прогресу, вміння актуалізувати й майстерно використати найкращі здобутки минулого стосовно до завдань комуністичного виховання.

Саме тим, що ідеї й практика видатного радянського педагога звернені до найважливіших проблем сучасності, відзначаються новаторським характером, науково обгрунтовані й методично досконало вирішені, зумовлений надзвичайний інтерес до його численних книг і статей. Цей інтерес дедалі зростає як у нашій країні, так і за її межами. Промовисті цифри: у світ вийшло понад 50 книжок Сухомлинського загальним тиражем понад 12 млн. примірників; його праці перекладені 56 мовами народів СРСР і зарубіжних країн. Двадцятьма дев'ятьма мовами 55 разів видавалася одна з найпопулярніших його книжок «Серце віддаю дітям», у якій з винятковою глибиною розкрито життєве й творче кредо Василя Олександровича. Книга удостоєна Державної премії Української РСР.

У свідомість радянського вчительства Сухомлинський увійшов як одноступінь і послідовник Н. К. Крупської та А. С. Макаренка. Називаючи їх своїми духовними наставниками, він невтомно розвивав і збагачував ідеї основоположників радянської педагогіки. «Педагогічні ідеї Надії Костянтинівни Крупської,— писав Василь Олександрович,— для радянської педагогіки, для теорії і практики комуністичного виховання є не тільки історичним етапом. Вони відіграють вели-

ку роль у дальшому розвитку теорії і методики комуністичного виховання, в удосконаленні навчально-виховного процесу, в розв'язанні важливих теоретичних і методичних проблем»¹.

Головною вихідною позицією радянської педагогіки В. О. Сухомлинський вважав ідейно-педагогічну спадщину В. І. Леніна. Найвищий обов'язок школи він вбачав у тому, щоб учити дітей і учнівську молодь оволодівати знаннями, жити, боротися і працювати по-ленінському.

Могутньою виховною силою називав педагог образ великого Леніна. І цей історичний образ ставав для учнів Павлівської школи близьким і рідним завдяки заняттям гуртків з вивчення біографії Володимира Ілліча, ленінським читанням, що проводилися систематично протягом усього строку навчання, позакласному читанню. Уся ця багатогранна робота педагогічного колективу спрямовувалась на те, щоб вихованців надихала, кажучи словами Василя Олександровича, краса ленінської ідейності, краса праці в ім'я щастя людей, відданості інтересам народу і, разом з тим, щоб вони захоплювалися Володимиром Іллічем Леніним як живою людиною, щоб училися з Леніним звіряти свої вчинки, поведінку.

«Ми повинні добиватися,— наголошував Сухомлинський,— щоб уже в школі формувалась високоідейна особистість, для якої боротьба за комунізм — найвищий смисл життя»². У зв'язку з цим винятковий інтерес становлять думки видатного педагога про зміст і засоби виховної роботи, про діалектику перетворення, переростання знань в ідейно-політичні переконання, які визначають моральне обличчя особистості, про шляхи їх формування на основі органічної єдності навчання і праці, знань і практичної діяльності.

Перетворення знань в особисті переконання Василь Олександрович вважав найголовнішою, пайскладнішою проблемою формування світогляду. Переконання, читаємо в праці «Народження громадянина», за своєю природою не можуть бути бездіяльним духовним багатством. Вони живуть, міцніють, відточуються лише в активній діяльності. Основи наук, що вивчаються в школі, зазначав Василь Олександрович, містять ідеї, розкриття яких «має велике значення у моральному вихованні та інтелектуальному розвитку, особливо у формуванні переконань»³. Тому завдання вчителя — уміло розкри-

¹ Сухомлинський В. О. Н. К. Крупська і розвиток методики комуністичного виховання // Н. К. Крупська і сучасна школа.— К., 1974.— С. 30.

² Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5 т.— К., 1976—1977.— Т. 2.— С. 10.

³ Там же.— С. 110.

вати на уроках гуманістичні ідеї, що сприятиме розвитку моральних якостей особистості, спрямуванню її внутрішніх духовних сил на корисну діяльність.

Нині, коли здійснюється курс на вдосконалення навчальних програм, активізацію пізнавальної діяльності учнів, формування в них навичок самостійної праці, особливо актуально звучать слова видатного педагога про те, що вчити і виховувати по-ленінському — це значить виховувати трудівників думки, не споживачів готового, а добувачів знань. Щодня, на кожному уроці учень повинен щось добувати зусиллями. Образно називаючи урок першим вогнищем, зігрівшись біля якого людина прагне стати мислителем, Сухомлинський наголошує: «Я вбачаю надзвичайно важливу виховну мету уроку в тому, щоб запалити в маленької людини жадобу пізнання»¹.

Розумове (інтелектуальне) виховання Сухомлинський вважав однією з найважливіших ланок усієї системи виховання. Воно включає, зазначається в книжці «Павлицька середня школа», здобуття знань і формування наукового світогляду, розвиток творчих здібностей, виховання культури розумової праці, виховання інтересу і потреби в розумовій діяльності, постійне збагачення науковими знаннями, застосування їх на практиці.

Велику цінність становлять положення В. О. Сухомлинського про якісні критерії уроків. Одним з головних критеріїв він вважав залучення всіх дітей до продуктивної праці на уроці. Наголошуючи на здійсненні індивідуального підходу до учнів, зокрема в початкових класах, він зазначав, що немає і не може бути абстрактного школяра, до якого можна було б застосувати механічно всі методи навчання й виховання. «А це означає, що в навчанні має бути індивідуалізація — і в змісті розумової праці (в характері завдань), і в часі»². При такому підході навчання дає всім учням задоволення, радість успіху.

Особливого значення надавав Василь Олександрович індивідуальному підходу до тих дітей, яким для осмислення й запам'ятовування матеріалу треба часу більше, ніж переважній більшості школярів. Він рекомендував учителям добирати цим учням книжки й статті для читання, які розкривають зміст понять, узагальнень, наукових характеристик у яскравій формі, радив через два-три тижні давати їм відповідні вправи, щоб закріпити вивчене.

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори.— Т. 5.— С. 508.

² Там же.— Т. 2.— С. 437.

Важливими показниками якісних уроків мають бути забезпечення зворотного зв'язку, розвиток і поглиблення знань учнів при вивченні нового матеріалу. Педагог радив учителям органічно пов'язувати на уроці вивчення нового матеріалу із закріпленням вивченого раніше, спонукати учнів до активного використання знань, виховувати навички самостійної роботи, застосовувати різні логічні прийоми для активізації розумової праці.

Ефективність навчального процесу, рівень знань учнів великою мірою залежать від поєднання «двох програм навчання»: першої — матеріалу, обов'язкового для заучування і збереження в пам'яті, і другої — позакласного читання, використання інших джерел інформації. В обов'язковому матеріалі Василь Олександрович рекомендував виділяти ті «вузли», від засвоєння яких залежать розвиток мислення, розумових здібностей, уміння користуватися знаннями, тобто зосереджувати увагу учнів на висновках і узагальненнях, формулах, правилах, законах і закономірностях, що відображають специфіку предмета. У книжці «Розмова з молодим директором школи» він накреслив коло основних умінь і навичок, за допомогою яких кожний учень зможе добре оволодіти програмним матеріалом середньої школи.

В. О. Сухомлинський багато уваги приділяв поліпшенню мовної грамотності учнів, вихованню любові до слова. Мовну культуру людини вважав дзеркалом духовної культури. Слово — не тільки носій інформації, говорив він, воно — іскра, від якої розгоряється полум'я інтересу, воно — вікно в незвідане, і тому повинно бути яскравим, образним, барвистим і точним. Слово в руках учителя — найтонший і найголовніший його інструмент. Ратуючи за високу мовну культуру кожного вчителя, наголошував на тому, що вихователь має вибирати із скарбниці мови саме ті слова, які відкриють шлях до людського серця, неповторного, не схожого на інші. Щоб виховувати словами, треба розвивати у вихованців сприйнятливність до слова.

Сухомлинський не раз говорив, що мова — то бездонна криниця, але треба дбати, щоб вона завжди була чистою і щоб багатство рідної мови було відкрито для дітей з перших кроків їхнього шкільного життя. Його стаття «Джерело невмирущої криниці» — палкий заклик до вчителів плекати рідну мову, високо нести слово як могутнє знаряддя освіти й виховання любові до Батьківщини, рідної землі.

Можна багато говорити про величезну роль книги в педагогічній системі В. О. Сухомлинського. Повчальними є досвід проведення шкільних свят книги, щорічних конкурсів читців,

традиція дарувати учням книжки на день народження, на свято, створювати сімейні бібліотеки. Школа і книга, — любив говорити В. О. Сухомлинський, — поняття нероздільні.

Жодного вчителя не можуть залишити байдужим думки, поради видатного педагога щодо організації роботи над книгою — найціннішим джерелом духовної культури. Він закликав створювати в школі справжній культ книги, виховувати в учнів прагнення систематично читати художню й науково-популярну літературу. «Хоч би який предмет ви викладали, — звертався Василь Олександрович до вчителів, — ви повинні пробуджувати потяг до книжок, пройнятих ідеями, що звеличують, облагороджують людину»¹. Якщо учень вчить уроки тільки за підручником, його розумове життя обмежене. Від того, як і що читає людина в роки отрочтва і ранньої юності, залежить становлення її як мислителя-трудівника. Читати з потреби думати — головна умова розвитку розумових здібностей.

Глибокого змісту сповнені настанови Сухомлинського про забезпечення єдності навчання і виховання, про те, що на уроках, як і під час виховних заходів, повинні утверджуватися високі гуманістичні ідеали, святині «нашої ідеології, нашої Батьківщини, нашої історії, нашого народу»². Через усі свої твори Василь Олександрович проводить ідею виховання дітей та молоді в дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, в дусі високої громадянськості. Він розкриває джерела виховання патріотичних та інтернаціоналістських почуттів, громадянських обов'язків перед суспільством, дає вчителям науково обґрунтовані методичні рекомендації.

Завдання патріотичного виховання педагог вбачав у тому, щоб відкрити перед кожним вихованцем джерела, якими живиться могутнє почуття любові до Батьківщини: рідне село і місто, природа рідного краю, робота батьків у колгоспі й на підприємстві, героїчна історія нашої Вітчизни — усе це повинно злитися в юній душі в образ великої святині, образ соціалістичної Батьківщини, Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Засобами патріотичного виховання Сухомлинський вважав подорожі по рідній країні з яскравими розповідями про її міста і села, моря і річки, ліси і степи, природні багатства, людей-трудівників, про її минуле, сучасне і майбутнє; пере-

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори. — Т. 5. — С. 509.

² Там же. — Т. 2. — С. 159.

гляд фільмів; листування з школярами союзних республік; зустрічі зі знатними людьми.

Патріотичне виховання, зазначав педагог, — це загартування душі й тіла. «І наш високий обов'язок — виховувати сильних духом, мужніх, до кінця відданих комуністичному ідеалові людей, готових віддати життя на полі бою за щастя, незалежність, велич, честь, гідність Радянської багатонаціональної Батьківщини»¹. В усвідомленні своєї відповідальності за все, що відбувається на рідній землі, у прагненні боротися за щастя й добробут радянських людей він вбачав справжню комуністичну громадянськість. «Ця громадянськість народжується тоді, коли підліток, юнак, який сидить за партою, бачить перед собою той шлях, яким іти йому в життя, щоб ще більше піднести свою Вітчизну»², — підкреслюється в праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості».

У патріотичному вихованні найяскравіше виявляється проектування людини. Формуючи патріотичні почуття і переконання, вчитель має орієнтуватися на майбутнє — незалежно від того, настане воно завтра чи через багато років: чи готовий його вихованець до подвигу Олександра Матросова і Зої Космодем'янської? Чим більше ми дбаємо про те, яким буде вихованець у ту хвилину, коли треба стати на найсуворіші ваги Вітчизни, говорив Василь Олександрович, тим ближче буде він до морального ідеалу сьогодні, тепер, коли відбувається становлення його громадянськості.

Важливе завдання патріотичного виховання, за Сухомлинським, — сформувати в дитини розуміння єдності багатонаціональної великої Батьківщини, необхідності дружби й братерства народів. Благородним прикладом людини-патріота, людини-інтернаціоналіста був сам Василь Олександрович. Міцні узи дружби зв'язували його з учителями, школами, науковцями, педагогічною громадськістю братніх республік.

Члени делегацій з усіх кінців країни знаходили у Павлиській школі добру товариську пораду, тепле, сердечне слово, дружню допомогу. «Постійна підтримка Василя Олександровича, його листи, його професійні поради вливали в мене нові сили»³, — згадує М. П. Дмитрів, Герой Соціалістичної Праці, заслужений учитель Білоруської РСР.

Творча спадщина Сухомлинського в галузі патріотичного

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори. — Т. 2. — С. 167.

² Там же. — Т. 1. — С. 146.

³ Дмитрів М. А. Во имя жизни. — Минск, 1981. — С. 181.

та інтернаціонального виховання — наше надбання, що стало дійовим фактором в удосконаленні змісту, форм і методів цієї роботи на сучасному етапі, кели здійснюється стратегічний курс на перебудову всього життя в інтересах дальшого зміцнення і розквіту соціалістичної Батьківщини.

Глибокою оригінальністю, новаторством позначений підхід видатного радянського педагога до розв'язання проблем виховання дітей і молоді в душі соціалістичного гуманізму. Ця ідея, тісно пов'язана з ідеєю формування почуттів громадянськості, пронизує його книжки. Обов'язок учителя, вихователя, вважав Сухомлинський, — пробуджувати в дітей бажання вкладати свої духовні сили в іншу людину, розвивати в них здатність брати близько до серця радості, горе, тривоги й хвилювання інших людей.

Середовище, в якому людина повинна вчитися творити добро, — це сім'я. У працях «Павлівська середня школа», «Методика виховання колективу» Сухомлинський рекомендує дбати про те, щоб для дітей дорогими людьми стали мати, батько, бабуся, дідусь, щоб у духовному житті дітей утвердився культ матері. У книжці «Як виховати справжню людину» багато хвилюючих слів сказано про дбайливе ставлення дітей до батьків, до рідних. Педагог має закликати дітей берегти здоров'я і спокій батьків — не завдавати їм болю і прикрощів, поважати й полегшувати їхню працю, ділитися з ними своїми радощами й проблемами. Ці поради Василь Олександрович ілюстрував казками й оповіданнями про взаємини дітей і батьків.

Один з важливих аспектів, до якого привертав увагу вчительства В. О. Сухомлинський, — підготовка шкільної молоді до сімейного життя. Як відомо, така підготовка здійснювалась у Павлівській школі. Юнакам і дівчатам розповідали, як морально готуватися до шлюбу й сімейного життя, у чому полягає культура взаємин подружжя, як виховувати своїх дітей. За твердим переконанням Сухомлинського, в школі конче був потрібен курс «Сім'я, шлюб, любов, діти», що він не менш важливий, ніж будь-який із загальноосвітніх предметів. При цьому Василь Олександрович наголошував: «Етичні повчання з цього циклу дійдуть до свідомості й почуттів юнаків і дівчат, стануть їхніми переконаннями лише за тієї умови, якщо в школі навчає жити все: і урок з гуманітарного предмета, на якому майбутні батьки і матері утверджуються в моральному ідеалі; і будь-яка розумна праця, що виховує в майбутнього громадянина наполегливість, силу волі, уміння переборювати труднощі; і активна участь у гро-

мадському житті, і колективна цілеспрямованість вихованців до гарних, благородних вчинків, що одухотворяють відносини між членами колективу»¹.

Тепер, коли в школах країни запроваджено вивчення курсу «Етика і психологія сімейного життя», у великій пригоді стане спадщина Сухомлинського.

Важко переоцінити значення творчого доробку Василя Олександровича у галузі виховання ідеалів гуманізму. «Не можна бути добрим і чуйним взагалі,— писав він у праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості»,— доброта і чуйність становлять моральне багатство, якщо ці якості ідейно загострені — виражають непримиренність до зла, пороків, несправедливості в усіх і всіляких проявах»².

Надзвичайно вагомим є внесок В. О. Сухомлинського в розробку теорії й методик трудового виховання. Праця, зазначав він, лише тоді стає виховною силою, коли збагачує інтелектуальне життя, сповнює багатограним змістом розумові інтереси, перетворюється на органічну потребу.

Педагог наголошував на необхідності здійснення творчого підходу до праці, забезпечення наступності змісту трудової діяльності. Людина повинна бути не лише виконавцем праці, а й творцем праці,— читаємо в книзі «Праця і моральне виховання». Виховна мета праці полягає не тільки в тому, щоб виконати певний обсяг роботи, досягти певного матеріального результату, а й у тому, щоб внести в звичні трудові процеси щось нове, підняти працю до ступеня творчості.

Досягнення колективу Павлівської школи в трудовому вихованні, в поєднанні навчання з продуктивною працею широко висвітлені в творах Василя Олександровича. Докладно показано, як учителі, залучаючи учнів до різних видів трудової діяльності, прагнули до того, щоб школярі гармонійно поєднували працю рук і розуму, зусилля м'язів і думки, щоб розвивалися винахідливість, кмітливість, творча ініціатива.

Завдяки створеній системі трудового виховання в Павлівській школі не було, як зазначав Сухомлинський, жодної дитини, байдужої до праці. У книзі «Сто порад учителям» він писав: «Ми переконалися, що тільки завдяки праці, в якій є піт і мозолі, і втома, людське серце стає чуйним, піжним. Завдяки праці людина стає здатною пізнавати навколишній

¹ Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка.— К., 1978.— С. 187.

² Сухомлинський В. О. Вибрані твори.— Т. 1.— С. 121.

світ серцем. Дитина-трудівник, підліток-трудівник бачить людей зовсім не так, як той, хто не знає справжньої праці»¹.

Досвід очолюваної Сухомлинським школи, його узагальнення й висновки щодо проблем трудового виховання, шляхів формування в дітей і учнівської молоді переконання, що ставлення до праці — найважливіший показник політичної, моральної зрілості, громадянськості радянської людини, здобули широке визнання серед учительства, педагогічної громадськості в умовах реалізації реформи школи.

У ряді творів, зокрема в монографіях «Виховання колективізму у школярів», «Павлівська середня школа», «Методика виховання колективу», Василь Олександрович ґрунтовно розробляв проблеми виховання колективу, що є могутнім засобом морального виховання. Розвиваючи і збагачуючи ідеї А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинський вказував на багатогранність взаємовпливів у колективі та їх роль у розвитку окремих індивідуальностей і колективу в цілому, на необхідність розглядати виховання в сім'ї і школі як єдину систему сімейно-шкільного виховання.

Серед факторів, що зумовлюють життєвість науково-педагогічних концепцій Сухомлинського, — послідовне обстоювання «справжньої педагогічної творчості», рішуче заперечення будь-яких проявів формалізму в навчально-виховній роботі. Він гостро виступав проти намагання якоїнакнайбільше «охоплювати» учнів різноманітними заходами, проти «словесного ентузіазму», декларування гучних зобов'язань, що не підкріплюються конкретними справами.

Багато теплих, зворушливих слів присвятив Василь Олександрович учителеві. З глибокою повагою говорив він про складність професії вчителя-людинознавця, об'єктом праці якого є найтонші сфери духовного життя особистості в процесі її формування.

До тих, хто вирішив присвятити своє життя почесній, але складній педагогічній діяльності, Сухомлинський ставив високі вимоги. Вони повинні діставати радість від спілкування з іншими людьми, прагнути відкривати в людині нове і бачити її в процесі становлення, вірити в людину, у добрі начала в ній, бути терпеливими і витриманими, чуйними, вміти контролювати свої емоції, поєднувати сердечність з мудрістю, відчувати, чим живе, про що думає, з чого радіє і чим засмучується вихованець.

Отже, видатний педагог фактично накреслив професіограму вчителя, що має бути взірцем для молоді, яка обирає

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори. — Т. 2. — С. 554.

педагогічну професію. Він постійно наголошував на важливості наближення роботи вчителя до дослідницької. Головне — не застигнути на одному місці, йти в погу з життям, з розвитком науки, невпинно збагачувати себе знаннями. Чудова ерудиція самого Василя Олександровича є тим ідеалом, до якого повинен прагнути кожний педагог.

Протягом двадцяти двох років Сухомлинський був директором Павлівської середньої школи. Разом з колективом учителів-однодумців він перетворив її на справжню лабораторію передового педагогічного досвіду. Тут склалися цінні традиції підготовки дітей до школи, навчання молодших учнів у тісному зв'язку з вивченням природи і навколишнього трудового життя, струнка система інтелектуального, морального, трудового й естетичного виховання школярів, поєднання навчання із суспільно корисною працею. Повчальним є також нагромаджений досвід тісного співробітництва школи і сім'ї у вихованні дітей.

Як директор В. О. Сухомлинський був і залишається високим взірцем для керівників шкіл. Одним з першочергових своїх завдань він вважав відвідування й аналіз уроків учителів. Від наукового рівня цієї роботи, за його словами, залежать «інтелектуальне багатство життя педагогічного й учнівського колективів, методична майстерність педагогів, багатогранність запитів та інтересів вихованців»¹.

За роки своєї праці в Павлівській школі Василь Олександрович відвідав близько 10 тисяч уроків. Після кожного відвідування, як видно з матеріалів, що зберігаються в педагогічно-меморіальному музеї Сухомлинського, він глибоко аналізував уроки, давав поради, обговорював складні питання.

Однією з вирішальних умов, які забезпечують високу ефективність відвідування керівником школи уроків, педагог вважав глибоке знання ним предметів навчального плану. Директор повинен бачити передній край наук, основи яких викладаються в школі². Сам він, як свідчать спогади вчителів Павлівської школи, ґрунтовно знав усі предмети, програми і підручники, глибоко проаналізував увесь навчальний матеріал, що його засвоюють учні протягом десяти років.

Творча діяльність Василя Олександровича — зразок органічного поєднання теорії з практикою. Вона глибоко вивчається і творчо втілюється в практику навчально-виховної роботи.

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори.— Т. 4.— С. 576—577.

² Там же.— С. 395.

СИЛА ДУХУ І РОЗУМУ

Війна... Все життя країни, народу і кожної людини визначалося нею. Країні, народові важко, скрутно до краю. Думки людей сповнені болем, хвилюванням за тих, хто там, на фронті.

У такий тяжкий час звела мене доля з Василем Олександровичем Сухомлинським. Улітку 1943 р. я приїхала в службових справах до Уви — робітничого селища Удмуртської АРСР. Наркомос республіки, де я тоді працювала, доручив мені поряд з іншим ознайомитися з підготовкою Увинської середньої школи до зими.

Дерев'яна школа стояла на горбі і зовні була неприваблива. Проте враження змінилось, коли я переступила її поріг: скрізь були чистота, порядок і затишок. З інспектором Увинського райвно ми увійшли до кабінету директора, який був таким малим, що в ньому, крім столу, двох стільців і великої шафи, більше нічого й не могло вміститися.

У кабінеті я побачила трьох чоловік. Якось дивно було бачити цих, на вигляд здорових молодих людей, в глибокому тилу. Але пізніше з'ясувалося, що всі вони вже побували на фронтах, а двох демобілізували у зв'язку з пораненням.

Наймолодший серед них, років двадцяти трьох-чотирьох, виділявся яскравою зовнішністю: він був вище середнього зросту, стрункий, в офіцерській формі без погонів, з дивовижно чистою, свіжою матовою шкірою обличчя і легким рум'янцем на щоках, густими темними бровами і відкритим теплим поглядом великих карих очей. Він і виявився директором школи.

Так я познайомилась з Василем Олександровичем. Знову зустрілися ми з ним не скоро. Жили в різних містах. Наше знайомство утверджувалося листуванням. З його листів я дізналася, що він з України і ось уже два роки нічого не знає про своїх рідних. Батько і старший брат — комуністи. Він дуже хвилювався не лише за них, а й за долю всіх інших членів сім'ї. Писав про те, що 17 липня 1941 року був призваний до армії і відряджений на курси у Військово-політичну академію в Москві. На початку листопада йому присвоїли звання молодшого політрука і в тому ж місяці, коли ворог наближався до столиці, курсантів відправили на передову. Пізніше Василь Олександрович був політруком роти в 30-й армії на Калінінському фронті. Тут, під Ржевом, його було тяжко поранено 9 лютого 1942 року. Після лікування в гос-

піталях 17 червня 1942 року він був демобілізований (ліва рука втратила рухливість і чутливість). Вийшов з госпіталю майже безпомічним, ще не при звичаївся до інвалідності, а тут ще одна біда: ні даху над головою, ні рідних, ні знайомих... Пізніше Василь Олександрович розповідав, що, поки оформляли його призначення директором Увинської школи, почув дві ночі у сквері.

Василь Олександрович часто писав листи українською мовою, перекладаючи їх водночас на російську. Вони свідчили про його начитаність, глибоке знання української і російської літератур (особисте спілкування з ним це підтвердило). Він із задоволенням цитував російських класиків О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, Л. М. Толстого, Ф. М. Достоевського, А. П. Чехова, твори Т. Г. Шевченка і Лесі Українки; «Думи мої, думи...», «Наймичка», «Тополя», «Катерина», «Сльози-перли», «Лісова пісня» та інші декламував напам'ять.

В листах відчувалася велика любов Василя Олександровича до рідного краю. Він описував Україну, її широкі, безкраї степи, білі хати, які потопали в зелені вишневих садів, таємничі кургани — свідки сивої давнини... «Коли б ти знала, як мене вабить Україна! Часго сняться мені рідні місця», — писав він мені.

На початку січня 1944 року ми з Василем Олександровичем з'єднали ваші долі. Але, як і раніше, він жив в Уві, а я — в Іжевську. Тільки листи писали частіше.

Радували вісті з фронту: радянські війська звільнили Кіровоградщину. Василь Олександрович писав листи на Україну, в с. Омельник, де жили його батьки до війни. Але листи до рідних, близьких, знайомих залишалися без відповіді. І ось... радість! В листі до мене Василь Олександрович писав тоді: «...сьогоднішній день являється днем надзвичайної радості і щастя. Я не можу зосередитись, не можу зібратись з думками, я не можу взятись ні за яку роботу. Сьогодні я одержав радісну звістку — рідні, яких я вважав загиблими, — мати, брат і сестра — живі! Сьогодні я одержав листа від брата!.. Я ще ніколи не переживав такого хвилювання, я не можу знайти собі місця... Я хвилююсь тому, що одержав звістку про воскресіння із мертвих...». Наприкінці лютого 1944 року старший брат Іван повідомив, що він із своєю сім'єю, батьком, матір'ю і сестрою в серпні 1941 року евакуювалися до Середньої Азії, в місто Наманган. Він працював директором школи, дружина — вчителькою, а сестра навчалася в школі; всі жили в шкільному будинку. В армію Івана Олександровича не мобілізували через хворобу — астму. Спо-

вістив і сумну новину — на п'ятдесят четвертому році життя від хвороби серця помер в евакуації їхній батько.

Цю звістку Василь Олександрович переніс тяжко: «Там помер мій батько... Я упевнений у тому, що перед смертю він думав про нас — своїх синів... Знав, що сини не відкриють ганьбою його сивину і віддадуть своїй Батьківщині все, що зможуть...». Василь Олександрович багато розповідав мені про Олександра Омеляновича, який був передовою для свого часу людиною: сільський активіст, сількор, один з тих, хто встановлював Радянську владу на селі, перший організатор колгоспу в рідному селі. В 30-х роках вступив до лав Комуністичної партії. Був прекрасним теслею, столяром, пізніше працював у школі вчителем праці. Він істотно вплинув на формування характерів і життєвих інтересів своїх старших синів. Іван і Василь рано включилися в самостійне трудове життя. Іван, за сумлінну працю й активну громадську діяльність в 1938 р., коли йому було лише 24 роки, був нагороджений орденом «Знак пошани». Василь Олександрович розпочав трудову діяльність із сімнадцяти років. Мати, Оксана Юдівна, деякий час працювала в колгоспі, пізніше була домогосподаркою — займалася вихованням чотирьох дітей і хатніми справами.

Після одержання листа від брата всі думи Василя Олександровича були звернуті до рідного краю, він мріяв про повернення на Україну. І невдовзі його мрії здійснилися. ЦК Компартії України відкликав усіх комуністів республіки у звільнені райони. Одержав виклик і Василь Олександрович. Виникла невелика затримка з перепусткою для мене, але чоловік добився швидкого оформлення цього документа.

Добирались з Іжевська до Павлиша більше тижня. Поїзди йшли лише вночі. Один день ми провели в Харкові, другий — в Полтаві, а останній — у вісімнадцяти кілометрах від рідного дому Василя Олександровича, в Кременчузі.

З усіх куточків Радянського Союзу українці поверталися додому, з перепустками, з квитками і без них — на дахах вагонів, у тамбурах, а інколи й пішки. Скрізь було чути м'яку і співучу українську мову, прекрасні українські пісні...

8 березня 1944 року ми приїхали в рідні місця Василя Олександровича, в його батьківський дім в Омельнику. Була радісна зустріч матері з сином після трьох років тяжкої розлуки.

Тут, на Кіровоградщині, недалеко одне від одного, в радіусі 7—10 км, розкинулись чотири придніпровських села: Василівка, Омельник, Онуфріївка, Павлиш. Саме в них і пройшло все життя Василя Олександровича. Лише війна забрала його

звідси на три роки. У Василівці, в маленькій хатині, на околиці, в сім'ї селянина-бідняка 28 вересня 1918 року він народився. Тут закінчив семирічку, сюди ж повернувся в 1935 році, коли довелося залишити Кременчуцький педагогічний інститут у зв'язку з хворобою.

Василію Олександровичу не було й сімнадцяти років, як він молодим учителем переступив поріг школи, де нещодавно був учнем. Незабаром зрозумів: щоб стати справжнім учителем, недостатньо однієї любові до дітей, потрібні глибокі знання не лише із свого предмета, а й готовність відповісти на сотні «чому» і «як» допитливих дітей. А для цього потрібно було вчитися, вчитися наполегливо, цілеспрямовано, завжди. І він вчився, вчився до кінця своїх днів.

У 1937 році Василь Олександрович успішно закінчив заочний відділ Полтавського учительського інституту і через кілька місяців, екстерном склавши екзамени за педагогічний інститут, одержав диплом учителя української мови та літератури середньої школи. Його перевели в Онуфріївську середню школу, а незабаром призначили її завучем. Звідси він пішов на фронт.

І ось він знову на Україні, в рідних місцях. Повернувся додому і молодший брат Сергій. Старший брат Іван Олександрович уже працював тоді в Онуфріївському райкомі партії. Це була енергійна, розумна, освічена людина, близька за духом Василеві Олександровичу.

З квітня 1944 року Василь Олександрович працював завідувачим Онуфріївським районним відділом народної освіти і весь віддавався роботі. Це були часи, коли в школах не було меблів (діти приносили з дому столи, стільці, табуретки), книжок, зошитів, ручок. Писали чорнилом з бузини на старих газетах. Не було палива, і діти взимку сиділи в пальтах, шапках і рукавицях. Не вистачало вчителів. Василь Олександрович тяжкими їздами по району, організовував роботу шкіл, збирав учителів і учнів, просив голів колгоспів, заклопотаних післявоєнними труднощами, приділяти більше уваги школі. Водночас він виконував у колгоспах відповідальні обов'язки уповноваженого райкому партії, що вимагало багато часу й сил.

У ті роки Василь Олександрович особливу увагу приділяв дітям-сиротам, добивався, щоб їм допомагали сільські Ради і колгоспи, докладав великих зусиль, щоб охопити усіх дітей навчанням, опублікував у районній газеті статті «Батьківську увагу дітям-сиротам», «Школа і сім'я». Через нестачу вчителів у школах часто працювали люди без відповідної педагогічної підготовки, тому він організував для них гуртки підви-

щення кваліфікації, вимагав від членів цих гуртків серйозної самоосвіти.

Надмірне фізичне й моральне навантаження, тяжкі умови післявоєнних років різко погіршили і без того слабке здоров'я Василя Олександровича. 1947 рік був дуже тяжким для нашої сім'ї. Весь рік чоловік прохворів. Людина скромна, інтелігентна, він дуже погано харчувався у безкінечних відрядженнях як уповноважений райкому партії під час посівних, збиральних кампаній. У нас уже було двоє маленьких дітей: дворічний Сергій і піврічна Оля. І хворому, й дітям були потрібні дбайливий догляд і відповідне харчування, якого тоді не вистачало.

Василя Олександровича відправили в обласну лікарню, потім у водолікарню, де він перебував близько трьох місяців. На початку 1948 року стан його здоров'я дещо поліпшився, особливо після санаторного лікування, де масажі і ванни трохи відновили чутливість лівої руки. Вдома він продовжував розробляти рухливість кисті, а потім і всієї руки, життєдіяльність якої поступово відновилась, але її сила і фізичні можливості були значно слабші від правої.

Після хвороби Василь Олександрович не повернувся в районний відділ народної освіти. У липні 1948 року на його прохання він був призначений директором Павлиської школи, якій і віддав 22 роки життя. Тут повно розкрився його талант учителя, керівника, педагога-дослідника.

Як директор Василь Олександрович насамперед потурбувався про зміцнення навчально-матеріальної бази Павлиської школи. Невелике, двоповерхове, на чотири класні кімнати її приміщення, збудоване земством ще до революції, стояло на південній околиці села. Під класні кімнати були пристосовані також три кімнати колишнього попівського будинку. Кругом простягався пустир, на якому селяни пасли кіз. Вчилися діти у дві, а іноді й у три зміни. Опалення пічне, вечірні і ранкові заняття проходили при світлі газових ламп.

Василь Олександрович зробив усе можливе, щоб розширити навчальну площу школи. На початку 50-х років силами учнів старших класів, учителів, батьківського активу було збудовано ще один навчальний будинок на дві класні кімнати, а в 1957 році до основної будівлі на виділені Кіровоградським облвно кошти добудували старий корпус. Були збудовані окремі будиночки, де розмістились Ленінська кімната, кабінети української та російської мов і літератур, біології, фізики, хімії, машинознавства, столярна й слюсарна майстерні. На початку 60-х років навчання з деяких предметів було переведене на кабінетну систему. У школі

тепер було 24 класні кімнати, що дало змогу проводити заняття в одну зміну і створити сприятливі умови для позашкільної роботи.

Ініціативна вчителька біології Ольга Йосипівна Степанова підтримала ідею Василя Олександровича перетворити шкільну садибу і територію біля школи в квітучий сад. Зусиллями вчителів та учнів пришкольна територія стала найкращим місцем у Павлиші. Які тільки дерева й кущі не росли тут! Від криниці пролягла каштанова алея, біля школи виструнчились білоруські берези і горобина, а під вікном розкинула широке листя катальпа, квітка якої дуже нагадує свічки каштана. Вздовж низенького тину, який відокремлював виноградник від майданчика для ігор, тягнувся рядок алтайської ялинки. Чорна горобина, персики, чудояблуня, яка ніколи не цвіте, але плодоносить, горіх, яблуні, вишні, черешні, сливи, груші, агрус, смородина, малина — чого тут тільки не було! І все це виростили діти. Вони доглядали за садом, користувалися його плодами. У саду було закладено навчальну пасіку, чудову теплицю, яку взимку перетворювали в оранжерею.

Вигляд шкільної садиби, оформлення класних кімнат і коридорів — усе цілеспрямовано підпорядковувалось розумовому, моральному й естетичному вихованню учнів. Василь Олександрович добився, щоб у школі для дітей були створені затишок, тепло і радість...

Важливим завданням Василь Олександрович вважав також створення згуртованого педагогічного колективу, спроможного успішно розв'язувати найскладніші проблеми навчально-виховного процесу. У книжці «Розмова з молодим директором школи» він писав: «Згадуються перші роки керівництва школою. Я, напевно, більше відчував, ніж розумів (у всякому разі, не задумувався тоді над тим, що пробудити прагнення до творчої роботи в учителів можна не загальними закликками, а чимось іншим). Почав аналізувати передусім свою роботу, уроки, відповіді своїх учнів»¹.

Василь Олександрович вивчав педагогічний колектив, обсяг знап кожного вчителя, його педагогічні здібності, ставлення до дітей, колег, школи і життя, моральні якості. Не все вдалося відразу, були невдачі, але він виховав у нас, вчителів, головне: серйозне, вдумливе ставлення до дітей, почуття відповідальності, прагнення до пошуків нових, результативніших форм роботи.

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори.— Т. 4.— С. 399.

З Василем Олександровичем працювати було нелегко, але цікаво. Важко було привичаїтися до його високої вимогливості. А вимогливим він був до всіх: вчителів, учнів, до своїх дітей і найбільше — до самого себе. Вчителеві необхідно увесь час поповнювати свої знання, оскільки він, за словами Сухомлинського, має орієнтуватися в найскладніших питаннях науки, основи якої викладає в школі, а директор повинен не тільки добре знати програмний матеріал з усіх навчальних предметів, а й бачити передній край наук.

У 1948 році в Павлівській середній школі було всього чотири учителі з вищою освітою. Василь Олександрович рекомендував усім, хто не мав відповідної освіти, вступати на заочні відділення педагогічних інститутів. До початку 60-х років уже всі вчителі-предметники нашої школи мали відповідну освіту.

Василь Олександрович сам наполегливо здобував нові знання, радив і нам займатися самоосвітою, допомагав рекомендаціями, підбирав потрібну літературу. Дуже багато давали вчителям його лекції про міжнародне становище, актуальні питання педагогіки й психології, літератури, мистецтва, природничих і технічних наук. Вдома ми створили власну бібліотеку, яка швидко поповнювалась новими виданнями. За його порадою поповнювали свої бібліотеки і вчителі, вони передплатили «Дитячу енциклопедію», двотомник «Хто такий? Що таке?», методичні посібники з окремих предметів та ін. Наша сім'я щорічно передплатувала періодичну пресу з 20—25 назв і дитячі газети та журнали.

Особливою увагою Василь Олександрович оточував молодих учителів, дбайливо допомагав їм увійти в колектив, терпляче ставився до їхніх помилок. Крім того, він спостерігав і вивчав, чи є у молодого педагога любов до дітей і своєї професії, потяг до знань. Тактовно підводив він молодого колегу до думки про необхідність ознайомитися з яким-небудь новим словом, поняттям у тій чи іншій галузі знань, під час бесіди повідомляв про різні наукові новини, вивішував в учительській вирізки з цікавими статтями.

У перший рік роботи молодого вчителя його помилки ніколи не були предметом обговорення на педагогічній раді, методичному об'єднанні, семінарі. Василь Олександрович розповідав лише про позитивні моменти в роботі молодих учителів. Тільки через рік-два, коли вчитель входив у колектив, звикав до роботи, перед ним висувалися загальні вимоги.

Не завжди процес формування молодого вчителя проходив гладко. Бували випадки, коли Василь Олександрович рекомен-

дував молодому товаришеві добре подумати про своє покликання, знайти себе в іншій професії. Так у школі створювався педагогічний колектив однодумців. Висококваліфікованими вчителями стали колишні піонерські вожді М. М. Верховиніпа, Р. К. Заза, Г. О. Нестеренко, К. М. Жаленко — незмінний секретар партійної організації школи протягом п'ятнадцяти років, депутат Верховної Ради УРСР, двох скликань. Відмінні знання давали своїм учням Г. Я. Вовченко, заслужена вчителька школи УРСР, Г. Г. Шевченко, яка в останні роки роботи Василя Олександровича була головним його помічником, а також В. Т. Дараган, Я. І. Лисак, М. А. Лисак, В. О. Скочко, Є. Є. Коломійченко, М. Т. Сироватка, О. А. Письменна. Без них, без згуртованого педагогічного колективу Василь Олександрович не міг би здійснити багато з того, що він задумав. Відбувалося взаємне збагачення.

Керувати школою без глибокого наукового дослідження, без теоретичного осмислення Василь Олександрович не міг, як не міг вести наукову роботу без щоденної практики. «Добре керувати навчально-виховним процесом — це значить досконало володіти наукою, майстерністю і мистецтвом навчання та виховання. Якщо ви хочете бути хорошим директором, прагніть передусім бути хорошим педагогом», — писав Василь Олександрович в книжці «Розмова з молодим директором школи»¹.

У перші роки керівництва школою Василь Олександрович більше уваги приділяв учням старших класів. Але з часом дійшов висновку, що виправляти втрачене тут важко, а часом і неможливо. В учнів вже склалися характери, міцними стали набуті навички, застарілими й глибокими прогалини в знаннях і вихованні. Щоб не припускатися цих помилок, Василь Олександрович центр уваги переніс на учнів молодших класів, почав проводити уроки в молодших класах, а трохи пізніше — працювати з дошкільниками.

У книжці «Розмова з молодим директором школи» він писав: «...почалася моя розмова з учителями 20 років тому після багатьох тривожних роздумів про вічну проблему знань. Чому в п'ятих — сьомих класах незадовільних оцінок у сім разів більше, ніж у початкових, відмінників же в п'ять разів менше...»². Аналізуючи наші уроки, Василь Олександрович показував, що причини такого становища криються в неправильній методиці викладання.

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори. — Т. 4. — С. 406.

² Там же.

Василя Олександровича хвилювало те, що вчителі, як у молодших класах, так і в старших, вимагали від учнів майже повного заучування текстів підручника. Чим більше учень зазубрив, тим вищу оцінку йому ставили. Мало приділялося уваги самостійному осмисленню учнем навчального матеріалу. Сухомлинський закликав педагогів вчити дітей мислити і вчитися, пропонував думати над проблемами, які кожен з нас хотів би дослідити. Підготовлені доповіді з обраних учителями тем заслуховувалися й обговорювалися на педагогічній раді й семінарах. Уважне спостереження за дітьми, глибоке вивчення їхньої психології, аналіз роботи вчителів обумовили пошуки нових шляхів, методів і прийомів навчання та виховання.

Так у 50-ті роки Василь Олександрович прийшов у педагогічну науку. Свої педагогічні міркування він викладав у численних статтях на сторінках преси, а в 1955 році успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка.

У 1956 році в Москві побачила світ його перша велика праця «Воспитание коллективизма у школьников», яка була перевидана через кілька років казахською та сербохорватською мовами.

Основною проблемою практичної діяльності й теоретичних досліджень Василя Олександровича у 50-ті роки було трудове виховання учнів. Цій проблемі він присвятив праці «Підготовка учнів до трудової діяльності», «Трудовое воспитание в сельской школе», «Виховання в учнів любові і готовності до праці», «Воспитание коммунистического отношения к труду», «Виховання моральних стимулів до праці у молодого покоління».

У 60-ті роки В. О. Сухомлинського особливо хвилювали моральні проблеми. Він глибоко задумувався над причинами моральних зривів учнів і утриманських настроїв серед них, бездуховності, тяжіння до показного, байдужості до болю ближнього... Звідки це все? Пам'ятаю, як Василя Олександровича приголомшив аморальний вчинок одного нашого учня. Помер його батько, а цей учень спокійно сидів на уроці. Василь Олександрович відправив його додому. Після похорону батька син з кладовища пішов грати у футбол... А коли закінчив школу — прийшов до директора за характеристикою-направленням до педагогічного інституту... Роздуми над цією проблемою привели Василя Олександровича до висновку, що від нас — матерів, батьків, педагогів, які на кожному кроці

торкаються чутливого відкритого серця дитини, величезною мірою залежить, ким вона стане. Основи моралі закладаються в сім'ї і школі. І тут необхідна тісна співдружність.

Тому у нас була створена батьківська школа, в якій батьків знайомили з основами дитячої психології і педагогіки. Часто на заняттях школи виступав Василь Олександрович з цікавими доповідями з моральних проблем. Активно працювали психологічні семінари.

Ім'я Сухомлинського як ученого стає широко відомим. У 1957 році він був обраний членом-кореспондентом АПН РРФСР, а з 1968 року — членом-кореспондентом Академії педагогічних наук СРСР.

Василь Олександрович став першим серед сільських учителів ученим, який продовжував працювати в сільській школі. Займатися науково-дослідницькою роботою далеко від наукових центрів, фундаментальних бібліотек і колективів учених, без сприятливих умов для праці (електричне освітлення з'явилося у школі лише на початку 60-х років) було неймовірно важко. Він користувався фондами особистої бібліотеки, систематично одержував книги з Державної науково-педагогічної бібліотеки ім. К. Д. Ушинського (Москва), йому багато допомагало спілкування (особисте і через листи) з такими вченими, як Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров, М. М. Грищенко, Г. М. Боришполець.

За останнє десятиріччя свого життя Василь Олександрович написав понад 20 книг. Це була колосальна праця, якщо врахувати, що деякі твори він переробляв по чотири-п'ять разів. Часто його запитували: звідки він бере час для творчої праці, адже робота директора може поглинути всі 24 години доби. В книжці «Розмова з молодим директором школи» Василь Олександрович відповів на це запитання так: «...повсякденно аналізувати розумову працю школярів, проникати в саму сутність процесу пізнання навколишнього світу, вивчати багаточисленні факти, робити висновки і узагальнення, думати над тим, як зробити розумову працю більш ефективною,— це і є найбільш жива, найбільш вдячна наукова робота... Найбільш напружені години моєї науково-дослідницької роботи — це уроки: і свої уроки, і уроки товаришів. Тут початки педагогічних ідей, тут перші паростки педагогічних переконань»¹.

Василь Олександрович не обмежувався колом шкільних справ і творчої праці. Він проводив велику громадську роботу. Тривалий час був агітатором у тракторній бригаді, що працю-

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори.— Т. 4.— С. 413.

вала далеко в полі. Вранці по поведілках за ним приїздила машина або трактор. Трактористи з великою цікавістю слухали розповідь Василя Олександровича про його поїздку на Кубу, про політичні новини, актуальні проблеми виховання дітей.

Він часто виступав з доповідями на районних, обласних, республіканських конференціях і нарадах. У 1956 році брав участь у нараді при ЦК КПРС з питань організації шкіл-інтернатів, у 1968 — у нараді при ЦК ВЛКСМ з питань виховання молоді. В 1969 році взяв участь у нараді письменників, педагогів, комсомольських працівників, працівників мистецтв і видавництв України з проблем виховання. Був учасником і доповідачем на міжнародному семінарі в Москві з питань політехнічного навчання та зв'язку школи з життям, учасником міжнародного семінару з питань трудового виховання у Потсдамі, доповідачем на міжнародному симпозиумі з теорії виховання в Балатонфюреді.

У складі делегації працівників освіти Радянського Союзу Василь Олександрович в 1961 році півтора місяці працював на Кубі. Зміну кліматичних умов він переносив важко і писав додому: «Тут клімат тропічний. Тридцять градусів вважається прохолодною погодою. Працювати доводиться дуже напружено... Зразу ж нас повезли показувати місто. Дуже красиве місто, не схоже ні на одне місто світу. Люди дуже привітні, добре ставляться до нас, радянських людей». Його емоційні розповіді про життя цієї країни до цього часу живуть у моїй пам'яті.

У 1964 році на запрошення Міністерства освіти Народної Республіки Болгарії він відвідав цю країну. Тісні зв'язки з болгарськими колегами він підтримував до кінця своїх днів.

Василь Олександрович брав участь у роботі другого і третього з'їздів учителів Української РСР. У 1960 році його було запрошено на Всеросійський з'їзд, а в 1968 році обрано делегатом Всесоюзного з'їзду вчителів. Де б не був Василь Олександрович, завжди після повернення додому він ділився своїми враженнями з педагогічним колективом.

З 1947 року він обирався членом Опуфрїївського райкому, кілька разів — членом Кіровоградського обкому Компартії України. З 1949 року був депутатом Опуфрїївської районної і Павлівської селищної Рад депутатів трудящих.

Роботи з кожним роком ставало дедалі більше й більше. Школа стала добре відомою в Радянському Союзі та за його межами. Майже щоденно приїздили гості, працівники народної освіти з усіх кінців нашої країни та з-за кордону. Бували гості з Монголії, Китаю, Польщі, Болгарії, НДР, Чехосло-

ваччини, Угорщини. І листи, листи, листи... В архіві Василя Олександровича їх набралось понад сім тисяч. Писали вчителі, вчені, батьки, письменники, журналісти, студенти, учні, ув'язнені правопорушники...

Дівчина з Ташкента у своєму листі просила допомогти їй переконати батьків у правильності її рішення залишити навчання в інституті. Батьки наполягали і все зробили для того, щоб дочка вступила до театрального вузу. На третьому курсі вона остаточно переконалася у своїй помилці. До своєї майбутньої професії у неї не було жодного інтересу. Вона хоче залишити інститут, а батьки проти. Конфлікт набував гострого характеру. В зв'язку з цим дівчина запитувала Василя Олександровича, як їй бути? Жінка з Київської області в листі до Василя Олександровича зверталася за порадою. Син пішов до школи добре підготовленим (читав, писав, рахував). Однак у школі за півроку не промовив жодного слова. Дома виконував усі шкільні завдання, а в школі мовчав.

Не одна доля пройшла через серце і пам'ять Василя Олександровича. А вдома росли свої діти — Сергій і Оля. Їм також потрібні були батьківська любов, увага, турбота, ласка. Василь Олександрович любив своїх дітей і приділяв їм велику увагу. Коли вони були маленькими, він часто був організатором їхніх галасливих ігор, фантастичних подорожей, жартівливих імпровізацій.

У 1949 році діти захворіли на кір. У школі був розташований піонерський табір. А ми мешкали при школі. Дітей треба було ізолювати. В сільській лікарні, в єдиному ізоляторі знаходилися діти, хворі на скарлатину. Розмістити дітей там — означало піддати їх небезпеці нового захворювання. Василь Олександрович узявся за медичні довідники. І ми зачинили дітей на два місяці в квартирі. Стояла літня пора. Боляче було дивитися на сумні очі дітей. За вікнами з веселим сміхом бігали їхні друзі. Перечитані всі дитячі книжки. Переказані всі казки, що збереглися в пам'яті... Василь Олександрович придумав нову розвагу: тіньовий театр. Він гарно намалював Козу-Дерезу, Колобка, Лисицю, Вовка, Півника... І зазвучали казки по-новому. Батько сідав з дітьми на диван і розповідав, а я на простирадлі, повішеному на отвір дверей, рухала персонажів казок. Саме тоді Василь Олександрович почав складати казки. Першою з них була казка «Горобець». Вона поклала початок майбутньої «Хрестоматії з етики», яка, на жаль, не видана до цього часу.

Діти рано навчилися читати. Виникла потреба в створенні власної дитячої бібліотеки. Куди б не їздив Василь Олександрович, він обов'язково привозив дитячі книжки. Читання

було улюбленою справою в сім'ї. Любов до книжки виховувалась у дітей з раннього віку.

У день народження дітей батько завжди дарував їм книги. Олі було 6 років, коли Василь Олександрович подарував їй ювілейне видання О. С. Пушкіна, здійснене до 150-річчя від дня народження поета, з таким написом: «На пам'ять моїй дорогій дочці Олі від люблячого батька. Люби книги, бережи їх, вони допоможуть тобі в житті». У дитячій бібліотеці з'явилися книги про мандрівників, тваринний і рослинний світ, новини в науці й техніці, а також книги з фантастики, якими захоплювалися син і батько.

Синові створили куточок для роботи. Батько з поїздок привозив йому конструктори, інструменти, деталі. Навчаючись у шостому класі, Сергій виготовив акваріум для рибок. Акваріум довго стояв у нас і після того, як діти поїхали на навчання. Василь Олександрович любив у години дозвілля спостерігати за життям мешканців акваріума. Незабаром, з однієї з поїздок до Москви, він привіз акваріум для учительської. Коли був створений біологічний кабінет, з'явилися і в ньому кілька акваріумів.

В основі сімейного виховання лежала праця: допомога батькам по господарству, праця в колгоспі, на пришкільній ділянці, участь у будівництві кролятника, теплиці, виробничих майстерень. Оля, навчаючись у п'ятому класі, вирощувала тутового шовкопряда, у якого був такий гарний апетит, що добувати для нього їжу доводилось усією сім'єю.

Коли діти були маленькими, ми часто ходили в поле, ліс. Батько багато розповідав дітям про життя лісу, його мешканців, звертав увагу на різноманітність фарб і форм у природі. Збереглися дитячі щоденники, де вони записували свої враження про побачене і почуте.

Діти ставали дорослішими. Змінювалися форми їх виховання. Необхідно було розширювати коло їх знань та вражень. І в літні канікули ми возили дітей до Полтави, Києва, Одеси, Москви, Ленінграда. Російський музей, Ермітаж, Петродворець та й сам Ленінград — витвір великих зодчих — залишили в дитячій пам'яті слід назавжди. Знайомство дітей з культурними надбаннями, розпочате в дитинстві, продовжується і тепер. У сина й дочки нині непогані бібліотеки з мистецтва.

Син закінчив Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, дочка — Київський педагогічний інститут іноземних мов. Зараз син працює в конструкторському бюро заводу «Арсенал», дочка — кандидат педагогічних наук, працює в Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР.

У 1966 році стан здоров'я Василя Олександровича різко погіршав. Два місяці в лікарні і майже три вдома дещо відновили його сили.

І раптом з'явилась стаття Б. Лихачова в «Учительской газеті». Доброта, увага до дитини в ній підводились під кримінал. «Абстрактний гуманізм», «проповіді всепрощення», «противник» А. С. Макаренка — у чому тільки не звинувачував автор статті Василя Олександровича. Б. Лихачов вдався до прямих перекручень поглядів Василя Олександровича. Стаття була написана не на рівні наукової полеміки, а грубо, образливо для автора «Етюдів о коммунистическом воспитании». Б. Лихачов навіть не дочекався, коли буде опубліковано весь матеріал («Етюды» друкувались в «Народном образовании» в семи номерах), а виступив зразу ж після появи першої статті. На жаль, «Учительская газета» надала можливість виступити лише одній стороні. Відповідь Б. Лихачову Василя Олександровича та його однодумців так і не з'явилась на сторінках «Учительской газеты». Безпідставність звинувачень була переконливо показана в статтях, опублікованих у «Литературной газеті», журналах «Коммунист», «Юность», «Новый мир», «Литература в школе». Але все це було вже після 1970 року.

Тяжко переніс Василь Олександрович появу несправедливої статті, що негативно вплинуло на його моральний і фізичний стан.

У 1968 р. В. О. Сухомлинському було присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці. Кіровоградці урочисто відзначили як цю подію, так і п'ятдесятиріччя від дня народження Василя Олександровича. Проте сили його слабшали, він швидко втомлювався. Знову й знову доводилось звертатися до розмови про необхідність зменшення обсягу його роботи: залишити керівництво школою або творчу працю. Василь Олександрович погоджувався з доказами, однак все відкладав остаточне розв'язання цього питання. Для нього неможливо було розлучитися зі школою, неможливо було залишити і творчу працю.

Влітку 1970 року хвороба В. О. Сухомлинського знову загострилася. Дільничний лікар і терапевт районної лікарні наполягали на лікуванні в санаторії. Але Василь Олександрович просив їх надавати йому медичну допомогу вдома. Кілька разів приїздив працівник обкому партії, настійно пропонував серйозне лікування в Кіровоградській обласній лікарні або в Києві. Обласний терапевт прийняв рішення негайно госпіталізувати Василя Олександровича.

Його поклали в районну лікарню, куди були викликані

найкращі лікарі з області та професор із Києва. Приїхали діти.

Коли вочи ввійшли в палату, батько був при пам'яті, впізнав їх, але говорити йому було важко, він тільки дивився на них... Зблідлі, пониклі, вийшли вони з кімнати. Врятувати Василя Олександровича не змогли. Пізніше лікарі говорили: «Вражає не лише те, що він працював, а й те, як він взагалі міг жити з таким серцем».

Василь Олександрович пішов з життя, але справа і думи його живуть. Його книжки більш ніж дванадцятимільйонним тиражем розійшлися по всьому світу. Їх читають у всіх союзних республіках, у соціалістичних країнах, в Індії, Японії, Фінляндії, Португалії, Таїланді... Їх читають учителі, працівники дошкільних закладів, керівники шкіл, партійні та комсомольські працівники, батьки — усі, кому дорогий світ дітей, кому дороге їхнє життя.

Що ж дало Василю Олександровичу можливість зробити так багато за порівняно коротке життя?

Яскравий талант, величезне прагнення до знань, сильна воля, колосальна працьовитість — ось основа, на якій будувалась уся його життєва і творча діяльність.

Мене завжди дивував контраст між його зовнішнім виглядом і духовною силою. Зовні м'який, дещо повільний, з тихим глухуватим голосом, з теплим, трохи сумним поглядом, часом сором'язливий, особливо в товаристві мало знайомих йому людей, він концентрував стільки духовної енергії, що її сила давала йому змогу творити неможливе.

Василь Олександрович завжди стверджував, що людина — це насамперед сила духу. «Людська сила духу безмежна, — писав він, — ...людина іноді буває на такому рубежі, коли в неї вже немає фізичних сил, але сили духовні породжують в ній нові фізичні сили, і вона продовжує жити борцем»¹.

Будучи людиною надзвичайно організованою, зібраною, цілеспрямованою, він мав величезну волю, яка допомагала йому переборювати свою недугу, здійснити трудовий подвиг. Він був боєць пристрасний, переконаний, часом непохитний. Коли б він був таким, яким його зображують автори художніх творів «Добротворець» і «Дума про вчителя», то не встиг би зробити і согої долі того, що він створив. Василь Олександрович був добрим, але не безвольним мрійником-самітником. Він обіймав активну життєву позицію, жив інтересами тих,

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори.—Т. 2.— С. 249.

хто його оточував, інтересами всієї країни. «Доброта,— писав Василь Олександрович,— це не тон і не спеціально підібрані слова. Справжній вихователь — завжди людина широко емоційного діапазону, він глибоко переживає і радість, і прикрість, і тривогу, і обурення»¹.

Василь Олександрович був різним: добрим, ласкавим, уважним, турботливим, чуйним, гнівним, суворим, але ніколи не був байдужим. Ненавидів лінощі, пустослів'я, інертність, розслабленість, відсутність у людини інтересу до нового, користюлюбство, підлабузництво, улесливість, кар'єризм. Дуже любив людей працьовитих і сам працював до самозабуття. У нього не було вихідних, свят, відпусток. Він поспішав жити в найвищому розумінні цього слова. Праця була його органічною потребою. Відомо, що зусилля волі втомлюють людину, захоплення — додає сили. Відпочинком для нього була зміна одного виду праці іншим.

І для кожної роботи Василь Олександрович знаходив найбільш продуктивний, найбільш результативний час. Він надзвичайно високо цінував час, був завжди пунктуальним. Вставав о 4-й годині, до 8-ї займався творчою працею, з восьмої виконував обов'язки директора школи. Взимку та восени він зустрічав дітей у коридорі школи, навесні і влітку — у дворі, розмовляв з ними, а також з батьками і вчителями. Перед дзвінком на уроки приходив до учительської завжди в бадьорому настрої, з жартами, завжди повідомляв що-небудь нове, цікаве. Запитував про самопочуття учителів. Потім ішов на свої уроки (їх було не більше 2—4 на тиждень) або на уроки вчителів. Потім розв'язував господарські справи, зустрічався з батьками, гостями. О 14-й годині приходив додому і відпочивав (передивлявся пошту, читав). О 16-й повертався до кабінету і працював до 18-ї години, до початку позакласної роботи, засідань методичних об'єднань, психологічних семінарів.

Часто після обіду ходив з дітьми в поле, до лісу. Перед сном (лягав він о 21-й або 22-й годині) відповідав на листи, читав. Звичайно, були порушення цього режиму: хвороба, непередбачені обставини, відрядження.

І ось початок осені 1970 року... Сумними, тужними були перші дні вересня в Павлиші.

Осиротіла школа, не чути на її подвір'ї дзвінких дитячих голосів, безтурботного сміху... Діти йшли проводити свого директора, учителя в останню путь, встилаючи її квітами.

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори.— Т. 4.— С. 497.

Попрощався Василь Олександрович зі школою, якій віддав найкращі роки свого життя, і павічно став біля неї в бронзі.

Важко перенесли ми горе втрати. Надто передчасно, надто несподівано прийшло воно в нашу сім'ю... Тяжко було скоритися думці, що це безповоротно, назавжди. Але смерть не змогла забрати у нас, у всіх тих, хто знав Василя Олександровича, його думки, мрії та сподівання.

Пішли зі школи на заслужений відпочинок майже всі учителі, його однокласці й друзі. Пішли зі школи вже всі учні, які знали його як учителя і директора.

Але пам'ять про нього живе на батьківщині. Діти йдуть по вулиці Сухомлинського в школу його імені. Широко відчинені двері Педагогічно-меморіального музею В. О. Сухомлинського. Щороку в день його народження проводиться в школі піонерська лінійка. На могилі завжди живі квіти... І їдуть до Павлиша люди, яким він відкрив прекрасний і самобутній світ дитинства.

С. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ

СЛОВО ПРО БРАТА

Мене часто запитують, чому всі діти в сім'ї Сухомлинських стали педагогами. Очевидно, все почалося з сім'ї, з наших батьків, які були природженими педагогами.

І, згадуючи брата, хочу сказати кілька слів про наших батьків. Основною рисою їх була любов до дітей, до людей, любов до праці. Мати була дуже ніжною. В зимові вечори, займаючись прядивом або шитвом, вона розповідала нам казки, білини, епізоди з свого життя. В тяжкі 30-ті роки, коли на селі часто було тривожно, мати у вечірній час, щоб заспокоїти себе і нас, малих, розважала всіх різною бувальщиною.

Батьки ніколи не лаяли і не били нас, не сварились між собою. Ніколи не скаржились на нестатки, особливо батько. Він був великим оптимістом. Пам'ятаю, як одного разу мати нагадала батькові (а він у той час був головою колгоспу ім. Карла Маркса), щоб він привіз соломи, бо нема чим піч топити. Батько відповів: «Як же я собі привезу, коли в сусідки — вдови Федори — теж нема чим топити».

Василь запам'ятався мені зосередженим, завжди заглибленим у роботу. Він добре малював олівцем і фарбами. Щоб зібрати гроші на книги, фарби, зошити, ми, як і всі діти, ходили на Новий рік засівати й щедрувати, заготовляли лікарські рослини. За склянку насіння акації, наприклад, давали два зошити.

Якось у грудні 1929 року ми зібралися йти по гледичію (вид акації). Раптом почало сніжити, і мати всіляко відмовляла нас від походу в ліс. Проте Василь не відступив. Ми зібрали тоді 22 склянки насіння, що було справжнім скарбом. Пам'ятаю, як ми з братом ходили з Василівки в Павлиш по книжки, бо була лише там книгарня. А по фарбі Василь ходив із своїм товаришем пішки аж у Кременчук.

Був Василь сміливим і відчайдушним. Якось біля колбуду поставили перекладину заввишки 7—8 метрів, повісили канат. Він першим виліз на цю перекладину, перейшов її, а коли повертався, то не втримався і впав. Чудом залишився живим.

Влітку ми працювали в колгоспі: були погоничами на жатках і гребках, скиртували соломі, збирали колоски.

Василь всяку роботу виконував старанно. Вчився легко і добре. Часто допомагав і мені, особливо з математики. Пам'ятаю, як йому доручили бути вихователем у дитячому садку, організованому на період літніх робіт. Він швидко звик до дітей, розповідав їм казки, читав книжки, які брав з дому.

Виріс Василь принциповим, скромним, вимогливим до себе й інших. Згадую, як у 1948 році брат приїхав у Павлиську школу. В один з перших днів після його прибуття ми сиділи в коридорі й розмовляли. Він сказав тоді: «Я буду директором школи. Якщо ти відчуваєш, що витримаєш, коли в тобі є духовні й моральні сили, то будемо працювати разом. Я буду вимогливим, а до тебе особливо, тому що інакше я не буду мати морального права вимагати від інших, не вимагаючи від тебе найбільшою мірою».

Брат поєднував вимогливість до себе і до навколишніх з чуйністю, з прагненням допомогти іншим, був щедрий душею.

Пам'ятаю, як одного разу (це було в 60-х роках) він, одержавши премію, не взяв собі жодної копійки, а всі 2000 крб. розподілив між учителями, сказавши: «Це заслуга всього колективу». Ніколи не забував посилати поштою всім учителям і техпрацівникам святкові привітання, написані своєю рукою. А в день народження кожного з учителів завжди ставив живі квіти в учительській і вручав адрес-поздоровлення. Крім того, був уважним до хворих, хоч з приводу свого здоров'я не любив слів співчуття.

Він дуже близько до серця сприймав невдачі вчителів, переживав, мабуть, більше, ніж сам учитель. Ідучи на урок до вчителя, він заздалегідь попереджував його про це, ді-

знавався, яка тема вивчатиметься, давав поради, просив дозволу відвідати урок, хоч рішення про відвідування уроку ним було вже прийняте.

Якось він проводив бесіду з директорами інших шкіл області. Я зайшов до кімнати і почув запитання одного з присутніх: «З якими почуттями Ви йдете на урок до вчителя?» Відповідь була такою: «Коли я йду на урок, то думаю про те, щоб учитель спокійно вів урок, а коли розмовляю з учителем, аналізуючи його урок, то думаю про те, щоб учитель спокійно провів ніч». Директори зааплодували йому.

У брата були постійні звички: ніколи не міняв свого місця в класній кімнаті, на засіданні педагогічної ради.

Василь Олександрович любив природу. Захоплювався народними піснями, сам співав, часто в школі влаштовувались вечори художнього читання з участю вчителів, виступи струнного оркестру, що складався з учнів та вчителів.

Він любив людей і був завжди радий спілкуванню з ними.

М. А. ЛИТВИНЕНКО

МАТИ ПРО СИНА

— Вже й сльози висохли, — сказала Оксана Юдівна при зустрічі зі мною. — Згадуєш минуле, а сльози не течуть. Та й звідки їм узятися? Скільки перелопачено жита і біди на шляху!.. Часто мене запитують, особливо гості далекі, скажімо з Удмуртії або Казахстану про нашу сім'ю. Як воно, мовляв, вийшло, що сім'я наша, з діда-прадіда хліборобська, виростила четверо дітей, які стали педагогами. Хіба тут є якісь секрети? Жили ми в селі. У нас всі поважали працю, добре пам'ятали дідівське прислів'я: «Не будуть руки в гною, не буде й губа в лою». Та сьогодні на селі не дуже багато охочих до домашнього господарства. Все на державу сподіваються. А до праці треба привчати з тої миті, коли маля потяглося вперше до іграшки.

У кімнату, де ми ведемо розмову, зайшла донька Меланія Олександрівна. Вибачившись, звернулась до матері: «Мамо, може відпочили б. Сьогодні увечері повинні ще прийти студенти з Москви».

Оксана Юдівна поправила біле пасмо волосся, трішки помовчала і задумливо відповіла:

— Хіба я жито в полі жну? А розмову ми тільки почали. Говорити — не за плугом ходити. Ось тільки, — вона подивилась у мій бік, — оцей магнітофон трохи пригнічує. Хоч

таки добре вигадали. Прийду в музей і слухаю голос сина. Здається, сидить він поруч зі мною і просить: «Мамо, розкажіть казку». Їх любив слухати і дорослим. А що вже до книг був охочий! Вечорами, бувало, зберемося, обговорюємо події дня, колгоспні турботи. Ми в колгоспі з моменту його заснування. Чоловік починав головою, а я дояркою і свинаркою, і хлібопекарем була. Роботи тієї перероблено!.. А діти брали з батьків приклад, виростали в праці. А що вони всі стали педагогами — то вже наша сімейна гордість. Першим нивою освіти пішов старший Іван. Був учителем історії, завідував наросвітою в районі, нагороджений орденом «Знак пошани». Стежиною Івана пішов і Василь, за ними Сергій і Меланія. Коли б живий батько був — порадив би за дітей. Особливо за Василька. Як люди його шанують! Нещодавно з музею до нас приходила ціла делегація. І кожен з п'ятимником його. Просять, щоб я підписала. Ніяково було. Я ж їх не писала, ті книжки. Один солідний чоловік з борідкою підійшов до мене, каже: «Мамо, Оксано Юдівно, ви ж подарували всім таку людину. Підпишіть просто: «Від матері Сухомлинського»».

Вона затихла на мить, а потім звернулася до дочки: «Меланю, а принеси-но вузлика з фотографіями». Меланія Олександрівна подала. Оксана Юдівна взяла кілька фотографій. На одній з них — Василь Олександрович ще сімнадцятирічним хлопцем.

— Здається, в музеї такої ще немає. Мені Василько часто згадується саме таким. Він тоді став студентом Полтавського педагогічного. Яюсь дорогою з Павлиша в рідне село мало не замерз під скиртою. У ту гірку суботу довго виглядала його. Вже й піріжки з калиною вистигнули, а Василька немає. Хуртовина почала розгулюватися. Тоді одягла кожуха і пішла до голови колгоспу — просити конячку. Понеслась до залізничної станції в Павлиш. Розпитала, чи не бачили сина. Знову степом несусь... Знайшла неподалік від села біля скирти. Вже й засинав. Ледве виходила свою перепілку. Чим тільки не напувала, щоб став на ноги, скільки тих трав перепробувала! Не обійшлося й без лікарів, санаторіїв... А освіту вчительську Василько таки здобув. Став працювати в школі. Гарно почали жити. Бувало, приїде з райцентру у вихідний — і все вечора чекає, щоб послухати пісень. Їх тоді просто неба співали. Зберуться отак собі сусіди по просіках, вбрання гарне одягнуть і ну виводити. В одному кінці пісня стихне, в іншому злітас до самого неба. І яка то насолода душевна була! Сидиш собі під теплим зоряним небом, співаєш про рідну землю, про вірність, людське щастя. А за

селом довкола хліба стіною стоять, гречка медом духмелить...

У війну Оксана Юдівна евакуювалась з рідного села в Наманган. Три роки не знала, на яких фронтах її син, лише у 1944 році зустрілася з ним.

— Василько повернувся з війни живим, і це найбільше щастя для матері. Згодом лише дізналася, що він двічі був поранений, мало не загинув у боях, став інвалідом. Хворий, виснажений, узявся піднімати народну освіту в районі. Довго ходив у солдатській шинелі й чоботях, а зарплату свою витрачав на глобуси, підручники, зошити, чорнильниці. Приїду до нього в Онуфріївку (він жив на другому поверсі середньої школи) і давай його вмовляти. Василю, кажу, може б в Омельник перебрався вчителювати. Дома корівка, город. А він пригорне мене, усміхнеться: «Комусь і тут працювати потрібно, мамо. Я ж комуніст. А вони завжди там, де важче». Роздивлюся по маленькій квартирці. Книжки, книжки... А стільців не вистачає. А він: «Книжки... Ви ж нас з батьком навчали, що вони мудрості додають, а стільці людину ледачою роблять». Що тут йому скажеш?..

Нещодавно у мене в гостях були кореспонденти. Один з них попросив, щоб назвала найрадіснішу подію для мене, матері. Подумала я і сказала йому, що найрадісніша подія для мене — це революція! Коли б не революція, чи мав би мій Василько орден Леніна, золоту медаль «Серп і Молот»?

У шістдесятому, коли на грудях Василька засяяв орден Леніна, до мене в двір мало не все село зійшлося. Вітають, дякують. Школярі запросили на зустріч. Потім приїхав і Василько. І тільки в двір, одразу до колодязя: «Ой мамо! Як я скучив за нашою водою. Де б не був, завжди нашу криниченьку згадую». Нагодився в наш двір дід Савелій: «Оце по-нашому, а то я гадав, що ти став відчуженим інтелігентом. З нагородою тебе, сину. Молодець, що славиш район, область. Ото життя настало! Василь Сухомлинський — безземельного діда Омелька Сухомлинського внук, став ученим, книги пише, дітей учить!»

Я стою на порозі, а сльози самі від радощів котяться. Однак бачу, що змарнів мій Василько. Дружина бідкається — мало відпочиває. Вночі багато пише, вдень з дітьми. Підійшов до мене і як мале дитя: «А пиріжки, мамо, сьогодні в нас є? Чую, пахнуть». Поставила перед ним свіженькі. Коли це Меланія заходить і з порога: «Василю, правда, що ти на Кубу летиш? Лекції читати там?» Для мене це був, як грім з ясного неба. Куди йому з таким здоров'ям. Він, мабуть, вгадав мою думку, бо підійшов і лагідно мовив: «Ріднесенька, лікарі мені

дозволили. А ти — теж. Я ж по очах твоїх бачу». «Лети», — тільки й мовила.

Якось серед літа, коли в шкільному саду запахло стиглими яблуками, грушами, Оксана Юдівна приїхала до сина в школу, в Павлиш. Обійшла спочатку сад, походила рівними доріжками на дослідних ділянках, помилувалася стрункими ялинами неподалік насіки, а потім пішла до сина. В квартирі нікого не було, тоді пройшла коридором до маленьких дверей кабінету директора. Трішки постояла, а потім прочинила їх.

— Мамо! — засяяла радість на блідому обличчі сина. — Сідай, ріднесенька, — поцілував він її.

— Приїхала, Василю, провідати тебе. Бачиш, як воно в житті. Хоч наче і недалеко ми один від одного, а все часу немає навідатись. Приїхала оце з радію-порадою до тебе. В школу нині приїзять різні делегації, як у музей якийсь чи церкву. Важко тобі при школі жити. Обійшла я її. Гарно тут. Ніби санаторій. Скрізь квіти, зелень, ще й бджілки гудуть. Батько похвалив би тебе. Вміло господарюєш. Радісно й мені, що дітям добре тут навчатися. А ось твій вигляд, синочку, нікудишній. У твої роки — і на таблетках! Тобі спокій потрібен. Купи десь неподалік будиночок, щоб ти не днював і не ночував у школі. У людей відпустки, відпочинок, а у тебе...

У двері постукали.

— Будь ласка, — підвівся Василь Олександрович з-за столу і попрямував до дверей.

— Вибачте, — навіть не привітавшись від розгубленості, почали два чоловіки. — Проїздом ми. Самі педагоги. Про школу читали. Хотілося б...

— Гарзд, товариші, — тепло відповів Василь Олександрович, — почекайте біля шкільної криниці, водички попейте з дороги. Я вийду.

— Ось тобі й маєш гостей. І таке в тебе майже щодня. Ох, Василю, Василю...

— Нічого, мамо. Ти ж сама вчила, що від спілкування з людьми ми стаємо багатшими. Треба бути завжди з ними. Я ж тільки виконую твій наказ.

...Щороку, коли спадають весняні води й повітря виповнюється теплом, Оксана Юдівна одягається в святкове вбрання і йде в музей сина. Для неї — це свято. Тихо обійде всі зали. Попросить показати фільм про Василя Олександровича. В кабінеті, де працював син, вона обережно сідає на диван проти столу. Довго дивиться на окуляри сина, а потім якось по-материнськи ласкаво мовить:

— Можна, я прочитаю вірша, якого Василько написав ще в шкільні роки?..

Мати читає вірш, а в шибку вітер легенько стукає гілкою яблуні, яку посадив її син.

К. О. ХОДОСОВ

ГОРТАЮЧИ СТОРІНКИ ПАМ'ЯТІ

Моє перше знайомство з Василем Олександровичем Сухомлинським відбулося в далекі тридцяті роки. Пам'ятаю, в ті часи вчителі часто їздили на курси підвищення кваліфікації. У липні—серпні 1936 року я поїхав на такі курси, організовані при Полтавському педінституті. В тіснуватій кімнаті гуртожитку, що містився на вул. Паризької комуни, точилася суперечка з питань виховання. Мене вразили тоді начитаність 18-річного Сухомлинського і те, з яким полемічним запалом він сперечався з досвідченими вчителями й відстоював свою позицію.

Ми вступили тоді на заочний відділ учительського інституту. Протягом літа й осені 1937—1938 років ми слухали лекції, складали заліки й екзамени з багатьох предметів.

Мріяти про педагогічний інститут тоді ще не доводилось. Проте в літню сесію 1937 року я був вражений, почувши від Василя Олександровича:

— Що там тягти! Я зимою буду державні складати... Ось побачите, хлопці!..

Запам'ятався мені такий випадок. Було це влітку цього ж 1937 року. Якось сиділи ми, заочники, на лавочці в затінку дерев біля пам'ятника Котляревському. Як і завжди, читали конспекти, дискутували, сперечалися. Перехожі не звертали на нас уваги, бо це було звичайним явищем: в Корпусному саду чи в інших місцях відпочинку студенти-заочники завжди з книгами, зошитами, щось читають, обговорюють, напівголосно жваво розмовляють...

— А ти й вірші пишеш? — запитав я Василя несподівано.

— Звідки ти знаєш? — здивувався він, трохи знітившись. На цю тему досі ми з ним не говорили, хоч він добре знав, що я дописую в обласну газету.

— Здається, то твій вірш був у «Більшовику Полтавщини» (так тоді називалась наша обласна газета) у минулому році?

— А ти читав?

— Не тільки читав, а й назву запам'ятав — «Син». Так?

— Так... Мій. Признаюсь тобі: пишу вірші. Та мені здається, що вони якісь слабенькі, не такі, як хотілося б. Мені навіть іноді хочеться докорити собі словами Лесі, пам'ятаєш: «Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться?..»

Після цього ми пішли в інститутську бібліотеку. І тут мені спало на думку порадувати мого друга приємною згадкою. Я попросив у бібліотекарки підшивку обласної газети за минулий (1936-й) рік. У номері за 24 січня ми відшукали надрукований вірш Василя Сухомлинського.

— Він? — запитую.

— Він. І як тобі вірш цей? Поганий? Слабкий? Тільки правду скажи, я не сердитимусь. Критика ж допомагає.

— Чому ж, вірш непоганий, — відверто сказав я. — Правда, на цю тему написано вже багато, тож і твій вірш чогось нового не становить.

— Але ж на одну й ту ж тему можна по-різному написати. Та я й не прагнув «відкрити Америку», я ж кажу, що мені не все подобається з моєї писанини...

У березневу сесію (1938 рік) ми з Василем найчастіше бачилися, здружилися. Складали державні іспити ми одночасно, в один і той самий день, в одній аудиторії, одним і тим самим лекторам, хоч, як це і не дивно, за різні курси: я — за вчительський інститут, а він — за педагогічний.

У грудні 1937 року він на «відмінно» закінчив учительський інститут, а через два місяці склав іспити за 3 і 4-й курси педінституту і готувався до державних екзаменів. Не кожен здатний на таке!

22 березня складали ми письмовий іспит з української літератури. В. О. Сухомлинський писав твір на тему «Реалістичне зображення пореформеного села в творах Панаса Мирного».

3 квітня відбувався усний іспит з української літератури, а 8 — з російської літератури. І нарешті — 14 квітня 1938 року, останній державний екзамен. З педагогіки.

Того ж дня відбулося засідання Державної екзаменаційної комісії. Учительський інститут закінчили одинадцять заочників, педінститут — чотири, у тому числі В. О. Сухомлинський. Отже, закінчивши учительський інститут, Василь Олександрович за три з половиною наступних місяці склав іспити і здобув диплом за повний курс педагогічного інституту.

У той останній день ми довго прогулювалися вулицями Полтави, розмовляли про майбутні шляхи в житті, про відданість своєму покликанню, про шкільні справи. Зупинилися

біля пам'ятника Котляревському. І, мабуть, кожен склав у думці клятву на вірність справі, яку остаточно для себе обрав — справі навчання й виховання дітей. Ці хвилини закарбувались на все життя. І не лише мені.

Згодом, через багато років Василь Сухомлинський теж пригадає цю незабутню хвилину, овіяну і смутком розлуки, і радістю перемоги. Він напише так: «Разом ми вчилися, разом закінчували Полтавський педагогічний інститут, ніколи не забуду теплового весняного дня, коли ми стояли біля пам'ятника Котляревському, сум перед розлукою злився в дивній гармонії з радісно-тривожним передчуттям творчості...»¹

Знову я зустрів В. О. Сухомлинського в грудні 1960 року. Це було під час наради кореспондентського активу «Учительской газети», на якій обговорювалися питання виробничого навчання школярів. Сидимо в залі. Дивлюсь — підходить до мене молодий, худорлявий чоловік і звертається українською мовою:

— Ви, здається, з України? Земляки? Що ж ви не признаєтесь?! Сухомлинський я... Та ми ж з тобою... — раптом перейшов він на «ти», — вчилися разом. Пам'ятаєш Полтаву, педінститут...

Василь!..

І потекли спогади...

На нараді Василь Олександрович говорив про занедбаність виховної роботи з учнями в деяких сільських школах, про необхідність уважніше ставитись до дітей, до їхнього духовного світу, інтересів. Сухомлинський закликав бачити в дитині хороше, зміцнювати і розвивати його. «Виховуючи колектив, слід не забувати і про окрему особу, треба бачити кожну дитину з її неповторним духовним світом, турботливо виховувати кожного учня», — говорив Сухомлинський.

Після цієї зустрічі ми з Василем Олександровичем регулярно листувалися, обмінювалися думками з різних шкільних проблем тощо. Наша давня дружба спалахнула з новою силою, переросла в щире приятелювання.

У травні 1968 року директори шкіл Хорольського району поїхали в Павлиш набиратися досвіду. Побували в школі, теплицях, майстернях. Побачили багато цікавого, повчального. Василь Олександрович прочитав нам лекцію про виховну роботу в школі, відповів на численні запитання вчителів.

Я вважаю за велике, неоціненне щастя в своєму житті, що знав В. О. Сухомлинського і дружив з ним.

¹ Вікно у світ: Роздуми про педагогічну культуру / Рад. освіта. — 1966. — 1 черв.

ЛЮДИНА ВЕЛИКОЇ ДУШІ

Часто говорять: школа залишила глибокий слід у пам'яті дитини. Може, це й так. Та мені здається, що слід той — від учителя, який зумів знайти ключі до дитячого серця. Мені пощастило, тому що в школі працювало багато талановитих педагогів. Два з них — Василь Олександрович Сухомлинський і Микола Степанович Костенко літературою та історією полонили мене на все життя. А долю мою вирішила перша післявоєнна зустріч з Василем Олександровичем.

...Минуло шість років після закінчення школи. Служба на флоті, війна, оборона Севастополя... І ось я вдома. Прийшов до школи, щоб у свої 24 роки зустрітися з безхмарним дитинством, безтурботною юністю. Замріяно стояв перед дверима школи. І раптом чую:

— Миколо, ти?

Обернувся. Переді мною був мій учитель. Не таким зберегла пам'ять Василя Олександровича. Бліде, худе обличчя, запалі щоки, у колись стрункій постаті — незвичайна втома, безвільно звисає ліва рука, засунута в кишеню. А очі... Такі ж жваві, розумні, добрі.

— Іди вчитися на вчителя, у тебе вийде, — радив Василь Олександрович.

Не раз замислювався: за що ми любимо свого вчителя? Відповідь була одна — він завжди з нами: на уроці, в гуртку, в поході. Читав свої вірші і вчив писати, запалював допитливість, відкривав вікно в чарівний світ книжки. Василь Олександрович любив дітей, їм віддавав усього себе, своє серце.

Пам'ятаю, навчався в дев'ятому класі. Чекали нового вчителя української літератури. До цього викладала шановна вчителька, але на її уроках було нудувато.

Першою темою уроку Василя Олександровича була повість Михайла Коцюбинського «Fata morgana». Й сьогодні пам'ятаю Гафійку, Марка Гуцу, Маланку. Завдання додому було незвичним: прочитати повість та розповісти про думки, почуття, які виникли під час читання, про те, в чому не згоден з автором, хто з дійових осіб і чому сподобався або не сподобався, викликав гнів.

Як не дивно, але другого уроку чекали з нетерпінням. Василь Олександрович не тільки «вкладався» в час уроку, але й знаходив 5—7 хвилин, щоб поговорити про новинки літератури, живопису, музики. Ділився власними думками з приводу проблем життя, нерідко читав власні вірші.

Василь Олександрович любив поезію, вона була для нього симфонією людської долі, майстернею чарівного слова. Кожен з нас сам прагнув щось написати, прочитати більше від товариша. А вчитель щедро відкривав перед нами нові й нові стежини в світ книжки. Інтерес до знань, до духовного збагачення став головним мотивом навчання. Ми читали й аналізували твори письменників, говорили про героїв, художні засоби, в суперечках знаходили істину.

Василь Олександрович вчив здійснювати пошук, думати, а не обмежуватися «безперечними» готовими положеннями підручника. Не зловживав повчаннями, а особистим прикладом запалював до корисних справ. Рідко можна було побачити його без книжки.

Василь Олександрович жодного разу не говорив нам про потребу знати іноземну мову. Він сам почав її вивчати, скориставшись тим, що в школі німецьку мову викладав німець за походженням. Василь Олександрович став «тінню» свого колеги. Минуло десь три місяці, коли Альберт Іванович Шнабель сказав нам:

— Василь Олександрович може вільно спілкуватися німецькою мовою.

— А чи під силу це нам? — запитували ми самі себе.

У кожного з нас з'явився саморобний словник. На перерах, у парку, на вулиці, в кінотеатрі ми почали спілкуватися німецькою, як Василь Олександрович. У майбутньому мої знання мови знадобилися. У 1946—1947 роках за призначенням Василя Олександровича, який очолював райвно, я викладав ще й німецьку мову.

Василь Олександрович майстерно володів словом, яке було у нього могутнім засобом виховання. Він не говорив скоромовкою, не поспішав, не вживав словесних штамів.

Сухомлинський був людиною творчого пошуку. Перш ніж виступити з проблемою в пресі, на недраді, глибоко і всебічно вивчав її, випробовував шляхи розв'язання на практиці, теоретично обґрунтовував. Переконавшись на власному досвіді в правильності обраного шляху, рекомендував використати його в практиці свого педагогічного колективу. Під керівництвом і з участю Василя Олександровича були розв'язані такі важливі проблеми школи, як створення системи творчих робіт у 1—4-х, 5—10-х класах (задовго до виходу в світ нових навчальних програм), перспективне планування різнобічного виховання учнів на десять років, складання орієнтовних планів навчально-виховної роботи вчителя і класного керівника, засвоєння методики вивчення та практичного впровадження передового педагогічного до-

свіду, використання гуманістичних ідеалів у вихованні всебічно розвиненої особистості, шляхи формування комуністичних переконань у школярів.

Книжки і статті Василя Олександровича завжди із захопленням вивчали в нашій школі. Одного разу вчителька привезла з Москви тільки-но надруковану книгу «Верьте в человека». Її буквально «зачитали», вона розбурхала думки вчителів. Одностайно вирішили провести теоретичну конференцію на тему «Як ти виховуєш нову людину». Цікаві міркування про виховання, викладені в праці Сухомлинського, відкрили очі на подекуди забуті істини про проектування Людини з великої літери.

Незважаючи на зайнятість, Василь Олександрович часто виступав перед учителями. Так, назавжди запам'яталися доповіді про роль слова в комуністичному вихованні, про методичні прийоми побудови сучасного уроку та ін.

Людина великої душі, яка поєднувала високу вимогливість з безмежною любов'ю, довір'ям, глибокою повагою до учня, вчителя, громадянина. Таким залишився Василь Олександрович у моїй пам'яті, у пам'яті всіх, хто його знав, з ким працював пліч-о-пліч на педагогічній ниві.

Т. М. ШАШЛО

МІЙ ДРУГ СУХОМЛИНСЬКИЙ

Сувора зима 1942 року. Німецько-фашистські головорізи, розгромлені під Москвою, скаженіють. Наші війська на кожному кроці завдають їм відчайдушних ударів.

Палав жорстокий бій. Тоді під Ржевом, у зимовий вечір 1942 року, здається, зійшлися в двобою небо й земля. Несамовито ревли гармати, оглушливо рвалися снаряди, завивали міни. Політрук Сухомлинський, змінивши вбитого командира, вловив невелику паузу в цьому пеклі і підняв роту в атаку. Як порив вітру, рвонулися за ним солдати. Не добіг політрук: кілька осколків ун'ялося в тіло, гаряча хвиля вибуху шарпнула й відкинула назад. Не чув переможного дужого «Ура!», не бачив, як тікають фашисти, залишивши вбитих і поранених. Але, мабуть, мав трохи щастя: темної ночі знайшла свого командира медсестра і винесла з поля бою.

Нескінченним здавався йому стукіт вагонних коліс санітарного поїзда, коли від гарячого марення повертався до притомності. Дійсність злилася з минулим, звідки впливали босоного дитинство, рідна ненька, щасливі росяні ранки, гомін хвиль сивого Дніпра. Санітарний поїзд зупинився аж

в Удмуртії, на невеличкій станції, де знаходився госпіталь.

Лікарі не мали надії, що цей ледь живий політрук підніметься на ноги: багато втратив крові, а розтрощена ліва рука палала вогнем — починалася гангрена. Запропонували ампутацію. Просив зберегти руку, бо ж вона не менше потрібна вчителєві, ніж музикантові й хірургові.

Вижив. Ліва рука не слухалася. Комісували. Треба було думати про роботу. Документів про вищу педагогічну освіту та й будь-яких, що засвідчували б про приналежність до вчительства, не збереглося, а Кіровоградщина була окупована.

Розшукав мене Василь Олександрович через фронтову газету, просив засвідчити його вищу освіту. Одночасно сердечно поздоровляв із присвоєнням мені звання Героя Радянського Союзу і щиро радів, що його земляк і друг удостоєний такої високої нагороди. Я виконав прохання Сухомлинського. Незабаром його призначили директором середньої школи в селищі Ува Удмуртської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

Познайомилися ми з Василем Олександровичем у 1934 році, коли навчалися в Кременчуцькому педагогічному інституті. Я тоді навчався на фізико-математичному факультеті, а Василь Сухомлинський — на філологічному. Кімнати наші в гуртожитку були поряд.

Василь Сухомлинський захоплювався поезією, сам багато писав. Часто ввечері після занять заходив до мене і читав свої вірші, які друкувалися в місцевій і обласній газетах.

Навчався він лише на «відмінно», засиджувався над підручниками до пізнього вечора, мало відпочивав, намагався не пропустити жодної літературної повинни. Від такого перевантаження, напруження та недоїдання взимку 1935 року тяжко захворів. Майже рік пролежав у лікарні. Підлікувавшись, пішов працювати в школу — викладав українську мову і літературу у Василівській школі Онуфріївського району. Одночасно продовжував навчатися заочно в Полтавському учительському інституті. Невдовзі перейшов в Онуфріївську середню школу.

Саме в той час я викладав математику і був завучем неподалік, у Млинківській середній школі. Ми зустрічалися на районних учительських нарадах, конференціях, вели нескінченні розмови на теми виховання, обмінювалися досвідом, не раз згадували наше нелегке, але щасливе студентське життя.

Більшість вихованців Василя Олександровича Сухомлинського за прикладом свого вчителя з перших днів війни пішли на фронт. Ті, що залишилися на окупованій території, чинили опір фашистам. У Куцеволівці виникла комсомольська підпільна організація, яку очолила Віра Повша, випускниця Онуфріївської школи. Через зраду підпільники були заарештовані. Вони загинули як патріоти. Так зерна вірності, щедро засіяні в їхні душі вчителем Сухомлинським, вирости у великі і глибокі почуття радянського патріотизму.

У післявоєнні роки я часто зустрічався з Василем Олександровичем. Добре пам'ятаю день захисту ним кандидатської дисертації в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Прийшло багато друзів і знайомих педагога. Пригадую, як блискуче він виступав, з якою любов'ю говорив про школу, про дітей.

У ті роки Сухомлинський часто бував у Києві, у Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР. Не раз заходив до мене, і ми довго розмовляли, обговорюючи питання виховання підростаючого покоління. Якось одержав від Василя Олександровича листа, в якому він пропонував мені взяти відпустку за свій рахунок на три-чотири місяці, поїздити по країні, побувати на місцях боїв і разом з письменником написати книгу про патріотичне виховання. Але цей задум лишився нездійсненим.

Остання моя зустріч з В. О. Сухомлинським відбулася в червні 1968 року, на з'їзді вчителів України. Незважаючи на хворобу, Василь Олександрович приїхав на республіканський учительський форум з добрим настроєм. Сидів у президії заклопотаний, серйозний, але бадьорий, трохи хвилюючись перед виступом. На трибуну зійшов енергійно, оглянув зал і почав говорити. Кожне слово, кожна фраза Василя Олександровича були сповнені тим, чим він жив, за що воював, про що мріяв.

Закінчив свій виступ Василь Олександрович словами: «Це справжнє щастя для вчителя, дорогі друзі, коли в зорній ниві, у вирощеному колоску люди впізнають нашого вихованця. Хочеться, щоб воно було не скороминущим, а постійним нашим духовним надбанням. Бо вихованці наші, яких ми ставимо на шлях трудового й громадянського життя, — це наша зорана нива і наш вирощений колос. Хай буде тучною наша нива, дорогі друзі, хай буде повнозерним наш колос!»¹

¹ Третій з'їзд вчителів Української РСР.— К.: Рад. шк., 1969.— С. 51.

Василь Олександрович знайшов своє продовження у вихованцях, у їхніх ділах і справах. Багато з них стали хліборобами, робітниками, лікарями, вчителями, людьми добрими, працюючими, справжніми патріотами своєї Батьківщини, такими, як їхній учитель. Він залишився для них зразком людини, яка своє гаряче серце віддала дітям.

А. В. ХЛЕБНИКОВА

НАС ПОЗНАЙОМИЛА ВІЙНА

...У селище Уву Удмуртської АРСР я привезла евакуйованих з Москви дітей. Поїзд прибув уночі. Пережите в Москві і в дорозі, тривога за майбутнє, близьких, що билися на фронті, тримали пасажирів в стані напруженого чекання. Усі намагалися протиснутись до вікон, щоб швидше побачити той куточок землі, де випало жити, перечікуючи війну.

В Уві я викладала російську мову та літературу, а після уроків наглядала за своїми дівчатками, організовувала їхні заняття і дозвілля, допізна готувалася до уроків або перевіряла зошити.

У школі працювати було важко. Опалювалася вона недостатньо, переважно відходами з лісопильного заводу, що підвозили на шкільній коняці. Згодом із старшими школярами заготовляли дрова в лісі. З настанням холодів учні й учителі верхнього одягу в школі не знімали. За партами було тісно, писати незручно. Та й писати, власне, не було на чому: зошитів і паперу не вистачало, писали переважно на газетах. Мало було підручників, навчальних посібників.

У 1942 році в школу прибув новий директор.

Він стояв у коридорі і спостерігав, як учні другої зміни розходяться по класах; вони всі ніби поспішали, але кожен оглядав незвичайного відвідувача. Попереджена своїми учнями, я, звичайно, здогадалась, хто це, і сповільнила крок, щоб трохи розглянути молоду людину. В цей час до нового директора підійшов завуч і познайомив нас. Так почалися моє знайомство і спільна праця з Василем Олександровичем Сухомлинським.

Особливо вражав контраст молодості, чарівної зовнішності, м'яких манер, негучного голосу із суворістю погляду, скупністю слів і рухів. Важко було визначити: ці особисті якості в нього від народження, чи прийшли вони із суворим досвідом пережитого. Директор викликав симпатію і зацікавленість. Ми, старі вчителі, розуміли, що в наших умовах

важко не розгубитися навіть досвідченому педагогові. А тут молодий і навряд чи досвідчений... Що буде?

Василь Олександрович виявився словесником. В Увинській школі він почав викладати літературу в 10-му класі. Крім мене, було ще троє словесників, та лише один з них мав вищу освіту. У школі створилось методичне об'єднання, на нарадах якого Василь Олександрович завжди був присутнім, але, як правило, мовчав, прислухаючись до наших розмов з приводу пошуків виходу із складного становища. Очевидно, він вивчав обставини і людей, виробляв план своєї роботи як керівника. Через деякий час молодий директор, наш колега, почав пропонувати методичному об'єднанню для розробки деякі проблеми.

Пам'ятаю, обговорювались вимоги до учнівського твору, його обсягу і змісту, система оцінки. Василь Олександрович запропонував словесникам перед тим, як давати твір учням, самим написати твір на задану тему з орієнтацією на відмінника: створити, таким чином, еталон учнівського твору. Вчителі спочатку негативно сприйняли таку незвичайну роботу, але директор наполягав на ній. Спроба виявилась доцільною. Це змусило вчителів глибше задуматись над тим, як використовувати можливості учнів, надавати їм методичну допомогу. Постає питання вироблення методики навчання дітей писати твір. За умов невисокої загальної культури учнів, наявності незначної кількості художніх творів, недостатньої методичної озброєності вчителів це питання набувало особливого значення. Пізніше, в Павлиші, Василь Олександрович далі розробляв і застосовував цю систему.

Багато ми з Василем Олександровичем думали про те, як за цих умов зробити уроки російської мови і літератури змістовними і захоплюючими за формою, тобто продуктивнішими. Пам'ятаю, як Василь Олександрович дуже схвалював багатоголосе читання деяких літературних творів, що я проводила («Бородино», «На смерть поета» та ін.). Цей засіб сприяв вихованню навичок виразного читання художніх текстів і одночасно розв'язував проблему нестачі підручників: твір, як правило, запам'ятовувався в класі, в процесі роботи. Я вела урок з дверима, відкритими в коридор, а Василь Олександрович, непомічений учнями, спостерігав.

Побачивши, що я кольоровими олівцями креслю потрібні для уроку наочні таблиці з граматики і правопису, а потім залишаю їх у класі, директор вирішив розвинути це починання. Літньою відпусткою ніхто з учителів не користувався. Вони працювали із слабенькими учнями, які одержували завдання на літо, допомагали в ремонті школи, в заготовці

на зиму дров. Мені Василь Олександрович доручив скласти макети таблиць у мініатюрі, подібних до тих, що я використовувала. За обсягом ці таблиці становили два учнівських зошити в клітинку. Саморобні таблиці лишилися школі, а система їх застосування на уроці знайшла своє відображення у двох альбомах наочних таблиць з граматики і правопису, створених з С. Є. Крючковим (1949, 1953 роки). Пізніше видавались настінні наочні таблиці для 5—7-х і 3—8-х класів. П'ять серій таблиць видавались і перевидавались з 1951 по 1965 рік. Так з легкої руки Василя Олександровича мій досвід дістав широке застосування.

Я описала лише одну із сторін діяльності Василя Олександровича Сухомлинського на посаді директора, бо мало вникала в інші питання, будучи завантаженою роботою в інтернаті. Пам'ятаю, що неодноразово радилася з ним з приводу поведінки окремих дітей і їхньої подальшої долі. І мене дивувало, як ця молода людина глибоко розуміється в душі дитини, в мотивах її поведінки й діяльності.

До від'їзду на Україну В. О. Сухомлинський прислав мені два листи, а побачилися ми з ним лише в середині 50-х років, коли він приїхав з Павлиша на Всесоюзні педагогічні читання. За цей час і він, і я захистили кандидатські дисертації, так що спогади про Уву чергувалися з іншими — особистими і виробничими. Незважаючи на насичену програму педагогічних читань, Василь Олександрович був дорогим гостем у моїй сім'ї, побачив мого сина, який за часів директора-фронтовика закінчував достроково Увинську середню школу, розповідав про своїх дітей.

Дружба наша продовжувалась, але інтереси де в чому розійшлися. Я залишилась методистом, а Василь Олександрович заглибився в проблеми психології, педагогіки, не лишаючи, звичайно, і питань організації навчально-виховного процесу в школі.

Працюючи в 1942—1943 роках з В. О. Сухомлинським в Уві, я не припускала, що молодий тоді вчитель і директор школи пізніше підніме таке широке коло проблем педагогічної науки й шкільної практики. І безмежно важко усвідомлювати, що ця прекрасна, талановита людина так рано пішла з життя.

М. М. ВЕРХОВИНІНА

ДЕ БРАЛАСЬ ЕНЕРГІЯ

Перше враження про Василя Олександровича склалося як про людину надзвичайно енергійну й дуже працьовиту. Незважаючи на слабкий стан здоров'я (він часто й тяжко

хворів), Василь Олександрович за день встигав побувати в кількох учителів на уроках, провести з ними бесіду, поради́ти відповідну методичну літературу, самому дати уроки, займатися безліччю господарських справ.

Займаючись науковою працею, Василь Олександрович так само енергійно керував усіма без винятку шкільними справами. Особливо велику увагу приділяв він зростанню педагогічної майстерності вчителів.

З учителями молодших класів він працював постійно, вважаючи, що у початкових класах закладається фундамент успішного навчання учнів у середніх і старших класах. Василь Олександрович вимагав від класоводів бездоганного знання теоретичного матеріалу, високої майстерності у проведенні уроків, дбайливого ставлення й індивідуального підходу до кожного учня. А для цього він сам в окремих класах проводив показові уроки, систематично вчив нас педагогічної майстерності, стежив, щоб ми поповнювали свої теоретичні й методичні знання, цікавилися педагогічними новинками в пресі, укомплектовували свої бібліотеки.

Пам'ятаю, як нам, учителям початкових класів, спочатку важко давалося впровадження системи творчих письмових робіт. Василь Олександрович допомагав кожному вчителеві в складанні творів, часто сам їх писав для вчителя, вчив вибирати тему, складати план, підбирати образні вислови. Пізніше ми вже настільки оволоділи вмінням складати з учнями твори, що могли поділитися своїм досвідом з учителями інших шкіл району.

Велику увагу приділяв Василь Олександрович урокам мислення серед природи. В будь-яку пору року він вимагав від нас вести дітей на природу, вчити їх спостерігати за змінами в природі, розповідати про неї, особливо звертав увагу на виховання любові до рідного краю.

Василь Олександрович дійшов висновку, що перше півріччя в першому класі вчителеві дуже важко працювати, оскільки діти до школи приходять з різною підготовкою. Одні з них знають уже букви і вміють навіть читати, інші ще зовсім не знайомі з буквами. Вже з перших днів навчання в школі такі діти починають відставати, не встигають засвоювати програмний матеріал.

З ініціативи Василя Олександровича вже десь з 1956 року ми почали організовано проводити підготовку дошкільнят. Це дало бажані результати. Вчитель знайомився з своїми майбутніми учнями, докладніше їх вивчав, мав більше часу, щоб приділяти увагу дітям, які прийшли до школи не підготовленими до навчання.

Василь Олександрович вивчав працю кожного вчителя, глибоко розумів причину наших труднощів у роботі, допомагав їх усунути. Будучи вимогливим насамперед до самого себе, він закликав і нас якнайсерйозніше братися до справи, доводити її до кінця.

Складаючи план роботи школи на рік, Василь Олександрович докладно радив кожному вчителю, що він має робити, визначав індивідуальні річні теми доповідей. Треба сказати, що ці теми були не з легких. Але і в допомозі підготувати таку доповідь Василь Олександрович ніколи не відмовляв.

Пригадується мені, як багато уваги приділяв Сухомлинський вихованню в учнів трудових навичок, любові до праці. Він постійно радив нам починати цю роботу з перших днів перебування дитини в школі. При цьому сам часто працював з дітьми молодших класів: при пікіруванні сіянців яблунь і груш, сімбі озимих, посадці дубової алеї тощо.

Дивувалися ми: де в нього бралась енергія займатися ще науковою роботою?

Постійно цікавився Василь Олександрович життям і побутом учителів. Особливо турбувався він про влаштування вчителів, які прибували на роботу в школу. Просив місцевих учителів підшукати для них квартиру, турбувався про забезпечення їх паливом у першу чергу.

Останній раз я бачила Василя Олександровича 10 березня 1970 року. Трапилося так, що в кінці 1969 року я тяжко захворіла. Василь Олександрович турбувався про відправлення мене до обласної лікарні. Нарешті, 10 березня 1970 року я прийшла до школи. Василь Олександрович довго розпитував мене про стан здоров'я і, знаючи, що мені ще довго доведеться лікуватись, у присутності завуча Г. Г. Арищенко та інших учителів сказав: «Лікуйтесь, поправляйте своє здоров'я і пам'ятайте, коли б ви не повернулися до школи, місце для вас завжди буде».

Ці останні слова підтримували в мені сили ще довгі місяці в боротьбі з хворобою. А коли в кінці серпня 1970 року я вийшла на роботу, тяжка хвороба звалила Василя Олександровича. Подолати він її вже не зміг.

Г. Я. ВОВЧЕНКО

ЛЮДИНА ВЕЛИКОГО СЕРЦЯ І РОЗУМУ

У Павлівській середній школі я працюю з 1964 року. Перша зустріч з Василем Олександровичем справила на мене особливе враження. Він відразу запитав: «Чи надовго при-

їхали в Павлиш? Я дуже не люблю, коли люди часто змінюють місце роботи». Поцікавившись, де працювала до цього, сам собі відповів: «Ну, якщо в Петрівській школі (найвіддаленішій, малокомплектній) ви працювали 9 років, то в нас будете працювати до пенсії». Потім розпитав про сім'ю, пожурився, що не все впорядковано з житлом, порадив, як влаштуватись, сказав, коли приходити на роботу

Ось і перше вересня. Перший урок був у 8-му класі, де я повинна бути класним керівником. Іду на урок, за мною йде Василь Олександрович, вже перед самими дверима до класу говорить: «Я вас познайомлю з класом». Я попросила дозволу в клас зайти самій. Він потис мені руку і якимось особливо схвально усміхнувся. Так навіть серед першOVERесневої метушні він знайшов час, щоб приділити увагу вчителеві, до того ж не новачку. Усе перше півріччя він тримав мене в полі зору: не опікував, але на кожному кроці я відчувала, що в разі потреби я можу звернутися по допомогу, адже клас мій був не з легких.

Я жила далеко від школи і приходила завжди рано. Василь Олександрович усіх зустрічав при вході в школу, стоячи під годинником. Обов'язково запитає про сім'ю, здоров'я, про учня, з яким напередодні мала справу.

У Василя Олександровича були особливі погляди на працю вчителя на уроці. Він відвідував уроки у більшості випадків не для контролю, а щоб вивчити стиль роботи вчителя, насамперед його ставлення до дітей, знання предмета. Вчитель міг дати прекрасний урок з педагогічного і методичного боку, але Василь Олександрович виходив з уроку незадоволений, якщо вчитель байдуже поставився до слаборозвиненого учня або виявив грубість до надто рухливого, швидкого й допитливого. Таку поведінку вчителя називав дрімучою педагогічною безкультурністю.

У Василя Олександровича була особлива чутливість, прозорливість на все нове, творче в праці вчителя. Прийде, бувало, на урок, помітить якесь раціональне зерно і після уроку обговорить це питання, докладно вивчить — і так доти, поки переконається в доцільності прийомів, застосованих учителем. Важко сказати, з якого предмета Василь Олександрович був найкращим радником, усі предмети він знав, а найголовніше — знав, як зробити, щоб учням було цікавіше, щоб діти краще вчилися, розвивалися, ставали освіченими людьми.

Нам, математикам, він наголошував на розумовому вихованні школярів, на розвитку їхнього мислення, рекомендував давати посильні завдання для слабомислячих дітей. За

порадою Василя Олександровича, ми завели зошити-чернетки, в яких учні працювали на уроці, тому що ми переконалися: старанне письмо відволікає дітей від роздумів над встановленням залежності між елементами, закономірностей математичних законів.

Василь Олександрович був надзвичайно ерудованим. Я не зустрічала людини, яка б могла стільки читати, пам'ятати, так орієнтуватись у всіх питаннях, як він.

Особливо мені подобались у школі хвилини відпочинку в учительській кімнаті після 13—14-ї години. Василь Олександрович приходив завжди усміхнений, настроював людей на розмову, яка непомітно переходила в обмін новинами. Ми ставали обізнанішими, розуміли прогалини в освіті.

А яке задоволення отримував кожен від таких розмов! Пам'ятаю, як одного разу йшлося про вік, з якого діти можуть починати вчитись у школі. Вчителі висловлювали різні думки з приводу цього. Василь Олександрович свої думки не сказав, залишивши всіх при своїх переконаннях. Наступного дня в цей час він завів до учительської кімнати мого п'ятирічного сина і, не звертаючи ні на кого уваги, почав з ним розмову. Василь Олександрович запитував, які він знає країни (для більшого ефекту запитував про країни Африки, Латинської Америки), їх столиці, де розміщена країна на карті тощо. Порозмовлявши так, він узяв Валерія за руку і пішов з ним на подвір'я, залишивши всіх при роздумах — коли ж дитина може почати навчання, коли вона найкраще запам'ятовує. Це була його відповідь на дискусію попереднього дня.

Понад усе Василь Олександрович любив дітей. Щоб не висловлюватися загально, уточню: він часто говорив, що легше любити весь світ, ніж одну дитину. Любов до дітей у нього виявлялася у внутрішньому потягу до дитини. Що б не робилося в школі, робилося для дітей. Він не влаштовував особливих парадів для гостей. «У школі треба докладати всіх зусиль, щоб збагачувати внутрішній світ дитини, робити її людиною, гуманною, доброю», — часто повторював Василь Олександрович і на кожному кроці добивався цього.

Василь Олександрович не терпів грубощів, образ, окриків ні по відношенню до учнів, ні по відношенню до вчителів. Учитель не може виховати доброту, людяність у дітей, якщо сам мириться з образою, грубістю, несправедливістю.

Наш директор умів цінувати людей праці, вчасно помічав людину, яка хоче працювати, підтримував у разі потреби, тактовно допомагав. Він не терпів людей ледачих, хитрих, а особливо лицемірних. Таких він бачив наскрізь.

Прошло багато років відтоді, як не стало нашого вчителя Василя Олександровича, а в моїй пам'яті й досі звучать його слова, сказані на засіданнях педагогічної ради, психологічного семінару. Час змушує нас оцінити те, що, можливо, колись недооцінювалось. Не треба було перечитувати стоси методичної літератури, а варто лише уважно послухати його доповідь, виступ, щоб одержати цінні настанови й поради.

Василь Олександрович знав набагато більше від нас, але як старанно він готувався до кожного виступу, як намагався сказати головне, потрібне в даний час тим, хто його слухав: учителям, дітям, батькам!

Понад усе Василь Олександрович цінував будь-яку бесіду, проведену з дітьми. До цих бесід старанно готувався сам і вимагав цього від учителів.

Надзвичайно відповідально ставився він і до бесід з батьками. Не пам'ятаю випадку, щоб Василь Олександрович не прийшов на батьківські збори чи батьківську нараду. Зустрічам з батьками приділяв багато уваги, батьки цінували це й почуте намагались використати у вихованні сина чи дочки.

Скільки можна написати про цю людину — людину глибокого розуму, великої доброти, щирості, скромності!

Я рада, що на мою долю випало щастя працювати поруч з Василем Олександровичем.

В. Т. ДАРАГАН

СХИЛЯЮЧИСЬ ПЕРЕД СУХОМЛИНСЬКИМ

У 1946 році я закінчила Полтавський педагогічний інститут і була призначена вчителем російської мови і літератури в Онуфріївський район Кіровоградської області. Завідуючим райвно був Василь Олександрович Сухомлинський, зовсім ще молодий, худорлявий, хворобливий на вигляд чоловік, одягнений у шинелю. Зустрів він мене дуже привітно, дав призначення в одне з придніпровських сіл.

Йшли роки... Я зустрічалася з Василем Олександровичем на конференціях, різних семінарах, нарадах. Він користувався дуже великою пошаною серед учителів, усього населення нашого району.

У 1960 році Василь Олександрович запросив мене в Павлівську школу.

Яким він був як людина і як керівник?

Вражали в ньому незвичайна скромність, відсутність позерства. Він був завжди природнім і простим. У його душі теплився вогник, що приваблював до нього людей.

Директор був для всіх нас зразком дисциплінованості, зібраності. Я не пам'ятаю випадку, щоб він не був присутній на якому-небудь вечорі, демонстрації, суботнику. Разом з тим він був дуже вимогливим. Ця вимогливість поєднувалася в нього з пошаною до людини. Він знав ціну людям, вчив поважати себе, не принижуватись ні перед ким.

Дуже важко бути керівником колективу, особливо вчительського, в якому, на мою думку, більше, ніж в інших колективах, людей першових, з хворобливим самолюбством. Але Василь Олександрович блискуче справлявся з цим завданням. Він умів помічати їх біль, душевну ранимість. Не шкодував власних сил і здоров'я для діла. Усі ці роки він був дуже хворим. Я теж хворіла, але жодного разу за всі роки роботи з Василем Олександровичем не чула слів докору від нього. Приходиш у школу, а він вітається й запитує: «Ну, як ваше здоров'я?»

Василь Олександрович беріг час учителя, не завантажував його зайвою писаниною, не відбирав жодного дня відпустки. Ми, вчителі Павлиської школи, ніколи під час літньої відпустки не фарбували підлоги, не білили стін. Сухомлинський завжди говорив: «У кожного вчителя, якщо він учитель справжній, повинна бути щоденна потреба — поглиблювати свої знання, інакше він виявиться за бортом».

Одного разу я повинна була готувати вечір для старшокласників на тему: «Мистецтво епохи Відродження». Потрібної літератури вдома і в бібліотеці не виявилось. Коли я сказала про це Василю Олександровичу, він досить різко відповів: «Сором, що вчитель не має достатньої кількості літератури». Я спалахнула і сказала у відповідь: «Важливо, щоб вечір був добре підготовлений і щоб учитель був готовий до його проведення». Через годину Василь Олександрович підійшов до мене і промовив: «Вибачте, будь ласка, я не мав рації». Цього «вибачте» я не забуду ніколи.

Служба, посада директора для Василя Олександровича були невіддільними від справжнього життя, не відокремлювалось у ньому службове, не відкидалося людське, громадянське. Він учив нас, педагогів, подаючи уроки моральності на кожному семінарі, на кожній педраді. Не смію судити про його ерудицію, знаю тільки, що б його не спитали, він знав. Встигав читати всі новинки літератури, слідкував за сучасною політикою.

Ніколи не забуду, як учив мене Василь Олександрович писати характеристики на учнів наприкінці навчального року. Я переписувала їх по три рази. Василь Олександрович зауважив: «Вам, учителеві-словеснику, соромно не

вміти писати бездоганних характеристик. Треба більше працювати над собою». На наступний рік він із задоволеною усмішкою затвердив вже всі характеристики, написані мною.

У повсякденному житті, праці Василь Олександрович керувався ленінськими принципами. Одного разу я взяла в нього журнал «Новый мир», де друкувалася повість Чингіза Айтматова «Білий пароплав». На початку журналу була вміщена стаття А. М. Рум'янцева «В. І. Ленін — вчений, революціонер». Я побачила в ній цілі абзаци, підкреслені Василем Олександровичем. Стало ясно, як розумів він ленінський стиль керівництва, зміст життя.

Василь Олександрович завжди виступав проти грубощів, самовпевненості, честолюбства, усвідомлюючи, що для керівника потрібні лояльність, терпимість, ввічливість, увага до підлеглих, відсутність капризів. Іншими словами, потрібні якості характеру, які допомагають згуртувати навколо себе людей, а не роз'єднувати і протиставляти їх один одному.

Виріши в самому центрі України на мальовничих берегах Дніпра, Василь Олександрович ніжно любив природу. Як тільки з'являлася вільна хвилинка, він сидів на лавці в шкільному саду чи йшов з дітьми на край села, спостерігав там і відліт птахів, і зміни в природі. Вчив нас, педагогів, не бути байдужими до всього живого, захоплювався Пушкіним, Толстим, Паустовським, Пришвіним. Пам'ятаю, як побував він у мене на уроці літературного читання в 6-му класі, коли вивчався вірш Тютчева «Есть в осени первоначальной короткая, но дивная пора...». «Все добре, — сказав директор, — а ось такі вислови, як «хрустальный», «лучезарный», треба вам самій відчутти більше. Не бійтесь відступів від програми, хай наші учні вчать напам'ять і Майкова, і Бальмонта, і Кольцова, і Жуковського».

Одного разу в учительській зайшла розмова про рух Опору під час другої світової війни. Говорили про Раймонду Дьєн, про Полетаєва і про... братів Черві. Знітившись, я сказала, що не знаю, хто такі брати Черві. Обуренню Василя Олександровича не було меж. «Як же так, — говорив він, — ви, викладач літератури, не знаєте про братів Черві? Про що ви можете розповідати учням? До вечора відшукайте всі матеріали про них у бібліотеці, приходьте і розкажіть мені!» Зрозуміло, що про братів Черві я до вечора знала все.

Вечори в школі планували на найрізноманітніші теми: «Новинки сучасної радянської літератури», «Природа і творчість письменників-класиків» та ін. І Василь Олександрович вимагав найретельнішої підготовки вчителя до проведення таких вечорів.

Складалося враження, що він ніколи не спить. Вогник у кабінеті директора можна було бачити завжди: пізно вночі і рано-вранці.

Василь Олександрович дуже любив дітей. Ходив з учнями за село, в ліс, на ставок. Шестирічні так і звали його: «Наш учитель».

За станом здоров'я я не могла їздити на екскурсії з дітьми. Перші два роки директор посилав мене, і це було справжньою мукою. Мій напарник-учитель ходив скрізь з дітьми, а я відсиджувалася на турбазі або їхала автобусом за ними слідом. Про ці прикромці я розповіла Василеві Олександровичу, заявивши, що не поїду більше нікуди. Добродушно кепкуючи, він сказав, що треба більше рухатись, більше ходити з дітьми, але на екскурсії вже не посилав. А раз я сама напросилася поїхати з класом на Кременчуцьку ГЕС, розраховуючи на те, що там з учнями походить колега. Приїхала додому, Василь Олександрович тисне мені руку і говорить: «Ну, як здоров'я? Спасибі, що поїхали».

Здається, що це дрібниці. Але для людини дуже важливі такі увага й турбота. Це надзвичайно підтримувало, надихало на творчу працю.

К. М. ЖАЛЕНКО

ТУРБОТА ПРО СТАНОВЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ

— Знайте, у нас не легко буде працювати, бо ми навчаємося в дві зміни. А у вас маленька дитина,— з такими словами звернувся Василь Олександрович до мене, коли я в 1957 році просила прийняти мене на посаду старшої піонервожатої. Це мене трохи збентежило, але підбадьорили слова, які він сказав наприкінці розмови:

— Якщо будете добре працювати, то станете хорошою вчителькою.

З наступного дня я приступила до виконання обов'язків старшої піонервожатої. Три роки напруженої праці в піонерській дружині і комсомольській організації, участь у випусках загальношкільної стінної газети і радіогазети, організація суспільно корисної праці піонерів. Усе це контролювало всевидюще око директора школи.

Після закінчення трудового дня він часто розпитував, що зроблено за день, радив оформляти літописи комсомольських і піонерських справ, редагувати газети і радіопередачі ранками. Бо на собі перевірів, що найпродуктивніший час для праці — це ранок.

Часто Василь Олександрович говорив зі мною про роботу вчителя, про те, яким повинен бути справжній педагог. Він рекомендував виконувати все сьогодні, ніколи не відкладати на завтра. Якщо я не встигла що-небудь виконати, то бували випадки, що він викликав мене у вечірній час і з'ясовував причини невиконання. Він не терпів лінощів і млявості. Завжди помічав байдужість і безтурботність.

Десь на третьому році роботи Василь Олександрович став запрошувати мене до себе на уроки, на відкриті уроки, що систематично проводилися в школі, доручав підміняти вчителів молодших класів. Часто я ходила з тим чи іншим класом на роботу в колгосп.

Пам'ятаю, коли я підміняла хвору вчительку, Василь Олександрович сказав: «Дозвольте я піду до вас на урок української мови. Мені треба перевірити знання учнів». Після уроку він сказав: «Ви будете добрим вчителем, тільки ще багато треба працювати над собою».

Коли одна з учительок молодших класів ішла на пенсію, Василь Олександрович запропонував мені перший клас. Я із задоволенням погодилась, бо так хотілося бути вчителем. Влітку 1960 року Василь Олександрович готував мене до роботи в першому класі. Запрошував до себе в кабінет, розповідав, як треба працювати, давав читати педагогічні книжки, методичні журнали.

У серпні ми зібрали майбутніх першокласників. Василь Олександрович був поруч. Він проводив бесіди з дітьми, допомагав мені готуватись до занять з дошкільнятами.

1 вересня 1960 року. Перші уроки. Перші радощі й невдачі. Завжди після уроків — бесіди з директором, такі невимушені, жваві. Він завжди знаходив час поговорити зі мною; як батько стежить за першими кроками дочки, так і Василь Олександрович спостерігав за моєю педагогічною діяльністю.

Я ніяк не могла дочекатися, коли Василь Олександрович прийде до мене на урок. А він говорив: «Нічого, нічого, придивляйтесь до своїх помилок, вчіться на них. А я прийду, коли у вас не буде помилок». Це мене підбадьорювало та разом з тим і турбувало. Часто я була невдоволена своєю працею: в деяких учнів каліграфія погана; четверо учнів ніяк не навчаться зливати звуки, на уроках арифметики часто буває гамірно, бо іноді діти міркують уголос.

Почав Василь Олександрович відвідувати мої уроки. Не було такого тижня, щоб він не побував у мене три-чотири рази, кожного разу аналізував урок, характеризуючи пози-

тивні сторони й недоліки його. Навіть у невдалих уроках Василь Олександрович знаходив щось позитивне.

У 1963 році Василь Олександрович дав мені рекомендацію для вступу в кандидати у члени КПРС. Рік кандидатського стажу був роком випробувань, тому що, крім праці вчителя, виконувала різні партійні доручення: допомагала старшій піонервожатій у налагодженні піонерської роботи в школі, відповідала за комсомольські диспути й вечори, працювала агітатором на тваринницькій фермі колгоспу.

У грудні 1964 року Василь Олександрович привітав мене з вступом у члени КПРС.

Коли в 1967 році я йому сказала, що думаю поступати до Кіровоградського пединституту на факультет педагогіки і методики початкового навчання, він був радий за мене. Тільки сказав: «Ви б краще поступали на філологічний факультет. Ми дамо вам години мови». Я йому пообіцяла подумати. Тричі Василь Олександрович запрошував мене до кабінету і вмовляв, щоб я йшла на філологічний факультет. Та я твердо йому відповідала, що буду вчителем тільки молодших класів, бо дуже люблю малюків. Тоді Василь Олександрович вийшов з-за столу, взяв мене за руку вище ліктя (була в нього така звичка), стиснув її і сказав:

— Вітаю Вас, правильно Ви робите. Я теж люблю малюків. З ними дуже цікаво працювати. Хай Вам щастить!

Хоч як важко було після 15-річної перерви знову сідати за книжки, вступні екзамени склала. Здається, що я не так раділа з цього, як Василь Олександрович. Він перед усіма ставив мене у приклад. Мені стало незручно і я сказала йому: «Василію Олександровичу, попереду ще п'ять років навчання, а ви мене поздоровляєте, ніби я вже одержала диплом про закінчення інституту». Він на це відповів: «Я впевнений, що цей час прийде».

Почалося заочне навчання. Багато додалось роботи, ні хвилинок вільного часу. Директор і тут приходив на допомогу. Він часто запитував: «Над чим працюєте? Яка література Вам потрібна? Які труднощі? Які контрольні чи курсові треба виконати?»

Пам'ятаю, як важко було підбирати матеріал з психології про темперамент і його виховання. Василь Олександрович дав мені багато літератури і порекомендував виступити з цією темою на семінарі з теорії комуністичного виховання.

У 1964 році Василь Олександрович розробив тематику уроків розвитку мови й мислення серед природи. Навчання починали з мого першого класу наприкінці вересня. Я дуже хвилювалася.

На це Василь Олександрович сказав:

— То й добре, що перший клас. Будемо вчити говорити їх серед природи, а не лише в класі.

Він допоміг мені добре підготуватися до цього уроку. Тема уроку «Живе й неживе в природі». Ми з директором ходили шкільним подвір'ям, вулицею і визначали, що будемо спостерігати. Урок вийшов дуже вдалим.

У 1968 році мене обрали секретарем партійної організації Павлівської середньої школи. Василь Олександрович багато допомагав мені і в цій роботі. Коли я складала плани, він давав цінні поради. Не було таких зборів, щоб він на них відмовчувався. Завжди на них було серйозне й жваве обговорення поставлених питань, а рішення, які завжди склалися з участю Василя Олександровича, майже ніколи не потребували доповнення.

Василь Олександрович був чуйною і доброю людиною. Коли нашу сім'ю спіткало горе, і я змушена була місяць доглядати хворого чоловіка, він часто дзвонив по телефону, справляючись про його здоров'я, сам говорив з лікарем, турбувався про те, щоб мені видали лікарняний лист і сплатили гроші.

Незабутньою була поїздка вчителів і учнів Павлівської школи на чолі з директором до білоруських друзів з Корм'янської школи-інтернату Гомельської області. Коли Василь Олександрович запропонував мені поїхати в складі делегації, я відмовлялася, бо погано почуваю себе під час далеких поїздок. Та він дуже просив мене і обіцяв створити всі умови, щоб мені було добре. Треба було їхати. Наші друзі були дуже гостинними, вони просили нас співати українські пісні. Ми співали і у нашому хорі звучав голос Василя Олександровича. У такі години він був простим і компанійським. Усю дорогу розповідав нам про веселі пригоди і декламував вірші. Весь час просив: «Ну, починайте пісню, нам же весело». І справді було весело й радісно. Василь Олександрович співав з нами жартівливі пісні, від душі заливався сміхом. Він любив і добре розумів музику, відчував гумор.

...Ми помічали, як дуже втомлювався Василь Олександрович, як танули його сили. Але він ще більше працював, і не можна було не захоплюватися його витримкою і наполегливістю. Чим більше втрачав сили, тим впертіше брався за перо. Часто ми чули від дружини слова тривоги про те, що він просиджує над роботою цілу ніч. Усі вмовляли його, щоб він відпочивав, полікувався. Але при такій розмові він зразу ж звертав на щось інше. Не хотів і слухати про себе.

Остання зустріч... Було це в серпні 1970 року. Після лікування в санаторії здоров'я його не покращало. Вийшов Василь Олександрович до нас на подвір'я блідий, виснажений. Але привітно посміхався, потиснув кожному руку, привітав з наступаючим навчальним роком. Після цього попросив усіх сісти під «грибком». Розпитував, як відпочивалось. Говорили про різне. Запитали, чи правда, що будуватимуть нову школу. Він якось спохмурнів і відповів, що правда.

Ще кілька хвилин Василь Олександрович мовчки посидів, прислухаючись до розмов колег, потім підвівся й пішов до своєї кімнати. Я його наздогнала і попросила не рекомендувати мене секретарем парторганізації на наступний період, бо мені ж треба готуватися до державних екзаменів. Та він сказав: «Я вас прошу побудьте ще й цей рік. Я ж, бачте, хворий. Ви все знаєте, а новій людині треба багато допомагати. Будь ласка». Я ствердно хитнула головою і чомусь із сумом подивилася вслід директорові. Останній раз я бачила його живим.

Проте Василь Олександрович залишився в нашій школі назавжди. Він у кожному деревці, яке саджали малюки-першокласники, а потім доглядали десять років. Він у кожній стежинці, якою вів малят у світ природи. Він у кожній цеглині, яка була вкладена в будівлю з його участю (адже кожного року в нас будувалось щось нове). Він у кожній ідеї і традиції, які десятиріччями склалися й утверджувалися в нашій школі.

Особисто я завдячую своєму мудрому вчителю і наставникові за те, що він навчив мене працювати й жити повноцінним життям педагога, навчив любити дітей.

Спасибі Вам, дорогий учителю!

Р. К. ЗАЗА

ВІН УЧИВ НАС МАТИ СВОЮ ДУМКУ

У 1950 році я працювала в Онуфріївському райкомі ЛКСМУ і мала організувати семінар піонервожатих району. Хотілося його провести якнайкраще, і, наслухавшись про винятковий розум і знання Василя Олександровича, я вирішила попросити його прочитати на семінарі доповідь.

Василь Олександрович прийняв мене просто, привітно. Запитав про роботу в райкомі, про навчання. На моє прохання він відразу ж дав згоду, сказавши, що виступить перед піонервожатими з радістю.

На семінар прийшов у точно зазначений час, доповідь прочитав цікаво, вів себе просто, навіть не вірилося, що цей

незвичайний учитель з нами говорить, ставиться з повагою, дає конкретні відповіді на запитання. В усьому відчувалося, що Василь Олександрович дуже цікавиться піонерською роботою і надає їй великого значення. Ми йому були дуже вдячні.

Пізніше Василь Олександрович запропонував мені йти піонервожатою до його школи. Я скористалася з такої нагоди і почала працювати в Павлівській середній школі.

Василь Олександрович понад усе дбав про загальний і культурний розвиток учителя. Я ніколи не боялася йти до нього за порадою. Він робив виправлення в доповіді чи рефераті, пояснював те, чого не знала, і ніколи не говорив, що він зайнятий і щоб прийшла іншим разом.

Майже щодня в учительській він вивіщував цікаві статті з газет, на учительському столі завжди лежала «Неделя», часто в невимушеній обстановці на перервах і у вільний час йшло жваве обговорення прочитаного, думки висловлювали вільно.

Василь Олександрович терпіти не міг тих, хто насамперед піклувався про власний авторитет. Він був сильною людиною, впевнено розв'язував кожну справу, вчив розуміти справу, вірити в себе, не сліпо наслідувати «авторитетів», а мати передусім власну думку.

М. К. СОКУРЕНКО

НЕЗАБУТНІЙ ВЧИТЕЛЬ І НАСТАВНИК

У 1939 році на перший урок української мови і літератури в Онуфріївській школі зайшов до класу новий учитель. Це був юнак високого зросту, трохи сутулий, з великими карими очима, з неслухняним волоссям, рум'янцем на щоках. Просто одягнений. Ми, дівчата, переглянулись. Здавалось, у клас увійшов наш ровесник. Це був молодий В. О. Сухомлинський, який щойно закінчив Полтавський педагогічний інститут.

Ніколи не забуду уроку з української літератури, на якому повторювали твори М. М. Коцюбинського. Василь Олександрович несподівано запитав мене про казку Коцюбинського «Хо». Ми вже знали, принаймні, так вважали, що головна вимога вчителя до учнів — знання тексту творів.

— Я не дістала тексту і на сьогодні не прочитала, — тихо відповіла йому.

— Сідайте, незадовільно.

Після уроків мені не хотілося повертатися додому, і я виходила з класу останньою. Та, побачивши біля дверей

учительської Василя Олександровича, швидко повернулася і вбігла в свою класну кімнату. Мені соромно було зустрітися з учителем. Посиділа ще трохи в класі, відкрила двері, виглянула — в коридорі порожньо. Вирішила швидко пробігти коридором, а коли наближалась до учительської, подумала: хоч би не зустрітися з ним. Раптом відкриваються двері і переді мною Василь Олександрович з «Вибраними творами» Коцюбинського в руках. Я зашарілася, а він тихо сказав: «Не поспішайте, підемо разом». Я соромилася свого блаженного вбрання і відчувала велику незручність. Полягли, подерті парусинові черевички, старенька байкова сукня, хустина на голові, книги й зошити притиснуті лівою рукою до грудей, — ось такою незграбною, як здавалось мені, ступала я поруч із своїм учителем.

Забравши в мене книжки, він простягнув «Вибрані твори» і сказав: «Прочитаєте до наступного уроку».

По дорозі Василь Олександрович розпитував, звідки я, де живу, чи важко вчитись, які предмети мені подобаються, чи люблю я літературу. Діставши ствердну відповідь про захоплення літературою, він почав читати напам'ять уривки з творів Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова та все запитував: «А звідки це?», «Чиї це слова?»

Я називала твори, героїв, а вчитель радів. Він запитав, куди я хочу поступати вчитися після закінчення 10-го класу.

— Мрію стати вчителькою російської мови і літератури.

— Це добре, з вас вийде хороший учитель, тільки дивіться побільше на людей, на небо, а не в землю, ви занадто скромна і сором'язлива.

На наступному уроці з української літератури я одержала «відмінно».

Пам'ятаю, як писали диктант з окремих речень.

У реченні «Чурек і сакля — все твоє, воно не прошене, не дане» підкреслені слова я написала окремо. Непомітно глянула до подруги, що сиділа поруч, — написано разом. Я з'єднала довгою лінією, а потім подумавши, витерла. Тоді знову з'єднала.

І яке було моє здивування, коли я одержала за диктант «відмінно», а від з'єднаної лінії й сліду не залишилось.

В індивідуальній бесіді зі мною Василь Олександрович сказав: «Треба завжди вірити в свої сили і не користуватись чужим. «Відмінно» поставив тому, що впевнений: ви знаєте краще, ніж той, у кого підглянули...»

Прошло 40 років... 35 років я відрацювала учителем

української мови і літератури (пішла стежкою Василя Олександровича), але ота двійка за казку «Хо» і оте «не прошене, не дане» залишилися в моїй пам'яті на все життя.

У перші післявоєнні роки я працювала завучем у Куцеволівській семирічній школі. 2 листопада 1946 року у приміщенні Онуфріївського райвно о 10 годині ранку мала відбутись нарада завучів. 1 листопада я одержала телефонограму-запрошення з'явитись на нараду.

Легко сказати «з'явитися», але яким чином добратися? Уже холодно, дощі розквасили дорогу, стежки поїд дво-рами. Жодного метра бруківки до самої Онуфріївки. Йти у колгосп просити підводу? Але господарство ще тільки підводиться з руїн. Тяглової сили обмаль, та й людину треба спеціально виділяти. Вирішила йти пішки 35 кілометрів. Щоб встигнути на нараду, вийшла з Куцеволівки о 3-й годині ночі. Йшла безлюдними сільськими вулицями й степом. Кілометрів за 5—7 до Онуфріївки почало світати.

Прибула в райвно о пів на десяту. Постукала в двері до заврайвно. За столом сидів Василь Олександрович, одягнений у пальто, і щось писав. Ліва рука, нерухома, в кишені. В кабінеті так було холодно, що з рота йшла пара.

Побачивши мене, Василь Олександрович привітно посміхнувся і запросив сісти. Потім запитав:

- Чим ви добирались? Ви перша.
- Прийшла пішки,— втомлено сказала я.
- Пішки? Та ви що?

Він довго дивився мені в очі, ніби вивчав, чи правду я говорю, а потім якимось різко, незадоволено сказав:

- Ну я б не пішов!

Від несподіванки я знітилася і ледве не заплакала...

Швидко сходились завучі, і почалася нарада. Її проводив Василь Олександрович, який працював тоді завідуючим райвно. Я намагалася записати все, що він говорить.

Після закінчення наради Василь Олександрович покликав мене до столу і сказав:

— Хвилинку почекайте, я зараз подзвоню в райвиконком, райком партії, райспоживспілку, можливо, хтось з Куцеволівки чи Деревки сюди приїхав. Не повертатися ж вам і додому пішки. Поклавши трубку, він із задоволенням сказав:

- Домовився. Є підвода з Деревки. Вас підвезуть.

Моїй радості не було меж. Мені здавалося, що раділи й ті товариші, що залишилися в кабінеті Василя Олександровича в особистих справах,

Дорога була довга. Надходив вечір, збиралося на дощ. Коні повільно ступали по роз'їждженій, вкритій грязюкою дорозі.

Я скрутилася в «бублик», зарилася в запашне сіно і довго думала:

— Як мало треба людині для радості. Трохи уваги, а як легко на душі!

Долав сон, а я все твердила про себе: «Нехай до тебе, добра Людино, повернеться міцне здоров'я, хай завжди тебе окрилює щастя».

І до цих пір я думаю над словами Василя Олександровича: «Я б не пішов». Неправда! Яка це незрівнянна мізерність проти його самовідданої титанічної праці!

Василь Олександрович був закоханий у рідну мову. Він завжди твердив, що мова — це душа народу, це дзеркало культури і освіченості кожної людини.

Сам він багато знав напам'ять сторінок з творів класиків української й російської літератур, радянських письменників; мав розвинуте чуття мови, користувався невичерпним арсеналом мовних засобів.

Великий учитель завжди намагався відкрити учням поетичну грань слова, за його допомогою виховував гідних громадян нашої Вітчизни.

О. Й. СТЕПАНОВА

ЯК МИ ПРАЦЮВАЛИ

Працювати з Василем Олександровичем мені було і складно, і легко. Складно тому, що він був надзвичайно вимогливим, даючи якесь завдання, вимагав точного і вчасного його виконання. І ніколи не забував перевірити. Легко тому, що я завжди одержувала від нього розумну пораду, відчувала його підтримку в роботі.

У перші роки, коли ми тільки починали залучати дітей до різних видів фізичної праці, вони працювали неохоче. Матеріальні умови їхніх сімей поліпшувалися, батьки, жаліючи дітей, обходилися без їхньої допомоги вдома, а це впливало на їхнє ставлення до праці.

Василь Олександрович докладав чимало зусиль, щоб ставлення до фізичної праці учнів змінилось і в батьків, і в дітей.

Багато труднощів було і в роботі з класними керівниками. Вони вважали, що організація праці на навчально-дослідній ділянці — це обов'язок учителя біології. Василь Олександрович роз'яснював, переконував, що праця на землі виховує любов до навчання, до Батьківщини, виховує стійких,

фізично розвинених, морально витриманих будівників суспільства. А виховувати учнів у праці повинен увесь колектив школи, а особливо класний керівник.

Оцінюючи поведінку учнів, Василь Олександрович рекомендував насамперед враховувати участь у суспільно корисній праці. Якщо ученя без поважних причин не відбував виробничої практики, то він не може бути переведений до наступного класу. Це положення Василь Олександрович запроваджував в життя школи наполегливо і послідовно.

Виконувати якісь роботи в школі повинні були всі учні, починаючи з 1-го класу. Учні 1—4-х класів збирали насіння квітів, плодючідних і декоративних рослин, знищували бур'яни на подвір'ї, поливали і прополювали квіти, посаджені нами. Учні 5—10-х класів саджали дерева, доглядали за садом, виноградником, вирощували овочеві й польові культури, доглядали за бджолами і кролями. І яка б не проводилась позакласна робота на ділянці, на цю роботу дітей організовував класний керівник, мої ж функції як учителя-біолога полягали загалом у поданні консультацій. Це поступово входило в звичку кожного класного керівника.

У Павлиській школі я почала працювати з 1950 року. На той час на шкільному подвір'ї було лише кілька декоративних і плодючих дерев. Та поступово рік за роком був посаджений на пустирі парк з ясенів і кленів. Крім мене, біологом працювала З. Г. Куріньова. Василь Олександрович викликав нас обох і радився з нами про те, чи можна на місці парку посадити сад — яблуні, груші, сливи, вишні, черешні. Він запропонував скласти по 150 крб. і купити саджанців. Так ми й зробили. Восени 1952 року купили і прикопали саджанці, а в нього виникла нова думка: а що коли кленочки пересадити перед фасадом школи на схилі в два ряди. «Ростимуть?» — питає мене. «Ростимуть, Василю Олександровичу, — відповідаю. — Але перший рік треба всю весну й літо поливати, поки добре приймуться». Василь Олександрович сказав: «Поливати ми будемо, отже, збережемо».

Навесні 1953 року ми заклали сад, а клени пересадили в два ряди на схилі. Поливали дерева всю весну й літо. Воду носили із ставка.

А через рік у Василя Олександровича визріла нова ідея про створення шкільного виноградника. На той час у Павлиші був виноградник лише в одного жителя — К. І. Дзюби. Я не знала агротехніки вирощування винограду, а саджанців купити не було де. Василь Олександрович послав мене до К. І. Дзюби, щоб я купила в нього винограду і навчилася його вирощувати.

Василь Олександрович вирішив закласти виноградник на площі 0,04 га. Треба було викопати ями глибиною 1,5 метра або зробити перевали на цю саму глибину. До цієї трудомісткої праці він залучив учнів старших класів. Викопали ями, заклали виноградник. Протягом весни й літа саджанці поливали. Увесь виноград добре прижився. А пізніше ми навчилися формувати крону винограду і вирощувати саджанці. Діти почали вирощувати виноград і вдома. Через 10 років жителі Павлиша мали вже добрі виноградники.

Прошло кілька років... У нашому садку вже росли хороші деревця. Навесні 1957 року були значні приморозки. Василь Олександрович прийняв рішення разом з учнями вдосвіта обкурювати сад димом. Ми з учнями старших класів звечора заготовляли сміття, яке палили на світанні. І завжди, коли ми приходили до школи о 4-й годині ранку, то бачили, що у вікні Василя Олександровича вже горів вогник.

Згодом почали розводити кролів. Збудували кролятник, почали виготовляти клітки, додержуючись обов'язкової умови: вони повинні бути привабливими. Скільки мороки й клопоту завдавали ці кролики! Адже велику кількість тварин треба було годувати три-чотири рази на день. Перші роки доглядали за кроликами учні сьомих класів. А пізніше — третіх. І це було їм під силу.

Через деякий час ми побудували своїми силами теплицю. Працює вона весь рік. У ній квітнуть різнобарвні хризантеми: білі, червоні, жовті, рожеві. Надворі сніг, лютує зима, а в теплиці рай. Щороку вчителі молодших класів по кілька уроків проводять у теплиці.

За ініціативою Василя Олександровича побудували своїми силами і біологічний кабінет. Спочатку маленький, бо не було коштів на будівництво. А років через десять розширили.

Обладнання біологічного кабінету нагромаджувалося поступово. Ось своїми силами зробили акваріум. Але де взяти рибу? Василь Олександрович послав мене у відрядження до Дніпропетровська. Мені вдалося там придбати рибу. Пізніше Василь Олександрович був у Києві, купив у магазині круглий акваріум і привіз його в школу.

Василь Олександрович хотів бачити подвір'я школи впорядкованим, ідеально чистим. Кожен день за графіком учні початкових класів працювали на подвір'ї, і воно вкрилося зеленим килимом розкішного, наче вмитого споришу.

Після цього виникла ідея зайнятися бджільництвом. Треба, щоб діти знали життя бджіл, спостерігали за ними. До-

мовились купити бджіл у колгоспі с. Іванівки (тепер Вишнівці). Але за ними треба їхати ввечері. Василь Олександрович організував машину, і я поїхала. З бджолами повернулися о 1-й годині ночі. Василь Олександрович не спав, чекав нас, дуже хвилювався, чи не трапилося чогось у дорозі. Який був радий, що все обійшлося добре!

Василь Олександрович любив природу. Завдяки його широкому листуванню звідусіль надходили в школу посилки: різні рослини, насіння. Часто виникала проблема: де посадити? Він сам обходив ділянку, вибирав місце. Іноді це суперечило агротехніці, але Василь Олександрович був неблаганним — і ми садили там, де він говорив. Пізніше виявлялося, що кращого місця для цих рослин і не підбереш. Поступово подвір'я нашої школи перетворювалось у дендропарк. На ньому з'явилися види дерев, яких не було раніше, — дуб, каштан, катальпа, персики, горобина, туя, сосна, кедр, модрина, ялини білоруські, зауральські, сибірські. Із Соловецьких островів перекочувала до нас алтайська троянда з їстівними плодами, іволговидна епірея, з Підмосков'я — морозостійка форма винограду сорту «Бонжур». З Кабардино-Балкарської АРСР прибули до нас повстяна вишня, декоративна рослина ліана, чорна смородина, сорти винограду.

Якось сама по собі виникла традиція: свято квітів. На це свято учні приносили букети квітів. За найкраще складений букет діти одержували винагороду — подарунки: книжки, навчальне приладдя. Спочатку у виготовленні цих букетів брали активну участь матері: вони діставали квіти для своїх дітей, придумували композицію. А треба було, щоб це робили самі діти, хоч і не без допомоги старших. Поступово вдосконалювалась методика підготовки й проведення свята квітів. Передусім надавалася перевага тому, хто виготовив букет з квітів, вирощених удома. Діти почали вирощувати квіти біля своїх будинків. Велося змагання у вирощуванні кращих рослин. Це щорічне свято проходило дуже цікаво.

У стилі роботи Василя Олександровича визначальним було те, що він хотів бачити все сам, усе перевірити. Тому десь о 8 годині ранку він обходив шкільні володіння, і, коли сходилися вчителі на роботу, кожному, хто відповідав за якусь ділянку, нагадував, що треба зробити, виправити і т. д.

Часто і мені говорив: отам учора працювали учні і недобре зробили: у кролятнику вчора чомусь було брудно; на дереві хтось зламав гілку, її необхідно зрізати і т. д. На другий день перевіряв, як його розпорядження виконували.

лися. Часто Василь Олександрович зустрічав мене в учительській з журнальною чи газетною вирізкою: «Ось почитайте — це нове в біології. Ви читали це чи ні?» Усе, що зустрічав у журналах і газетах, пов'язане з біологією, він обов'язково вирізав і давав мені. Пам'ятаю, в 1950/51 навчальному році у мене на уроках Сухомлинський побував більше, ніж за всю мою педагогічну працю інспектори, директори, завучі інших шкіл.

Василь Олександрович намагався спрямувати мою роботу так, щоб на уроках ботаніки і зоології формувалася в учнів матеріалістичний світогляд. Він вимагав, щоб не лише учні вивчали будову рослини чи тварини, а щоб осягнули зв'язок функцій окремих органів з умовами життя. Крім того, він спрямовував мою працю на уроці так, щоб увесь час проявлялися моменти виховання любові до природи. Часто радив не наголошувати на шкідливості тієї чи іншої тварини, розказати учням, яка користь природі від цієї тварини, як і чому кількість цих тварин на Землі щороку зменшується, як їх зберегти.

У школі проводилися спеціальні уроки з охорони природи, на яких розглядалися такі питання: «Рослини — джерело кисню на Землі», «Земля — наша годувальниця», «Грунт — багатство нашої країни», «Тварини і птахи — наші друзі» і т. п. З його ініціативи була введена у таблицю успішності оцінка, яку ставить класний керівник з участю біолога і всього педагогічного колективу, за ставлення учня до природи, до її охорони.

Мене завжди захоплювала діалектика розвитку шкільного життя, законів якої неухильно додержував В. О. Сухомлинський: ідеї завжди і в усьому виникали з потреб багатогранного життя колективу школи, а розв'язання їх проводилося через добір різноманітних шляхів і форм діяльності цього колективу.

І. А. СТАНОВИЙ

ПЕДАГОГ-ГУМАНІСТ

Коли підходжу до приміщення Павлівської школи, в моїй уяві виникає яскрава картина останньої зустрічі з В. О. Сухомлинським. Недалеко від входу в школу знаходжу очима дерево і під ним лавку, сидячи на якій ми вели останню розмову. Займаю на лавці «своє» звичайне місце, і тоді, як у калейдоскопі, проносяться спогади від зустрічей, розмов під час 15-річного спілкування з В. О. Сухомлинським.

Потім іду в музей і довго стою перед дверима колишнього кабінету директора, де працював Василь Олександрович, і мені здається, що ось зараз відкриються двері, вийде Василь Олександрович і, усміхаючись, спитає: «Ви повернулися? Я Вас чекав. Як Вам працювалося? Сподіваюсь, як і раніше, виправдовуєте високе звання члена нашої партії, в яку я Вас рекомендував».

Так, це були двері того кабінету, в якому Василь Олександрович працював по 14—15 годин на добу, це були двері тієї педагогічної лабораторії, в якій народжувались прекрасні педагогічні творіння видатного радянського педагога В. О. Сухомлинського.

Пам'ятаю, в післявоєнні роки районні вчительські конференції тривали по три дні. На них, бувало, заохочувались виступи з «розгромною» критикою. Іноді складалась гнітюча атмосфера. Багато вчителів сиділи як на голках. Та вчителі Павлівської школи були тут винятком. Вони почували себе спокійно. Їх директор ніколи й нікого з учителів не піддавав публічній критиці. Він щадив гідність учителя, а з помилками й недоліками Василь Олександрович боровся в іншій формі і в стінах своєї школи.

Сухомлинський завжди виступав на конференціях із змістовною промовою, думки якої для нас, педагогів, були повчальними. Він постійно закликав нас учитися любити дітей, чого не можна засвоїти ні в одному навчальному закладі. «Якщо ви бачите учня тільки з-за свого столу в класі, якщо він іде до вас тільки за викликом, якщо вся розмова з вами тільки складається із запитань та відповідей, жодні знання з психології не допоможуть. Треба зустрічатися з дитиною як з другом, однодумцем, пережити з ним радість перемоги і гіркоту невдач»,— говорив він. Учителі слухали його промову завжди з величезною увагою. Для них він був незаперечним авторитетом. До нього зверталися за допомогою й порадами.

Перше моє знайомство з В. О. Сухомлинським відбулося так.

На друге післявоєнне літо я зустрів у Кременчуці свого друга по навчанню. Його, як і мене, привело на вулицю Гоголя бажання подивитися на інститут, у стінах якого колись пройшли наші юнацькі роки. Згадали про В. О. Сухомлинського, який починав своє навчання в цьому інституті. Мій друг рекомендував мені звернутися в Онуфріївський райвно, де Василь Олександрович був завідуючим, за призначенням на роботу. В приміщенні райвно за невеликим столом сидів худорлявий молодий інтелігентний чоловік. Це

і був В. О. Сухомлинський — завідуючий відділом. Так я з рук В. О. Сухомлинського в 1946 році одержав наказ очолити Камбурліївську семирічну школу.

Працюючи завідуючим райвно, В. О. Сухомлинський друкував свої статті у районній газеті «Ударна праця», а також в обласній — «Кіровоградська правда». Часто в особистих розмовах він радив мені писати статті, пропонував конкретні завдання й теми: «Спробуйте помітити в учнях і вчителів ті якості, які не помічають інші». Смісл цих настанов зрозумів пізніше.

Це було в 1959 році, коли я працював у Павлівській школі, а В. О. Сухомлинський був уже членом-кореспондентом АПН РРФСР. До нас у школу приїхав автор посібника з педагогіки М. І. Болдирєв. Під час бесіди з учителями він говорив: «Таких директорів школи, як В. О. Сухомлинський, у нашій країні чимало, але, на жаль, мало таких, які б могли узагальнити свій досвід. В. О. Сухомлинському притаманна риса помічати й бачити те, чого не помічають інші».

Не можна не згадати, що Василь Олександрович, володіючи феноменальною пам'яттю, не тільки легко запам'ятовував прочитане чи почуте. Він знав усіх дітей, які навчалися в школі, і не лише за прізвищами, а й їхню успішність, добре пам'ятав також і тих, хто закінчив школу, їх подальше життя й діяльність.

У бесідах з учителями і на нарадах він не раз висловлював думки: «Для мене було б найбільшою карою, якби підліток пройшов через моє життя, не залишивши сліду ні в пам'яті, ні в серці. Якщо він відходить від тебе сірим, невиразним,— значить ти не зумів нічого залишити в ньому. Навряд чи для вчителя може бути що-небудь сумніше від такого фіналу».

У 1947 році Василь Олександрович був направлений в Кіровоградську обласну лікарню. Коли я зайшов до нього в палату, він, лежачи в ліжку, змовницьки посміхнувся і промовив: «Ні, досить випробувань. Неробство, безцільне марнування часу — це найвища кара для людини».

На запрошення В. О. Сухомлинського я з 1958 року почав працювати вчителем у Павлівській середній школі. Перше, що впало мені в очі,— це те, як незвично проходила педагогіка. На ній не засуджували вчителів, які не досить добре працювали, не оцінювали їхню роботу. Відомо, що кожна людина хворобливо реагує на критику й зауваження, котрі зневажають її гідність або авторитет. Після різкої критики (особливо невмотивованої) в учителя похитнеться віра в свої сили, він буде невпевненим у собі і в класі перед діть-

ми. Тому В. О. Сухомлинський завжди намагався підтримати авторитет і віру вчителя в свої сили. Більше того, він усіма силами заохочував у вчителів самостійність у творчій роботі з тим, щоб учитель повірив у свої здібності і проявляв їх.

Всі, хто спілкувався з Василем Олександровичем, пам'ятають його як людину-гуманіста. Він ненавидів зло, любив добро й правду. Пам'ятаю, як у важкі післявоєнні роки, які були неврожайними (він тоді працював завідуючим райвно), якимось чином через райвиконком добився додаткових пайок борошна для багатодітних учителів.

— Віра в людину — найдорожче для мене, — говорив він. — Побачивши в тому чи іншому вчинку, в словах педагога зневіру в людину або в силу виховання, Сухомлинський намагався його переконати в протилежному. Саме переконати, а не змусити адміністративним шляхом.

В. ТЕРЕН

ВУЛИЦЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Поема

Мені випало щастя вчитися у Василя Олександровича Сухомлинського. Це була людина високого поетичного дару. І не лише тому, що він писав і друкував вірші. Усе, до чого торкалися його руки, його серце, світилося поезією. Нею освячувалися і «Школа радості», і праця на колгоспному полі, і важкі спогади воєнних літ.

Навіть таке: пригадую, за якусь провинку — чи вирвану сторінку з щоденника, чи розбиту шибку — вчитель примушував нас посадити дерево і лише тоді допускав на уроки. Так добром спокутувалися наші шкільні пустощі, і найгіршою провинкою була та, після якої він уже не дозволяв садити дерево. А з повибиваних нами шибок та вербових рогаток розростався сад. Ми сідали під дерева, і вчитель слухав нас. Він завжди хотів спочатку послухати учнів, а вже потім говорив сам.

Павлиська школа була при ньому світлицею серця, світлицею слова. І тому хотілося саме поетичними рядками відтворити його рідний образ. Так народилася ця поема.

I

...От саме тоді, як дитина заплакала поночі,
А батько поранений впав, а мати ховалась од старості,
Василь Олександрович,

Ви закрили підручники боляче,

Бо чули той голос дитячий, той крик,
Що питається захисту.

Ви в руки гвинтівку взяли, учителю-воїне,
Бо бачили Ви крізь негоду, розриту гарматами,
Як діти дивились на Вас. Дивились тривожно і зболено
На тихім вечірнім Дунаї, на Волзі і там, за Карпатами.
А що вже судилося-випало! (Гриміло що зблизка, що
здалека)

Атаки... бої... переправи... Ще й рани упали
На груди Вам.

Та тільки й тоді, у траншеях,

Жила синьоока ботаніка,

Історія з Вами надихалась

Міцного солдатського курива.

І школа так часто марилась. Висока, повита кленами,

Де в вікнах відбилися ріки, і гори, й весняний луг.

Де зранку до заходу сонця шумлять піонерські пленуми,

І білі метелики зошитів пурхають біля рук.

Ви знали — туди Ви повернетесь. Ну, звісно, туди Ви
повернетесь.

І знову злетяться діти до рідних шкільних воріт.

І підете з ними по саду, по березі та по вересню,

Та все, що війною не стерлося, повернете діворі.

І світ їм відкриєте інший.

Такий, як і мусить бути він,

З росю та з білим колосом, з любов'ю на рушнику.

З глибоким осіннім полем, терновим туманом окутаним,

Коли довіряють птахи натовленому ватажку.

А поки-що... Сніг... Траншеї...

Бити запеклись на вилицях.

Та тільки стоїть Ваша совість

Над смертю, понад гарматами,

Бо дивляться діти на Вас.

Очима тривожними дивляться

На тихім вечірнім Дунаї,

На Волзі, і там, за Карпатами.

II

Перемога прийшла. І тоді дорогою землею,

Від прошого кулями першого крику (і кроку),

Нас учитель повів під ясною своєю зорею

На високу, як небо, правдиву і світлу дорогу.

Від зеленої книжки, що поле її розказало нам,

Від замріяних вогнищ у теплім степу вечоровім

До гарячих сторінок спартаківським серцем обпалених,

Де щербаті мечі перекраляли літери чорні...
Від того Жюля Верна, якого читали під тіннями,
До високих знамен і походів, і віршів Тичини,
До незгасних рядків, що записані кров'ю в катівнях:
«Умираю...

Живу...

Україно моя,
Батьківщино...»

І ось так по країні —

Стежками, блакиттю, землею —

Ми йдемо, і вагоміють пройдені роки (і кроки),

І немає для крил ні легкого спочинку, ні стелі,

Вистача для польоту і неба, і вітру, і грому.

І стає зрозумілою вічна, як совість, праїстина,

Заповідана сонячним днем, за розмовою доброю,

Що попереду нам найтрудніші судилися іспити,

Що народу складатимем

кожен своєю дорогою.

І крилатиться нива, споранечку плугом прочитана,

І стоїть далина, світлодалеч, як місяць уповні.

І ростуть гордочоло вони, хліборобе-учителю,

Колоски твої, діти, на важкому всесвітньому полі.

За високими хвилями, за морями, далеко на Кубі,

І в бамбуковім Конго, що книжку бере спозаранку.

Там Андрійки твої, невгамовці твої русочубі,

І павлиські віночки, закохані в пісню Оксанки.

Так воно повелось. І лягло, як надумалось,

Як зерно до зернини, як слово до слова з тобою.

І лунають вони,

І вростають в артерії вулиць,

Кроки учнів твоїх,

Що твоєю початі любов'ю...

III

Наледве проміння засіяло небо крилато,

Четверту годину півні проспівали наледве,

А вже він приходив — високий і світлий — до саду,

В робочу кімнату свою, у повітря травневе,

Земля прокидалась...

Як просторо в серці та слові!

Як трепетні яблуні росяним цвітом білили!

І так воно легко було в ті години ранкові,

Що й рани під серцем у нього немов не боліли...

Він брав записник.

Він усе потував акуратно,

І знову на плечі лились йому сонця потоки.
Коли про дітей починається думою ранок,
То день обіцяє і синявим бути, й високим.
Як добре,
Що ластівка нас не боїться весною,
Як хороше в полі, де вітер колосся колише,
Як радісно слово добути з німого двобою,
Та тільки людину творити — за все найсвітліше.
І в дітях лишатись. А значить, щоб їм передати
І небо безхмарним, і ріки, і рідну калину.
Щоб з ними майбутні пройти не одні перевали,
Щоб руки твої й після смерті не знали спочину!

IV

...І раптом його не стало. Спинилося серце, обпалене
осколками, прийшли діти зі своїми портфеліками, та та
і не відкрили їх. Жодна ворожа куля нічого йому не
пробачила.

Жодна ластівка більше не злетить у нього з очей. Звів
густі брови, задумався...

А в пам'яті уроки Його.

В зеленому класі, де бджола за соняшник більша, де зошити
вишнями проросли, а голубі глобуси капусти про заячі
мандри

розповідають. Там парти барвінкові, там стелею хмарка біла,
там з досвідченою зозулею — лічби навчаються...

Чи є біль, котрий обійшов би Його? Не малюй, хлопчику,
гвинтівку на шкільній дошці — у груди вчителя вцілить.

Читаю листи посмутнілі, згадую школу, де всі меридіани
перетиналися.

Лежать на столі журавлики, що клеїли ми для дівчинки з
Хіросіми. Лежать телеграми непрочитані — здоров'я Йому
зичать.

А ту осінь, коли його не стало, я не міг бачити. Я відчував,
тільки холод, і, коли прийшла зима, я від нього був уже на
відстані снігу, якого нам не перейти...

Сніг, як посивілий екран, на якому пропливав чорний човен
скорботи. І нікого не знайшлося, хто б вимкнув тоді отой
фатальний проектор...

Він лежить біля школи. Десь метрів за триста, не більше,
Ніби хоче вернутись. Вернутися хоче і звідти він,
Бо не знає і сам Він — куди йому йти і навіщо.
Серце віддане дітям, усе до кровиночки віддане.

Він лежить біля школи, і першого вересня діти,
Так незвично притихлі, до вчителя прийдуть гуртом і по
одному,
І, як завше в цей день, принесуть йому росяні квіти,
І вони опадуть на траву пелюстками холодними.

Він лежить біля школи... А все не встигалося людині!
Обділити нікого не міг ні теплом, ні порадою.
І Вітчизна для Нього була дорога, мов дитина,
І народ починався отам, за кленовою партою...

Але усе, що на землі
Творили серцем для людини, —
Бодай спинився Ваш годинник —
Воно ж не згубиться в імлі.

А все собою множить світ,
Являє нам добуток світлий,
Трудом великим заповітий
Новому щастю заповіт.

І кожна думка щохвилини
Відтак вагоміє, мов сіль.
А серця вистражданий біль —
Лише прелюдія дитини.

І час окреслиться значимо,
Як сонце небо голубе.
Продовжим, вчителю, Тебе
Любов'ю, совістю, очима!

V

Чи по осені-вересню лагідне яблуко круглиться,
Чи біжать ручаї, край весняних доріг, наче ртуть,
чи лягає туман — а вона вічносонячна — вулиця,
По якій наші діти щоранку до школи ідуть.
Пломеніють стрічки, і тріпоче хустиночка чайкою,
Жебонять голоси, як веселкою набрана з річки вода.
І немає кінця їй, а в неї одне лиш начало є,
Бо далеко-далеко вона у майбутнє впада...
Ви погляньте лишень: пролягла понад полем у нас вона,
І пахучу пшеницю доносить сюди тепловій.
І тому, що ім'ям дорогого учителя названа,
Він, здається, й сьогодні дітей зустрічає на ній.
Ось бере їх за руки... Підводить до білого саду лиш,

А його вже обсіли, круг нього зібрався весь клас.
Потягнулися разом.— Будь ласка, Василь Олександрович!
Розкажіть нам що-небудь. Так любимо слухати Вас...
І розмова тече... Про богунців, що долю, мов поле,
верстатимуть,
Та про темні моря, про обпалений батьковий шлях,
І якими людьми на тривожній землі виростатимуть
Громадяни оці з ластовинням на ніжних щоках.
Їм ще буде роботи... Ще стільки їм треба довершити,
Їх чекають степи, океанів невтолений шал.
Та по кожній дорозі, яку оберуть вони першими,
З ними йтиме учитель, що родом з того ж Павлиша.
І стає головним
Все, що бачилось ними та чулося,
І підноситься в небо дзвінка, як вітрило, мета,
Бо вишнево крута
Сухомлинського сонячна вулиця
Там, за рідним селом,
У далеке майбутнє впада...

А. П. ЄФРЕМЕНКО

СПАСИБІ, ШКОЛО!

1949 рік. Час післявоєнний, важкий. Люди в селищі жили бідно. Та незважаючи ні на що, ми намагалися вчитися добре.

Василя Олександровича учні поважали й трохи побоювалися. Були ми сміливими й бойовими хлопцями, та не тоді, коли директор викликав до себе в кабінет. А викликав він до себе, головним чином, тоді, коли одержували двійки або палили цигарки.

Любили ми уроки історії, які проводив Василь Олександрович. Заняття завжди проходили легко й швидко.

У Павлиській школі нас навчали столярній, слюсарній, токарній справі, що дуже знадобилося нам у житті.

У роки мого навчання будувалася школа. І ми, школярі, брали найактивнішу участь у будівництві.

Сад рослили теж самі. Ніколи не говорили «не хочу». Праця для нас була і залишилась необхідним джерелом радісного й творчого життя.

Я закінчив авіаційне училище з відзнакою, а потім військово-повітряну академію імені Жуковського. І це завдяки тому, що в школі здобув міцні знання, навчився працювати на совість.

Спасибі, школо, за це!

ВДЯЧНІСТЬ

Павлиську середню школу я закінчив у 1952 році. Мені пощастило вчитися в ті роки, коли керував школою В. О. Сухомлинський. Дуже запам'яталися його працьовитість, висока організованість.

Він багато знав, уміло й цікаво розповідав. У Василя Олександровича була велика домашня бібліотека, значно більша, ніж сільська на той час. Він дозволяв нам користуватися нею.

Назавжди запам'яталися його розмови з нами, випускниками. Постійна допомога, увага вчителів школи і, зокрема, В. О. Сухомлинського допомогли мені закінчити школу із срібною медаллю.

Через деякий час після закінчення Харківського державного університету я захистив дисертацію. Працюю завідувачим лабораторією. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Усі мої однокласники також здобули вищу освіту.

За все, чого досяг у житті, завдячую рідній школі, педагогам.

В. О. БАЗИЛЕВСЬКИЙ

В. О. СУХОМЛИНСЬКОМУ

У Павлиші зараз осінь. В помаранчі сади в Павлиші.
Над побриженим ставом шерхотять, шепотять комиші.
Шу-шу-шу — комиші. Будім лезами — враз по душі.
В Павлиші зараз осінь. Сиротинна пора в Павлиші.
Шурхит шин. Шелестінь. Павутинна затушкана тиш.
Наймудрішого сина свого вчора втратив Павлиш.
Поховали його. Поховали його. Похова...
Ще й землі намели, мов прибили довічну печать.
Скрушно горблять поставу тепер мовчазні дерева.
Не мовчать дерева. Не мовчать. Безголосно кричать,
Він упав горілиць, мов косою підрубаний знак.
На губах схолоднілих запеклася осмута німа.
Самотинна пора в Павлиші. Як же сталося так —
Був такий чоловік, отакий чоловік! І нема?
Повз оселю його ще промчать гомінкі поїзди,
Та господар ніколи-ніколи не прийде туди.
По осінній поразці весною повстануть сади,
Та господар ніколи-ніколи не прийде туди.

Світ замішаний круто. В ньому радість і біль пополам.
Та до цього ніколи-ніколи не звикнути нам.
І тому безпричинно сполотнівши на мить на лиці,
Вся — мов свічка на вітрі — у білім одінні своїм,
Юна дівчинка вчора витирала сльозу на щоці
І, заціпивши зуби, йшло хлоп'я у згорьований дім.
Він водив їх колись. Запашними стежками водив
У робітню чудес. У державу заблуканих див.
Там жили цвіркуни й солов'ї, козачки й дерева.
Він помер? Не повірю. Бо жива та країна. Жива!
І жива та трава,
По якій він поранку ходив,
І живі ті слова,
Що він світові й нам наділив.

В. Д. ІВАНОВ

ЖИВИЙ ОБРАЗ ВЧИТЕЛЯ-КОМУНІСТА

Перше враження про Василя Олександровича Сухомлинського у мене склалось під впливом читання його чудових статей, книжок. Вразили ясність думки, глибина проникнення в суть проблем, душевне вболівання за дитину, підлітка, їхню освіту, виховання.

Щоденна напружена праця видатного педагога доповнювалась активною участю в громадсько-політичному житті району, області. Він обирався членом райкому партії, виконкому селищної Ради народних депутатів.

Пригадуються мої перші відвідини Павлиської школи.

Напроти входу — кольорове панно. На голубому фоні виділяються слова, звернені до учня: «Найголовніше, що ти повинен знайти в нашій школі, — це мета життя. Задумайся над словами видатних людей!». Під цим зверненням — портрети видатних людей, а поряд з портретами їхні висловлювання.

Привернуло мою увагу за своїм естетичним оформленням і за глибоким змістом ще одне панно: «Подвиг юних років». На ньому портрети вчених, письменників, громадських діячів, які вже в юні роки досягли видатних успіхів і зробили великий внесок у духовне життя людства.

Характерно, що кожне панно, стенд, плакат-монтаж у Павлиській школі мали яскраво виражені тему та ідею. Ось деякі з них, що мені особливо запам'яталися: «Що читати про Леніна», «Без матері немає ні поета, ні героя», «Люби свою рідну мову», «Чи прочитав ти ці книги», «Вчися жити у тих, для

кого особисте щастя — в щасті народному», «Дружба і любов — це благородні почуття, посильні тільки чесним людям».

Мені довелося бувати в багатьох школах, бачити гарні, змістовні панно, стенди і тематичні плакати. Але те, що я побачив у стінах Павлівської школи, вражало задумом схвилювати серце вихованця, збагатити його думку, викликати природне бажання стати досконалішим фізично й морально.

Василь Олександрович завжди виступав за створення сприятливих умов праці вчителів. На вчительських нарадах, сесіях райради, пленумах райкому партії він висловлювався проти непродуманих викликів учителів на різні наради й засідання, що вело до заміни вчителя й негативно позначалося на навчально-виховному процесі.

В. О. Сухомлинський ніколи не хвалився своїми титулами, не вимагав до себе особливого ставлення, хоч цього він заслужував. Пам'ятаю такий випадок: на одній з нарад директорів шкіл виявилось, що припинилось будівництво інтернату в Павлівській школі, оскільки районне об'єднання «Сільгосптехніка» не виділяє школі автотранспорту для завезення будівельних матеріалів. Під час перерви я запитав: «Василю Олександровичу, чому ж Ви не сказали мені про це? Ви ж буваєте в райкомі партії або подзвонили б мені». Подивившись мені в очі, він відповів: «Василю Дмитровичу, я не хогів відривати в секретаря райкому партії час для такого незначного питання, як виділення однієї автомашини для школи. Я звертався до інших товаришів, які за своїм службовим обов'язком повинні вирішувати подібні господарські питання».

Василь Олександрович був вимогливим не лише до себе. Він ніколи не рахувався з часом, щоб допомогти людині, яка чогось не знає або не вміє. Та коли він переконувався, що людина не віддається роботі, не бажає стати добрим працівником, — тоді був невблаганним. Він радив такому вчителеві знайти собі роботу за покликанням. Василь Олександрович говорив нам, що такий працівник небезпечний не стільки сам по собі, скільки негативним впливом на інших.

Мені довелося бути присутнім під час аналізу Сухомлинським уроку молодого вчителя. Коли вчитель пішов, Василь Олександрович сказав: «Важко йому бути вчителем, не відчувається покликання до вчительської праці». І дуже жалкував, що в педінституті не завжди потрапляють здібні до вчительської праці випускники шкіл. «Адже від цієї професії, — підкреслив Василь Олександрович, — залежить найцінніше — виховання людини».

Висока вимогливість В. О. Сухомлинського до вчителя значною мірою сприяла формуванню згуртованого і працьовитого педагогічного колективу Павлиської школи.

Багато уваги приділив В. О. Сухомлинський спорудженню шкільних приміщень. Будівництво велося господарським способом — на кошти, що виділялися для капітального ремонту, та з інших джерел. Завдяки ініціативі й господарській кмітливості Василя Олександровича було розширено приміщення основного корпусу, споруджено шість інших приміщень.

Пригадується, як Сухомлинський виступав з питань трудового виховання на пленумі Онуфріївського райкому партії у вересні 1968 року. Ось про що він говорив тоді: «Ми мало звертаємо уваги на виховання у молоді любові до праці, на особисту відповідальність кожної молодої людини за її виробничі показники, на ідейне загартування молоді в процесі праці. Партійні організації колгоспів і підприємств повинні суворіше питати з кожного батька за виховання його дитини, вони зобов'язані турбуватися про зміцнення сім'ї, створення в ній здорового клімату для морального й трудового виховання.

Хочу особливо наголосити на тому, що великим злом у сімейному вихованні є те, що частина батьків прагне до повного задоволення всіх бажань, а часто і примх своїх дітей. Цим батькам я хочу нагадати один древній вислів: «Якщо ви хочете згубити людину, то дайте їй все, що вона захоче».

Правильно роблять батьки в тих сім'ях, де діти беруть участь в обслуговуючій праці, своїми руками за допомогою і під керівництвом батьків створюють цінності, займаються продуктивною працею на присадибній ділянці, в саду, де батьки систематично контролюють роботу своїх дітей.

Ці тонкощі сімейного виховання завжди повинні тримати в полі зору всі партійні організації».

Наведені слова видатного педагога не втратили свого значення і в наші дні, коли ставляться завдання здійснювати цілеспрямовану роботу в справі ідейно-політичного, трудового і морального виховання.

Ми, сучасники великого педагога, повинні зробити все, щоб молоде покоління вчителів, вихователів, наша громадськість добре знали, як жив і працював учитель-комуніст В. О. Сухомлинський, повинні втілювати в життя його мудрі педагогічні настанови.

ТАЛАНОВИТИЙ ПЕДАГОГ

Василя Олександровича Сухомлинського я знав багато років, часто зустрічався з ним, переписувався, бував у його школі. В одному з листів до мене Василь Олександрович писав:

«Я хочу висловити одне побажання. Хотілось би, щоб Ви написали статтю про особистість учителя. Про його моральне право виховувати, про його духовне багатство». В одній із статей В. О. Сухомлинський згадує слова І. М. Ульянова про те, що вчителеві необхідно знати в десять — двадцять разів більше, ніж написано в підручнику. «Ось і хотілося б, — писав він у листі, — щоб Ви показали вчителів, які живуть багатим духовним життям. Учителів, які, віддаючи щодня по краплі, беруть з книг по десять крапель.

...Я не можу собі уявити дня без того, щоб не прочитати хоча б півсотні сторінок. Не можу уявити своєї місії головного вихователя школи без того, щоб у моїй особистій бібліотеці не було всіх книг з того золотого фонду, який повинні прочитати школярі».

Тоді я не думав, що побажання Василя Олександровича написати статтю про вчителя мені доведеться виконати, розповівши про нього самого.

Василь Олександрович запам'ятався мені насамперед як палкий пропагандист марксистсько-ленінського вчення про виховання підростаючого покоління. У своїх виступах, статтях, книгах, практичній діяльності він спирався на геніальні ідеї Маркса, Енгельса, Леніна.

В. О. Сухомлинський твердив, що без знання, широкого використання теоретичної спадщини видатних педагогів усіх часів і народів учитель не може працювати. Він постійно звертався до творів Я.-А. Коменського, К. Д. Ушинського, М. О. Добролюбова, А. В. Луначарського, Н. К. Крупської, А. С. Макаренка, доводив у теорії і на практиці, що гармонійне поєднання інтересів особистості й колективу відкриває перед кожною людиною безмежні перспективи всебічного розвитку й особистого щастя. Творчо розвивав педагогічні ідеї А. С. Макаренка щодо колективістського виховання і виховання в праці.

В. О. Сухомлинський, як і Н. К. Крупська та А. С. Макаренко, вважав, що тільки в колективі може всебічно розвиватися особистість дитини, що колективістська одухотвореність сама по собі велика виховна сила.

Василя Олександровича хвилювала проблема виховання у дітей відповідального ставлення до навчання й праці.

Трудове виховання, вважав він, починається ще за партою. Найголовніше і, мабуть, найбільш важке, наголошував педагог, — досягти того, щоб і маленька дитина, і підліток, і юнак соромились свого неробства, ставились з презирством до лінощів і ледарства. Праця — це стежка, йдучи по якій людина піднімається до вершин морального благородства. Хай же не заростає ця стежка ні перед жодним нашим вихованцем! — говорив Василь Олександрович, звертаючись до вчителів. Вихідною позицією вченого у розв'язанні проблеми трудового виховання є ленінська ідея поєднання навчання з продуктивною працею. Інтереси всебічного розвитку особистості, писав він, вимагають, щоб життя школяра було не тільки інтелектуальним, а й важким у прямому розумінні цього поняття: учень повинен створювати матеріальні блага... Дитяча праця — це напруження фізичних і духовних, вольових і моральних сил, у якій підростаюча людина проявляє себе як особистість, як член суспільства, як громадянин. Справа полягає не тільки в тому, щоб сформувати у молодого покоління вміння виробляти матеріальні цінності. Головне — виховати органічну потребу в праці як моральну якість нової людини. В основі всебічного розвитку особистості лежить глибоке переплетіння і взаємне проникнення розумового, морального, трудового, естетичного й фізичного виховання; всі ці сторони виховання повинні являти собою єдиний і цілісний процес. Праця лише тоді стає виховною силою, коли вона збагачує інтелектуальне життя, наповнює багатограним змістом розумові, творчі інтереси, одухотворює моральну цілісність і підносить естетичну красу особистості й колективу.

В. О. Сухомлинський неодноразово висловлював думку про те, що педагоги повинні створювати такі виховні ситуації, які допоможуть дитині виявити свої моральні сили, здібності. Він вніс також свій вклад у розробку проблеми розумового, морального, естетичного, фізичного виховання, політехнічної освіти дітей, виховання їх у сім'ї.

Видатний педагог наголошував на тому, що виховання — це насамперед ідейне виховання, формування комуністичної ідеології. Виступаючи на одній з нарад, він говорив, що найвища мудрість педагога полягає в тому, щоб вихованець зрозумів і серцем відчув велику істину: Батьківщина без мене обійтися зможе, я ж без неї — ніщо.

Василь Олександрович вважав, що успішна виховна робота немислима без педагогічної освіти батьків, підвищення їх педагогічної культури. За його переконанням, педагогіка повинна стати наукою для всіх: і для вчителів, і для батьків. Кожному батькові необхідно дати мінімум педагогічних знань. Для цього слід створювати батьківські школи, куди батьки мають записуватись ще до того, як їхня дитина прийде у перший клас, і відвідувати заняття до закінчення нею середньої школи. У школі, якою керував Василь Олександрович, ці заняття відвідували 95—98 % батьків.

Мене вражала здатність цієї людини просто, гранично ясно говорити про найскладніші проблеми виховання й навчання дітей, давати мудру пораду.

В одному з листів, який датований 18 лютого 1970 року, В. О. Сухомлинський написав мені: «Дуже вдячний Вам за брошуру «Шляхи подолання другорічництва». Як Вам відомо, ця проблема стоїть у центрі уваги нашого колективу. Якщо Ви і надалі маєте намір працювати над цією проблемою в теоретичному плані, то моя ось яка порада: необхідно чітко висловлювати думку про те, що проблема подолання другорічництва — це така практична робота, при якій кожний захід, кожне діяння робиться з далеким прицілом, розрахованим на декілька років наперед. Сьогодні ми посадимо полезахисну лісосмугу, а урожай від цього підвищиться через десять років — ось такий образ, на мою думку, повинен дати уявлення про зусилля, направлені на подолання другорічництва. Це дуже важливо, зокрема, тому, що у нас є ще окремі випадки, коли керівники шкіл вживають «невідкладні» заходи до різкого підвищення показників».

Тут доцільно пригадати, що В. О. Сухомлинський не раз говорив про недоліки існуючої системи оцінювання й обліку знань учнів. Один з головних недоліків, на його думку, полягає в тому, що оцінка, яку дістає учень, завжди відбиває результат роботи (фактичні знання) і далеко не завжди — процес її виконання, тобто зусилля учня, його старання. Адже не у всіх учнів однакові здібності, не всі однаково швидко можуть осмислювати й запам'ятовувати навчальний матеріал. Є учні, і їх немало, для яких вивчення матеріалу на «3» вимагає великих зусиль, тоді як окремим учням оцінки «4» і навіть «5» даються без особливих зусиль. Якщо оцінюється тільки результат навчання, то цим самим недооцінюються зусилля слабких учнів, що зменшує їхню віру в свої сили. Безумовно, це не означає, що оцінка знань учня завжди повинна ставитись залежно від того, скільки

він доклав на це зусиль. Оцінка відбиває фактичний рівень знань, але вчитель, вважає Василь Олександрович, повинен знайти спосіб, щоб належним чином оцінити також зусилля кожного учня. Якщо, наприклад, учень старанно працював над виконанням домашнього завдання, але виконав його тільки на «3», учитель, поставивши оцінку, може зробити такий запис: «Ти працював старанно». А в окремих випадках, ставлячи «чотири», говорить: «Ти працював недостатньо і міг би домогтися кращих результатів». Це, безумовно, стимулюватиме учня.

В. О. Сухомлинський вважав, що урок має створювати позитивний емоційний настрій учня, почуття задоволення від роботи.

Працюючи начальником управління шкіл Міністерства освіти, я добре знав Василя Олександровича як директора школи. Його ми завжди ставили в приклад іншим. Сумлінний підхід до будь-якого питання, високе почуття відповідальності поєднувалися в ньому з надзвичайним працелюбством, ентузіазмом, ініціативою й творчою сміливістю. Завжди уважний і добрий до людей, він був здатний захопити ідеєю і повести за собою педагогічний колектив, батьків і учнів.

Досвід Василя Олександровича як керівника школи вивчався Міністерством освіти УРСР і широко запроваджувався в практику. Цьому сприяли публікації його праць у педагогічній пресі.

Ще в 1953 році в журналі «Народное образование» був надрукований річний план роботи Павлиської школи. Пізніше в цьому журналі друкувалися його праці: «Директор і учитель», «Тиждень директора школи» та ін.

У 1965 році «Учительская газета» опублікувала цікаву статтю Василя Олександровича «Якщо ви хочете бути хорошим директором школи». Керівники шкіл з інтересом зустріли його книжку «Розмова з молодим директором».

Для мене, як і для багатьох людей, які знали Василя Олександровича, він був не тільки директором Павлиської школи, видатним педагогом, а й другом, душевною людиною. Він був дорогим своїм учням і колегам як справжня радянська людина, яка безмежно віддана Батьківщині, комуністичним ідеалам. Учні в ньому вбачали старшого товариша, він ніколи не обмежував їхню ініціативу, з великою повагою ставився до дітей та їхніх батьків.

ВІДДАНІСТЬ

Писати про Василя Олександровича Сухомлинського важко. Він весь у своїх книгах, статтях. Ті, хто знав його, можуть тільки дещо доповнити його образ, показати маловідомі сторінки його сповненого творчості життя.

У 50-х роках, працюючи власним кореспондентом «Учительской газети» на Україні, я ознайомився в науковій бібліотеці з підготовленою до захисту науковою працею директора Павлівської середньої школи В. О. Сухомлинського. Зацікавившись роботою, я побував у Павлівці ще тоді, коли Василь Олександрович починав розгортати свої наукові пошуки. Знав його і в ті роки, коли в повну силу заявив про себе талант видатного педагога, вченого. Писав про В. О. Сухомлинського і його книжки, брав участь у підготовці п'яти-томного видання його «Вибраних творів».

З усього, що я знаю про Василя Олександровича, можу сказати, не ризикуючи при цьому перебільшити: це була людина незвичайна, талановита. Працелюб до самозабуття. Дивовижно закоханий у педагогічну справу, він якимось непомітно залучав учителів до сміливих пошуків на педагогічній ниві, створював у колективі атмосферу творчого дерзання. Колеги щиро вітали успіх товариша, і ця радість стала могутнім засобом виховання педагогів. Приглядаючись до всього, дедалі більше й більше переконувався: якою плідною може бути праця людей, якщо ними розумно керують, якщо самовідданість і сумління є законом життя.

— У чому ж усе-таки секрет успіхів Павлівської школи? — запитав я Василя Олександровича. Він посміхнувся: не вперше чув таке запитання.

Секрет, мабуть, у тому, що немає ніякого секрету. Все робимо, як належить робити вчителям радянської школи. Добре вчимо, всебічно вивчаємо своїх вихованців, щоб мати змогу спрямовувати їхній розвиток, становлення переконань. Довір'я і повага — наші найперші помічники.

З Василем Олександровичем я відвідав кілька уроків учителів. Запамятувався такий випадок. Урок географії. Біля карти хлопчина впевнено і, як мені здалося, з гордістю відповідав на запитання, поставлене вчителькою. Було видно, що матеріал він знає і хоче показати це присутнім на уроці. Закінчивши відповідь, учень подивився в наш бік. Дивіться, мовляв, який я.

Вчителька після невеличкої паузи звернулася до класу: «Хто доповнить відповідь?» Піднявся з останньої парти учень.

Не встиг він вимовити першої фрази, як той, що стояв біля карти, зашарівся, страдницьки переступаючи з ноги на ногу. Він зрозумів своє упущення: ладен був продовжити відповідь. Але вчителька не помітила його стану, дивилась в інший бік. Оцінка за відповідь була йому «4».

І ось бесіда з учителькою. На її заключному етапі Василь Олександрович неначе між іншим зауважив: «Перевіряючи домашнє завдання, треба бачити учня і давати йому можливість повністю показати свої знання. Хлопчині, який відповідав біля карти, ви не дали такої можливості, чим мимоволі нанесли незаслужену образу, навіть моральну травму, а точніше, позбавили його почуття повноти радості».

Здається, дрібниця. А в ній увесь В. О. Сухомлинський з його переконанням, багато разів підтвердженим практикою — учитель повинен працювати так, щоб учень відчував радість у навчальній праці. Це примножує його моральні сили, без чого навчання перетворюється в тягар. Він боровся за радість успіху в пізнанні, вважав її найважливішим стимулом у навчанні. І треба сказати, вмів радувати дитячі серця.

Учня треба вчити всьому, казали мені тоді в Павлівській школі, не гніватись з того, що він чогось не знає, а вчити терпляче, невідступно, адже знання не тільки облагороджують душу, вони — основа, на якій ґрунтується морально-політичне виховання.

Характерною ознакою його педагогічної палітри, стилю роботи всього педагогічного колективу була макарєнківська оптимістична концепція у підході до виховання. Повага до учня, його людської гідності, безмежна віра в його сили й можливості поєднувались з розумною вимогливістю, врахуванням індивідуальних особливостей дитини. В одному з листів (1967 року) до автора цих рядків Василь Олександрович писав: «Я завжди вважав себе учнем А. С. Макаренка».

У газеті «Літературна Україна» за 28 квітня 1970 року була надрукована велика стаття «Джерело невмирущої криниці». Чудові, глибокі за змістом і дуже актуальні роздуми Василя Олександровича про культуру мовлення. Порушувались проблеми навчання мови в школі. Публікація мені дуже сподобалась, і я про це сказав авторові, висловивши свій жаль, що вона була вміщена не на сторінках «Радянської освіти», тираж якої був у п'ять разів більший.

— Знаєте, не подумав про це, — відповів В. О. Сухомлинський. Але я твердо переконаний: про мовну культуру,

особливо в школі, нам треба говорити. І говорити на повний голос. Слово вчителя — то його найгостріша зброя. «Глаголом жечь сердца людей!». Хіба це тільки покликання поета? Ні. Вчителя теж. Якщо слово випромінює енергію думки, воно — наймогутніший засіб виховання. Шліфувати мову, збагачувати її, вчитись говорити просто, дохідливо, коротко й образно — для педагога повинно стати непорушним законом. Учитись цьому треба у вузі і в школі, не шкодувати сил, переводити, як говорив Маяковський, «єдиного слова ради тисячи тонн словесної руди».

— Скажіть,— звернувся він знову до мене,— хіба не дивно: столяр ніколи не буде працювати тупим інструментом. Правда? Чому ж серед нас, учителів, ще мало таких, хто вважає за потрібне постійно відточувати свою мову? Наполегливо, терпляче, власне, все життя. І це стосується кожного вчителя, незалежно від того, який предмет він викладає.

І мені пригадалось, як у перші роки свого директорства Василь Олександрович підняв педагогічний колектив на підвищення культури усної і писемної мови учнів. Почали з того, що створили струнку систему письмових робіт від першого по десятий клас. Велику увагу приділили творам: опису природи, спостереженням, творам за картиною, тобто таким, що вимагали роздумів, уміння викладати думки своїми словами.

А потім Василь Олександрович запропонував учителям-словесникам: давайте спробуємо самі писати твори на теми, які даємо учням. Тут він ставив дві цілі: по-перше, вчитель конкретніше уявлятиме собі тему, а значить, чіткіше визначить критерії оцінки, по-друге, це буде ще однією формою роботи вчителя над власною мовою, стилем.

Запроваджуючи нововведення, директор попередньо перевіряв їх на власному досвіді. Так було й цього разу. В учительській він поклав два загальні зошити, в яких було понад 30 написаних ним творів з курсу російської літератури в старших класах. З деяких тем по два варіанти. Вчив власним прикладом. Знайшлись, звичайно, й скептики, але потім переконались: справа корисна. Навчились добре писати твори і вчителі, і учні, до чого й прагнув керівник школи.

Письмові й усні твори, серед них оповідання, казки, в Павлівській школі стали улюбленим заняттям учнів, підвищився інтерес дітей до слова, до книги, а з ними й загальний рівень розвитку вихованців. Цілі збірки дитячих творів зберігаються в музеї В. О. Сухомлинського. Добра традиція продовжується й нині.

Василь Олександрович перебував у вирі педагогічної творчості. З ним не можна було це говорити про шкільні справи. Яюсь у нас зайшла розмова про раціональне використання часу уроку, співвідношення різних структурних його частин, методику опитування. Ці питання, виявляється, були обговорені на спеціальному семінарі. Колективна думка акумулювалась у чіткі висновки, рекомендації, які збагатили вчителів. У своїй практичній роботі вони стали більше звертати увагу на усвідомлення учнями причинно-наслідкових зв'язків між подіями і явищами, в яких розкривається суть провідних ідей предмета. Це сприяло вихованню правильного погляду на знання як на активний засіб пізнання світу.

Яюсь у розмові Василь Олександрович наголосив на тому, що вчитель усе своє педагогічне життя дбає про увагу учнів на уроці. І це закономірно, адже вона — ворота до знань. «А що забезпечує увагу в класі? — розмірковував він. Може, метал у голосі вчителя? Твердість характеру? Ні. Розумове навантаження учня. Посильне, але відчутне. Вміння бачити, як працює думка школяра, як він сприймає матеріал. Не окрики, не погрози. Вони завдають шкоди, припиняють гідність дитини, обмежують її моральні сили, тим самим негативно впливаючи на працездатність. Захопленість і радість навчання! Тільки в такій атмосфері плідотворною буде праця вчителя. Він — не роздавач знань, а конструктор учнівської думки».

Під час однієї зустрічі ми говорили про те, як важко буває класному керівникові підготувати змістовну і захоплюючу бесіду з учнями на ту чи іншу тему, особливо з морального виховання. Була висловлена думка про необхідність видання збірника чи хрестоматії матеріалів на допомогу вчителів, класному керівникові. Я запитав, чи не міг би Василь Олександрович на основі власного досвіду і надбав колективу школи підготувати таку книгу. Василь Олександрович відповів, що спробує, порадиться з колективом. А десь через два роки вийшла друком його книжка «Моральні заповіді дитинства і юності». Вона була початком великої роботи автора, що знайшла потім своє продовження в новій його праці під назвою «Як виховати справжню людину», що є своєрідною збіркою конкретних етичних бесід про виховання.

Минали роки. Мужнів талант Василя Олександровича. Виходили нові й нові його книги, статті. Зростав авторитет видатного педагога. В Павлівську школу їхали вчителі за досвідом.

1968 рік. Москва. Кремлівський палац з'їздів. Працівники освіти країни зібрались на свій Всесоюзний форум. Піднесений настрій у всіх. На вчительському з'їзді були присутні керівники партії та уряду. В дні з'їзду велику групу кращих з кращих освітян удостоєно найвищого звання — Героя Соціалістичної Праці. Серед відзначених був і В. О. Сухомлинський. До нього, щасливого, радісного, тягнулись педагоги з різних куточків Радянського Союзу, щоб поговорити, записували адресу його школи, цікавились, над чим працює, запитували, коли можна приїхати в Павлиш. Знали: до Сухомлинського їхали зі всіх усюд. Його десятирічку вчителі називали «школою педагогічної культури».

В одному з листів до автора цих рядків (4.04.1967) Василь Олександрович писав: «Приїхали вчителі з Татарської АРСР тт. Шафігулін Х. С., Халітов Р. У., Мусін М. З., Волков С. Д., завідуючий кафедрою педагогіки Бійського педінституту тов. Костенков П. П., завідувача кабінетом педагогіки Волгоградського ІУУ тов. Розанова Г. А., група вчителів Борисівської восьмирічки з Полтавщини... Тема зустрічі — інтелектуальне, духовне життя вчителя, його зростання, збагачення культури».

Мене дуже радує, що люди їдуть за тисячі кілометрів для того, щоб поговорити, порадитись, побачити нове в нашій педагогічній праці. А ще більше радує те, що від'їжджають люди з почуттям подяки за творчу наснагу, за те, що перед ними відкрилось джерело живої думки. Я дедалі більше переконуюсь, що педагогіка — це сплав творчої думки і патхненної праці».

Василь Олександрович був надзвичайно цікавим і тонким співрозмовником. Я це помітив ще при першому знайомстві, в 1954 році. Умів уважно вислухати, глибоко вникнути в суть питання, висловити власне судження. Говорив тихо, але емоційно, виразно. Коли мова заходила про предмет його творчого неспокою — дітей, навчання й виховання юних громадян, — увесь перевтілювався, очі сяяли, на обличчі з'являвся рум'янець. На ці теми він говорив завжди схвильовано, заінтересовано, пристрасно доводив правильність своїх думок безліччю фактів. Діти, їх навчання й виховання стали органічною складовою частиною життя видатного педагога.

З якою винятковою наполегливістю він ратував за гармонію у вихованні юних громадян. Виховувати чимось одним, говорив педагог, все рівно, що намагатися зіграти «Героїчну симфонію» Бетховена на одній клавіші.

Говорити з Василем Олександровичем було надзвичайно цікаво. Його енциклопедичні знання, світ захоплень, наукові

дослідження, широка ерудиція в поєднанні з душевністю, щирістю притягували серця людей, а особливо юних друзів — дітей. Очі його завжди випромінювали тепло, готовність зрозуміти, допомогти. Я щоразу відкривав у ньому нові й нові грані його особистості. Найяскравішою серед них була відданість дітям, боротьба за людський добробут.

— Чудова наша вчительська професія, — любив говорити він. — Більш привабливої і захоплюючої — не знаю. Це ж здорово — безкінечно продовжувати себе в своїх учнях, бачити в них втілення своїх задумів, знань, переконань. Щодня у вирі творчості. Щохвилини відчуття своєї потрібності. Якою ж інтелектуально багатою, душевно щедрою людиною треба бути вчителю, щоб постійно віддавати юним те, що знаєш, горіння душі й серця.

Василь Олександрович підтримував тісні зв'язки з редакцією газети «Радянська освіта», де я був редактором. У ній надруковано близько 50 його статей. Якимось ще в 1966 році редакція вирішила повести на сторінках газети предметну розмову про культуру педагогічної праці. Надали перше слово В. О. Сухомлинському, оскільки знали, що він автор надійний і його статтю редакція отримає вчасно і високої якості. Так і вийшло. Василь Олександрович охоче відгукнувся на пропозицію і надіслав величезний, надзвичайно цікавий матеріал, з якого зробили три публікації. Як виявилось потім, директора Павлівської школи давно хвилювала ця проблема, і він радий був висловити свої думки.

В одному з листів авторові цих рядків (20.10.1966) Василь Олександрович писав: «Зараз я працюю над книгою «Педагогічна культура вчителя». Думаю опублікувати її в «Радянській школі» років через два».

Задумів було багато. Знань і досвіду вистачало. Бракувало лише фізичних сил. Але він працював, незважаючи ні на що.

Ось ще одне свідчення — уривок з листа від 5.07.1969.

«В «Просвещении» зараз у наборі книга «Патріотичне виховання учнів». Працюю над кількома книгами. По-перше, «Методика виховання шкільного колективу» (уривки друкуються в «Радянській школі»). Працюю над великою книгою «Семья Несгибаемых», це буде художнє вираження моїх педагогічних ідей, над «Методическим пособием по этике (для учителя)» і над «Хрестоматией по этике». Це вважаю за одну з найпотрібніших речей. Хрестоматія буде являти собою збірник оповідань етико-філософського змісту (понад 1000 оповідань, у майбутньому, якщо вдасться закінчити, це

буде настільна книга вчителя й учня). Працюю також над «Родительської педагогікою».

Якось у редакції газети «Радянська освіта» на черговій літучці зайшла мова про те, як краще подавати в газеті нотатки з уроків, як висвітлювати передовий досвід учителів і який досвід слід вважати передовим, про виховання в учнів інтересу до знань. Висловлювались різні міркування. Скористались перебуванням Василя Олександровича в Києві, запросили до розмови. Багато цікавого почули працівники газети.

— Досвід — справа хороша, — сказав він, — коли в людини є і власний підхід, і власне бачення. Я особисто не терплю сліпого наслідування. Не визнаю рецептурної педагогіки, коли все розписано. В житті буває інакше. Суть майстерності вчителя, по-моєму, полягає в тому, щоб по ходу уроку, залежно від обстановки педагог умів застосувати такі методи й засоби, які найбільш ефективні.

Потім Василь Олександрович розповів, як учителі Павлиської школи наполегливо ведуть пошуки того, як запалити в дитячих душах іскорку інтересу. Справа ця посильна сумлінному вчителю. Будь-який матеріал можна подати учням так, щоб викликати здивування, захоплення, інтерес, безліч запитань в учнів. Шкільна праця — тисячі запитань і відповідей. І чим більше їх, тим краще. Запитують — значить мислять.

У Києві В. О. Сухомлинський бував часто, але завжди поспішав додому: брала гору роками вироблена звичка щодня працювати за столом, творити. Влітку якось було у нього кілька вільних годин. Прогулювались. Сонце золотило верхівки дерев. Цвіли красуні липи, сповнюючи повітря медовим ароматом. Милуючись ними, сказав: «Яке чудове дерево — липа! Пригадуєте у Довженка: «Садить липи. Від кожної пуд меду і аромат який». Василь Олександрович розповідав про свою поїздку на Кубу, про юних жителів острова Свободи, дуже жвавих, допитливих, завзятих школярів.

— Люблю таких, — зауважив В. О. Сухомлинський. У багатьох школах чомусь полюбують тихеньких. Вони зручні, але такі часто бувають безініціативні, пасивні споживачі готового, виконавці чужої волі. Про виховання активності учнів ще мало дбаємо, а як важливо вчасно і всебічно вивчати своїх вихованців. Розповів, як в одній із шкіл запитав учительку із солідним стажем, що несуть її учні до школи. Як що? Здивувалась. Підручники, зошити, ручки. І подумалось мені тоді — чому про дітей мислять так примітивно? Адже в школу учень несе свою безмірну допитливість,

бажання знати, інтерес і надії. Несе, звичайно, і свої риси характеру, свою гідність, бажання швидше стати дорослим.

...Була сьома година квітневого ранку, коли я зайшов до кабінету Василя Олександровича. На столі лежало кілька свіжонаписаних його убористим, але розбірливим рівним почерком сторінок.

У ранковій годині були написані оті десятки чудових книг і понад 700 статей, що стали настільними для педагогічної громадськості країни, батьків, учнів, для всіх, хто навчає і виховує.

Я звернув увагу на кабінет директора. Посередині стояв довжелезний стіл. На ньому — стосами всі методичні, науково-педагогічні журнали, що видаються у нас російською і українською мовами. На кожному стосі зверху загальний зошит з короткими замітками директора про цікаві статті, поради вчителям, зазначалось, кому ознайомитись з тією чи іншою статтею, які прочитати всім. Кожен знав: порадою директора треба скористатись не тільки тому, що обов'язково перевірить. Василь Олександрович завжди рекомендував учителеві корисне, повчальне, цікаве, потрібне, і вони глибоко поважали свого керівника.

Задушевна бесіда керівника школи з учителями завжди наштовхувала їх на пошуки кращих шляхів до дитячих сердець, на удосконалення методів і форм роботи. Директор знаходив слухну нагоду поцікавитись, як працює вчитель над собою, принагідно рекомендував цікаву книгу, статтю. Вмів захопити колектив і кожного вчителя творчістю, експериментом.

— Цікаво з ним працювати, — говорив математик Іван Артемович Становий. Рідкісний дар у нього жити й творити сьогодні з прицілом на майбутнє. Його зосереджена воля завжди пробуджувала у нас бажання думати, аналізувати. Любив навчати. Умів навчати. Все життя вчився сам.

Василь Олександрович любив свій колектив. В усьому спирався на нього. Радився. Перевіряв свої думки, висновки в горнилі практики. Міцність колективу, якимось зауважив він, я визначаю тим, наскільки робота передових є джерелом поліпшення роботи менш досвідчених, наскільки в колективі живе дух творчості, змагання, взаємодопомоги. На моє запитання, чи є в школі погані вчителі, відповів: «Поганий учитель той, хто не хоче працювати краще. В нашому колективі таких немає».

Закінчуючи свою розповідь про В. О. Сухомлинського, хочу сказати: у цій скромній, тихій і соромливій людині

жили титанічна сила духу, невичерпна енергія глибоко творчої натури, воля бійця, дослідника, пристрасного публіциста на педагогічній ниві. Яскравою зіркою першої величини засяяв він на педагогічному небосхилі. «Він піднімав дитячі очі до зірок» (Г. Медипський). Відкривав десятки вікон, через які діти спостерігали світ. Невичерпна душевна енергія була в ньому ключем. Дбав про щастя дітей кожним уроком, кожною своєю книгою, статтею. Кожним прожитим днем. Усім життям.

П. Г. ЛИСЕНКО

ВІН ВИПРОМІНЮВАВ СВІТЛО

З Василем Олександровичем ми познайомилися як директори шкіл у вересні 1954 року. Наша середня школа № 2 м. Кременчука проводила значну роботу з естетичного виховання учнів. Василь Олександрович тепло відгукнувся на статтю в «Учительской газете», в якій висвітлювався один з розділів цієї роботи в нашій школі. Уже тоді я зрозумів, що це людина прекрасної душі. Пізніше Василь Олександрович допомагав мені в організації трудового й морального виховання дітей, підлітків та юнаків.

Найбільш плідним був мій зв'язок з ним, коли я став директором єдиного в країні Державного педагогічно-меморіального музею А. С. Макаренка (1966—1970 роки). Вітаючи мене з цієї нагоди, Василь Олександрович зазначив, що пропагувати спадщину А. С. Макаренка доцільно на основі тісного зв'язку з навчально-виховною роботою в школі. Він сам не раз підкреслював, що в Павлівській школі творчо впроваджуються ідеї видатного радянського педагога. Коли в наш музей приїхали кореспонденти берлінського журналу «Фюр діх» і попросили назвати школу, в якій успішно застосовується педагогічна система А. С. Макаренка, я назвав Павлівську. І зарубіжним гостям в екскурсії по школі Василь Олександрович показав, як на основі вчення А. С. Макаренка його педагогічний колектив здійснює політичне, трудове й моральне виховання. При цьому він зробив наголос на висловлюванні А. С. Макаренка про те, що праця без політичного й морального виховання є нейтральним процесом.

В одній з бесід зі мною Василь Олександрович на адресу А. С. Макаренка висловив таку фразу: «Він випромінював світло». Всією душею люблячи Антона Семеновича, директор Павлівської школи шукав нові шляхи застосування його ідей.

Коли В. О. Сухомлинський входив до музею А. С. Макаренка, він говорив: «Здрастуй, батьку, вчителю мій». Останній раз він був у нашому музеї у березні 1968 року. Тоді він приїжджав до Кременчука на республіканську науково-практичну конференцію, присвячену 80-річчю з дня народження А. С. Макаренка, на якій виступив з доповіддю «А. С. Макаренко і наш досвід виховання особистості в колективі». Запам'ятались слова В. О. Сухомлинського: «Невичерпне ідейне багатство педагогічної системи Антона Семеновича Макаренка. І найкращим нерукотворним пам'ятником нашому учителеві є втілення його ідей у повсякденну нашу педагогічну працю».

А. Я. РОЗЕНБЕРГ

УНІКАЛЬНА ОСОБИСТІТЬ

Прошло майже 30 років, але дні, які стали початком мого близького знайомства і багаторічних дружніх зв'язків з Василем Олександровичем Сухомлинським — дивовижною, неповторною людиною, залишаються в пам'яті назавжди. Тим більше, що В. О. Сухомлинський відіграв помітну роль в моєму становленні як педагога і наукового працівника.

Було це в лютому 1953 року. В складі комісії обласного відділу народної освіти я брав участь у вивченні досвіду педагогічного колективу Павлиської середньої школи (працював я тоді завідуючим кабінетом історії і географії обласного інституту вдосконалення вчителів). Разом з Василем Олександровичем ми відвідували й аналізували уроки, були присутніми на зборах учнівської комсомольської організації, занятті психологічного семінару. А напередодні нашого від'їзду він запросив мене в кабінет, і ми кілька годин провели в цікавій бесіді. Василь Олександрович поділився своїми висновками з майже п'ятирічного досвіду директорської роботи, висловив багато цікавих припущень. Він викладав свої думки в проблемній формі, ніби радячись, сперечаючись із самим собою і залучаючи до суперечки співрозмовника. Багато із висловлених тоді думок дістали дальший розвиток і наукове обґрунтування в його чудових книгах, статтях. Так, глибоко аналізуючи свій досвід, Василь Олександрович зв'язав висновки з вимогами життя, шукав підтвердження у роботі товаришів і близьких, ділився з ними знахідками, був вдячний за найменшу підтримку і пораду.

Багато сказано про дивовижну працездатність В. О. Сухомлинського. Дуже хочеться пов'язати її з виключною ці-

леспрямованістю його натури. Присвятивши себе дітям, він любив до них проніс через усе життя і віддав їм своє щедre серце. Таким є одне з основних джерел працездатності й творчості талановитого педагога. І все, що він створював, робилося з позиції користі для дитини. Поява нової ідеї, цікавої думки обов'язково викликала запитання: як це позначиться на дітях? Чи сприятиме це розкриттю й розвитку позитивного в дитині?

Василь Олександрович вимагав серйозного ставлення до оцінки знань учнів. Він говорив, що оцінка корисна лише тоді, коли дитина усвідомлює залежність успіху від особистих зусиль, витрачених на навчання. Оцінка не повинна також перетворюватися в ідола, то доброго, поблажливого, то караючого, жорстокого. Вона повинна стимулювати до навчання, винагороджувати за працелюбність.

Сухомлинський був рішучим противником відкритих уроків, які іноді помітно відрізняються від звичайних уроків і за змістом, і за формою, грішать показухою і натаскуванням, а буває, що й перетворюються в спектакль з розподіленням ролей. Усе це негативно позначається на психіці дитини, призводить до формування неправильних стосунків у дитячому колективі, а також між учнями і вчителем, причому нерідко в зміст цих взаємовідносин проникають неправда і лицемірство.

Не раз Василь Олександрович відверто висловлювався проти механічного поширення досвіду вчителів і шкіл, проти запозичення форм і методів роботи без урахування конкретних умов і можливостей. З болем, наприклад, він говорив про примусове запровадження так званого лицецького методу (або досвіду). Те саме можна сказати про лекційно-практичний метод навчання, який у пропонованому тоді вигляді був під силу тільки найбільш підготовленим учителям математики. Виступаючи проти будь-якого прояву формалізму в навчально-виховному процесі, Василь Олександрович засуджував надмірне захоплення зовнішньою привабливістю уроку, бездумне нагромадження стендів і плакатів на стінах класів і коридорів. Він пропагував розумне використання технічних засобів навчання, не допускаючи заміну уроків демонстрацією кінофільмів.

Учитель — світоч знань, творець духовного світу дитини. Він зобов'язаний постійно творити, використовуючи свої можливості, і розвивати кращі якості вихованця. Василь Олександрович постійно був у пошуках і вимагав цього від усіх учителів, допомагав кожному, боляче переживав невдачі окремих з них. Він любив повторювати слова А. Дістерве-

га: «Поганий учитель підносить істину, хороший навчає її знаходити». Поруч з Василем Олександровичем не можна було працювати погано. Збережені зошити самоосвіти вчителів з позначками директора школи дають чітку уяву про його вимогливість, турботу про збагачення духовного світу кожного члена педагогічного колективу. Проглядаючи ці зошити, відомий радянський педагог професор Т. Н. Мальковська запитала якось одну з учительок:

— А не важко було так працювати?

— Дуже важко, але інакше не можна було — соромно, коли бачиш, як працює сам Василь Олександрович.

Так уже склалось, що в Павлиській школі не було сильних учителів історії, тому директор сам узявся за викладання цього предмета (як, до речі, й ряду інших). Кілька разів він звертався до мене за методичними порадами, висловлював припущення і шукав на них підтвердження. А приблизно через рік уже зробив деякі методичні висновки, поділився своїми знахідками. В. О. Сухомлинський вважав, що у викладанні історії у 5—7-х класах вирішальну роль відіграє емоційна розповідь учителя. Він говорив, коли діти сидять з напіввідкритими ротами й бояться пропустити слово вчителя, — це найкраще свідчення їхньої напруженої роботи на уроці. Учитель завойовує думки дітей і веде їх за собою, пробуджуючи здивування, бажання шукати, навчаючи осмислювати й узагальнювати. Василь Олександрович вважав корисним залучати учнів до самостійних висновків після кожної закінченої думки, до кожного пункту плану викладу, стимулювати ініціативу, постановку проблеми. Викладання історії допомогло Василю Олександровичу переконатися в практичній користі висловленої ним ще в перших статтях думки про виховання колективного інтересу учнів до знань. Він належним чином оцінив роль історії як навчального предмета в загальному процесі формування основ комуністичного світогляду учнів. Це лише один з багатьох прикладів подвижницького, творчого ставлення В. О. Сухомлинського до будь-якого педагогічного начала, до будь-якої справи, що стосується виховання дітей.

Хоч як би не був зайнятий Василь Олександрович, він знаходив час, щоб відповісти на багаточисленні листи, які надходили з різних кінців нашої країни та з-за кордону. Обов'язковість, увага до людини — невід'ємні риси його характеру.

Пригадується такий випадок. У 1963 році в Києві вийшла перша моя книжка «Піонерське доручення і його виховне значення». Один примірник її я надіслав Василю Олександр-

ровичу. Через деякий час ми випадково зустрілися в Міністерстві освіти УРСР. Василь Олександрович тепло привітався і, ніяковіючи, запитав:

— А Ви на мене не ображаєтесь?

— Та що Ви, Василь Олександрович, за що?

— Ви, мабуть, хотіли б знати мою думку про книжку, а я до цього часу нічого Вам не написав...

У цьому весь Сухомлинський. Сотні людей можуть сьогодні похвалитися одержаними від нього письмовими відповідями на запитання, порадами, рекомендаціями, відгукami, рецензіями.

Усе життя й діяльність В. О. Сухомлинського були проймаючі оптимізмом, упевненим поглядом у майбутнє. Він сміливо проектував людину сильну, діяльну, активну і водночас добру, люблячу, щасливу. В ім'я майбутнього він турбувався про те, щоб усе, створене ним, знайдене, вистражане роками,— щоб усе це залишилось людям.

Якось ранньої осені 1968 року ми гуляли в пришкільному саду. Слухати Василя Олександровича було цікаво й приємно. І я насмілюся:

— Василь Олександрович, а коли ж буде докторська?

— Я задумав трилогію,— після короткої паузи довірливо відповів він,— яка філософськи осмислювала б найважливіші питання виховання учнів усіх вікових груп. Після трилогії подумаю й про оформлення докторської дисертації.

Плани педагога-мислителя почали успішно здійснюватися. «Серце віддаю дітям» і «Народження громадянина» — кращі його праці. А третю створити він так і не встиг, пішов від нас, не висловивши багато цінних ідей і думок, які нам так необхідні. Говорять і навіть пишуть, що третьою може бути книга «Листи до сина». Проте я думаю, що задум Василя Олександровича був набагато ширшим, філософськи об'ємнішим, з глибокими узагальненнями. За свідченням очевидців, він, відчуваючи близький кінець, попросив у лікаря хоч кілька років, щоб закінчити дуже важливу справу. Чи не про третю книжку турбувався Василь Олександрович?

Усе сказане, на мій погляд, як і все життя В. О. Сухомлинського, свідчить про те, що він завжди працював з людьми і для людей, турбувався про педагогічний і учнівський колективи, разом з ними розв'язував усі завдання, був великим оптимістом і залишається для нас видатним педагогом, сміливим новатором у теорії й на практиці, вдумливим мислителем.

Батьки В. О. Сухомлинського: Олександр Омелянович і Оксана Юдівна (справа). На колінах у батька — син Іван (близько 1915 р.).

Діти Сухомлинських: Василь, Меланія, Сергій (1929 р.).

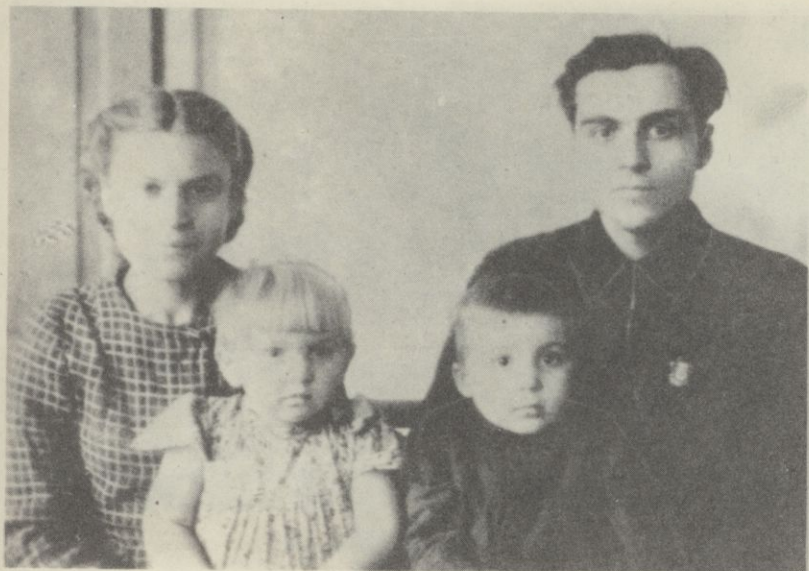

Василь Сухомлинський
у шістнадцять років.

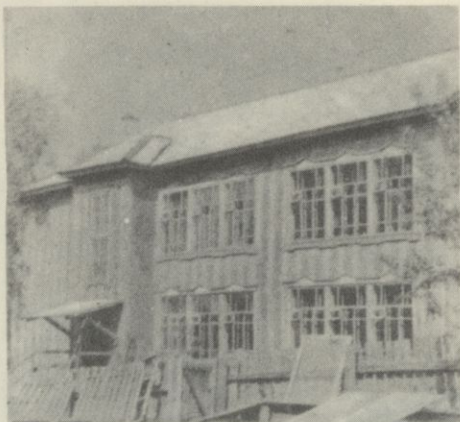
Серед колег — учителів
Онуфріївської середньої
школи (1939 р.).

Василь Олександрович з дружиною Ганною Іванівною і дітьми Ольгою і Сергієм (1949 р.).

Василівська восьмирічна школа, в якій вчився Василь Сухомлинський.

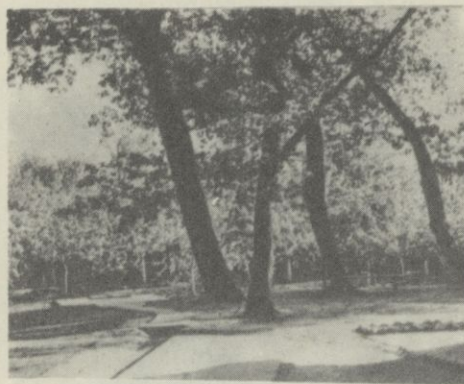

Школа, де працював
В. О. Сухомлинський
у роки війни
(селище Ува
Удмуртської АРСР).

Павлівська середня школа.

Куточок шкільного подвір'я.

Педагогічний колектив Павлиської середньої школи. Вони починали разом (1949 р.).

З матір'ю (1964 р.).

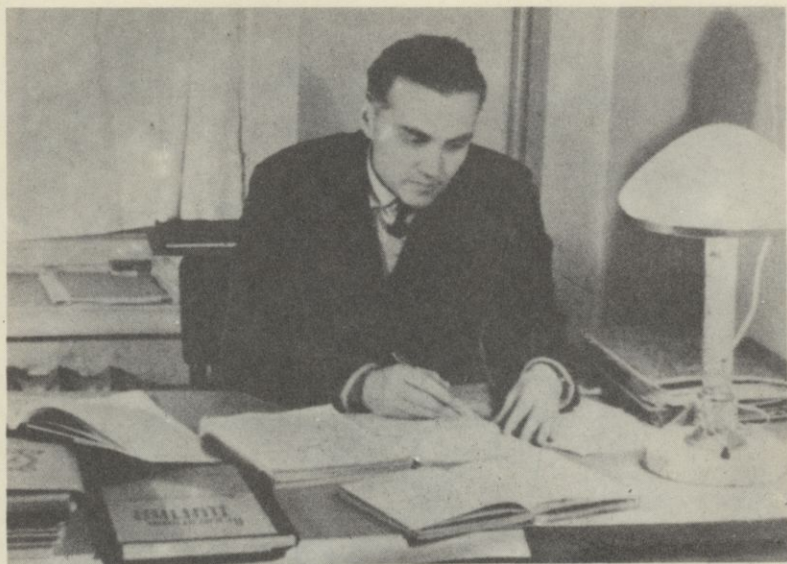
Біля рідної хати в селі Василівка (початок 60-х років).

Сімейна радість: побачила світ нова книжка Василя Олександровича (1963 р.).

З дружиною у домашній бібліотеці (1969 р.).

У робочому кабінеті (кінець 60-х років).

Урок мислення.

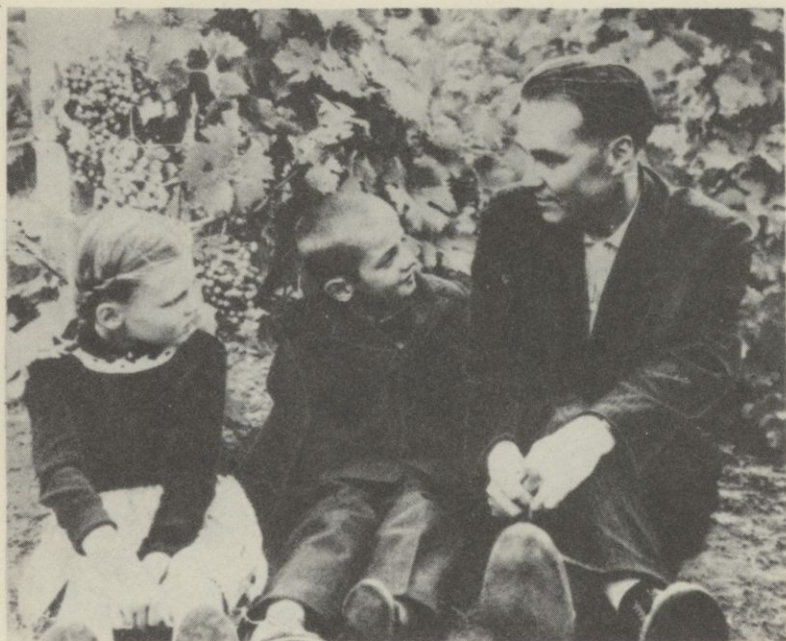
Урожай на яблука.

У шкільному винограднику.
Уроки на природі.

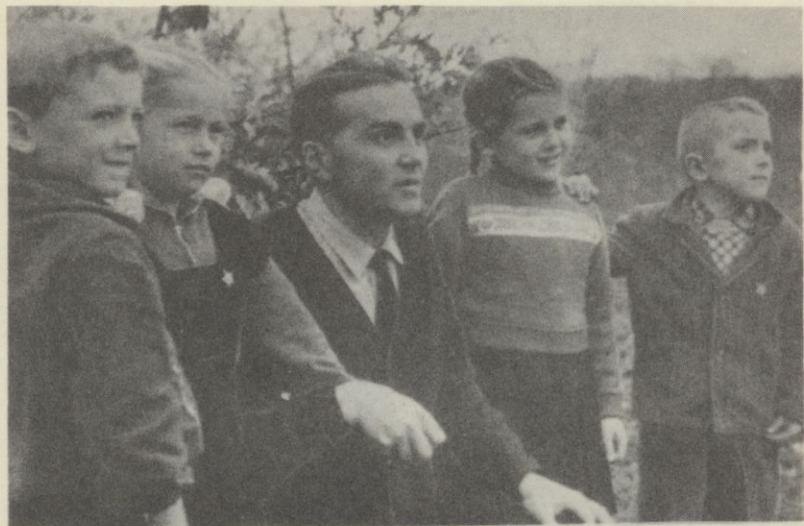

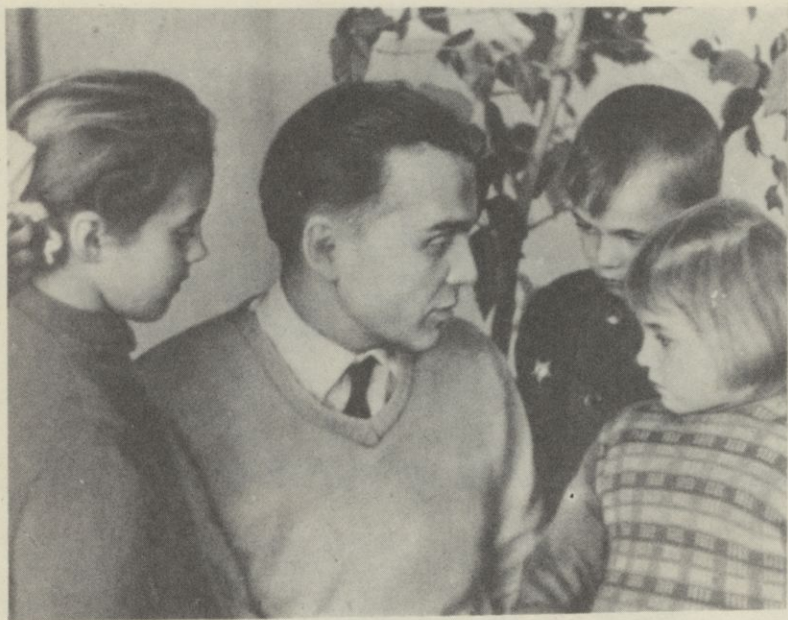

Задужеvна розмова.

Допомагають колгоспникам (1966/67 навч. рік).

Завжди з дітьми (середина 60-х років).

Шкільна радіорубка.

Довірча розмова.

Уроки прекрасного (кінець 60-х років).

Цікава книжка. Присутні вчителька Р. К. Заза і колега з Волгограда (кінець 60-х років).

Свято врожаю. Справа — вчителька П. Т. Ворошило (друга половина 60-х років).

Тепле літо: буде гарний урожай!

Щоб зеленів шкільний сад
(початок 60-х років).

У вільну хвилину.

У кабінеті біології (1968/69 навч. рік).

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ ШКОЛІ

Було ясно, що спати в цю ніч не доведеться — пересадка в Знам'янци, незнайома дорога до Павлиша. Але хвилювало мене не те. Як приймуть мене, непроханого гостя? Як поставиться знаменитий Сухомлинський до невідомого завуча школи-інтернату з далекого Баку? Чи варто їхати в Павлиш? Невже я там дізнаюсь більше, ніж у Києві? Чи не краще ґрунтовно ознайомитися з роботою столичних шкіл і шкіл-інтернатів? Але поїхати дуже хотілось. Якщо в Павлиській школі робиться те, що про неї пишуть, — це незбагненно. Це треба побачити й усвідомити. Коли читаш Сухомлинського, бачиш, що він зрозумів те із своїх сумнівів і дум, що сам ти зрозуміти й сформулювати не міг. А він не тільки сформулював, а й пояснив, теоретично обґрунтував і втілив у життя. Більше того, він побачив і поставив на службу школі те, про що ти і не здогадувався, хоча віддав школі багато років праці по 14—16 годин на добу. Та чи так це все? Невже знайдено шляхи, коли навчання стане радістю для всіх, а не для одиниць? Як і чому в Павлиші міг стати ся такий високий злет інтелекту?

Багато з цих питань відпало в першу ж годину перебування в школі, а останнє питання я все ж поставив перед завучем школи. Його відповідь, відповідь людини, яка віддала цій школі 23 роки праці, була одна — це все від Василя Олександровича, а інтелектуальний злет у селі справді грандіозний.

Я був у Павлиській школі всього чотири дні. Моя дружба з Василем Олександровичем тривала чотири роки, але все життя я користуюся великими уроками, що дав мені Василь Олександрович. Він був не тільки моїм учителем «чотирирічного удосконалення», другом, моїм офіційним керівником дисертаційної роботи, він був і залишається для мене, як і для багатьох інших, зразком чесного працелюбства, самовідданої вірності справі, безмежно широкою войовничою душевністю.

На жаль, немає можливості у всьому наслідувати його — це був великий педагог, практик і теоретик, але далеко не всім дано бути таким. Проте зрозуміти його, намагатися втілити в життя його ідеї зобов'язаний сьогодні кожний педагог, бо Сухомлинському вдалося відкрити і обґрунтувати ряд закономірностей сучасної школи. Всі, хто його знав, мав щастя спілкуватися з ним, повинні висловити те, що вони бачили і зрозуміли, те, що засвоїли із спілкування з ним.

Мені пригадується, як ждали педагоги нашої школи мого звіту про поїздку. Адже ми вже не один рік уважно слідкували за всім, що повідомляли газети й журнали про Павліську школу. Закінчена розповідь, на всі запитання дано відповіді. А вчителі сидять, задумавшись. І раптом в учительській пролунало запитання: «Цікаво, хто ж у наші дні піднявся до того рівня, до якого в 20—30-ті роки піднявся Макаренко?» Кілька голосів відповіли одночасно: «Сухомлинський!»

З цього мені й хотілось почати виклад моєї думки, своїх вражень про Сухомлинського.

Мені довелося багато років працювати в дитячому будинку. Твори Макаренка були моїм основним підручником. Його педагогічна спадщина — це педагогіка виховання в колективі, через колектив і для колективу. Це було і залишається великим досягненням педагогічної думки. Але в житті бувають моменти, коли людина повинна сама приймати рішення, іноді дуже важливі. Чи повинна її готувати до цього школа?

У наш час, коли продуктивність праці постійно й неухильно підвищується, коли один працівник за допомогою машини робить набагато більше, ніж це робила раніше велика група людей при використанні примітивної техніки, цей працівник повинен уміти діяти сам, хоча праця його належить колективу. Педагогіка в умовах науково-технічного прогресу не може не враховувати всіх цих зрушень. У центрі уваги педагогіки й школи постає особистість, індивідуальний підхід до учнів. Ця проблема завжди хвилювала Василя Олександровича. Він був тим, хто почав закладати фундамент нової педагогіки виховання колективіста.

У Павліській школі не визнавали бездітної педагогіки. Це дало змогу Василю Олександровичу потім з гордістю сказати, що будь-який учитель школи знає будь-кого з 570 учнів, і без цього Сухомлинський не уявляв собі школи, де колектив може жити повноцінним духовним життям. Усі вчителі в цій школі знали середовище, в якому формувалась особистість дитини перед вступом до школи і в період навчання, знали особливості мислення, індивідуальні риси характеру, здібності, інтереси й захоплення, прикраси й радощі. З року в рік два рази на місяць збиралися всі педагоги школи на головну розмову — розмову про дитину. А чи багато ми цим займасмося? Я пам'ятаю такий випадок: дочка довго вимагала від матері уваги до себе. Ні, матері не було важко матеріально, вона просто була надміру зайнята собою і не думала, що дочка виростає з плаття і їй треба

купити нове. А дівчинці було незручно ходити в дуже короткому платті. Про це знали її вчителі й збирались поговорити з матір'ю, а дівчинку заспокоювали, не хотіли поглиблювати сімейний конфлікт. І ось вчителька, яка не працювала в цьому класі, на перерві зробила зауваження дівчинці про те, що не пристойно їй ходити в такому короткому платті. Дівчинка довго плакала в кутку під східцями. Всі її розшукували, а вчителька, дізнавшись про «зникнення» дівчинки, навіть не подумала, що її слово так вразило ученицю, і разом з іншими в учительській засуджувала її за те, що пішла з уроку. Не пішла дівчинка і додому, заночувавши у подруги, і склала листа про відмову від матері. Довго потім не могли владнати цей конфлікт. Та чи пройшов він безслідно?

У Павлівській школі подібна ситуація була виключена, там усі вчителі знали кожного учня. «Мене цікавила кожна дитина: хотілося знати, чим вона живе, що її хвилює і цікавить, які у неї радощі і прикроці», — писав В. О. Сухомлинський. І це не епізод, а перша умова його системи роботи.

14 червня 1968 року він писав мені: «Прочитайте (якщо ще не читали) в «Літературній газеті» за 13 червня статтю Очаковської «Утік хлопчик...», подумайте, що можна протиставити тим огидним справам, які творяться в Нижньотагільській школі для важковиховуваних». Прочитавши цю статтю, я зразу ж написав у чернетці тези своєї статті «Моя педагогічна віра», яку збирався коли-небудь опублікувати.

У чому полягала ця педагогічна віра? Який висновок робив Василь Олександрович із своєї педагогіки? «Немає дітей нездатних, бездарних, ледачих... Виховання лише тоді стає реальною силою, коли воно ґрунтується на вірі в дитину». Віра в людину була для Сухомлинського найдорожчим переконанням. Ця віра, ця переконаність допомагали йому сказати чудові слова, які повинні стати загальним принципом сучасної педагогіки: якомога більше поваги й доброти до дітей і як можна більше вибагливої вимогливості вчителя до самого себе як до вихователя нової людини.

У кожному відкривати Людину, в кожному душі вдихнути сили неповторної особистості — в цьому він бачив одне з найскладніших завдань педагогіки, школи. Цьому завданню він підпорядкував усю роботу Павлівської школи і закликав до цього всі колективи шкіл нашої країни.

Блюзнірством видається те, що ця висока мета освіти, сформульована і втілена в життя В. О. Сухомлинським разом

з чудовим колективом Павлівської школи, були витлумачені окремими людьми як відмова від класового погляду на виховання, мало чи не ідеєю вільного виховання. Справа в тому, щоб класові погляди ставали в процесі навчання й виховання особистими поглядами кожного учня. Всі праці В. О. Сухомлинського підпорядковані завданню розробки саме такої методики навчання й виховання.

Ось що він писав мені як керівник дисертаційного дослідження (6.12.1968): «Чому немає ні слова про колективістські стосунки в процесі навчання і суспільно корисної праці? Чому немає нічого про інтелектуальні інтереси колективу і особистості?.. Треба також дослідити виховання почуття обов'язку в колективі, про відповідальність колективу перед суспільством».

Тривалий час у нас боялися вголос говорити про доброту вчителя. Слово «добрий» сприймали як «добренький» і засуджували. Сухомлинський перший поставив вимогу доброти вчителя стосовно дітей, що зовсім не означало всепрощення. Доброта у Сухомлинського була тією чутливістю, без якої робота з дітьми і їх правильне виховання були неможливими.

Був час, коли вчитель був найосвіченішою людиною в околиці. До нього йшли із запитаннями про те, як розуміти статтю в газеті, як зміниться життя з приходом трактора, як використати сільгоспмашину і т. п. Тоді потрібна була педагогіка, яка вчила передавати знання. Зараз не тільки дорослі, а й учні користуються багатьма каналами інформації. Вчитель тепер повинен навчити дітей відбирати факти, вміти їх порівнювати. Учень у школі повинен не лише багато засвоїти, а й навчитися виробляти знання із суми спостережень у природній або шкільній лабораторії, у полі або шкільній майстерні. Потрібна нова педагогіка, яка б навчила учня вчитися все життя. І Сухомлинський був першим, хто заклав свою цеглину в фундамент цієї педагогіки. Такою цеглиною була, з одного боку, сама Павлівська школа, а з другого — та величезна дослідницька робота над темою «Єдність думки і почуття», яку разом з колективом вів В. О. Сухомлинський.

У школі мене вразила кожна деталь шкільного побуту. Тут не говорили про НОП учителя, тут НОП була в дії. Багатству майстерень і кабінетів могла позаздрити будь-яка столична школа і майже все було створено руками вчителів і дітей, без авралів і кампаній, планомірно і послідовно. В саду не просто росли дерева, це була величезна біологічна

лабораторія. Тут діти не грали в працю, у досліди, вони це все робили серйозно, з розумінням і відчуттям значущості своїх дій.

Тут уперше в країні почали готувати шестиліток до школи. Тут високо цінували вчительське слово, тому словами не розкидалися, словом підсумовувались робота, спостереження. Учні були у школі протягом цілого року, влітку припинялися заняття в класах, але не припинялася робота учнів і робота з учнями в школі. Всі ми знаємо, як притулюється увага й дитяча фантазія на етапі переходу з дитячого садка в школу. Але ми боялися говорити про те, що потрібні спеціальні уроки мислення в природі — джерело думки. Адже нам могли сказати, що кожний урок повинен бути уроком мислення. Це правильно, але молодші школярі не мають будівельного матеріалу для мислення. Сухомлинський не побоявся сказати про це на повний голос. І він не тільки сказав, а й розробив разом з учителями «300 уроків мислення в природі» і тим збагатив нашу школу.

У Павлівській школі вмiли навчати так, щоб учень набув навички самоосвіти і потребу поповнювати і поновлювати свої знання все життя.

Гості школи завжди вели бесіди з дітьми. Мені Василь Олександрович запропонував зустрітися з учнями п'ятого класу. За мною зайшов староста класу, а з педагогів ніхто не супроводжував (очевидно, щоб створити атмосферу простої, душевної бесіди). Потім Василь Олександрович розпитував, чи сподобались мені діти і що їх цікавило про Азербайджан. Я говорив з дітьми хвилин 20, думаючи про те, щоб не втомити їх після уроків. А вони ставили мені запитання ще 50 хвилин. Це була ненаситна жадоба до знань.

20 січня 1967 року я знову приїхав у Павлівш. До школи я підійшов о 7.30. Василь Олександрович уже працював у своєму кабінеті. Він висловив незадоволення тим, що я заздалегідь не повідомив про приїзд. Мабуть, на обличчі у мене відбилися якісь сумніви. Він це відразу помітив і зумів зробити так, що через годину я уже відчував себе членом цього чудового колективу, ніби перебував на роботі. Мене ніхто з адміністрації не супроводжував на уроки, я аналізував відвідані уроки тільки з самим учителем. Наприкінці дня Василь Олександрович запитав, що мені сподобалось, а що ні, які в мене є пропозиції. Окремі поради Василь Олександрович записував. Я відвідав у школі 16 уроків, переглянув майже всю документацію, провів бесіди з багатьма вчителями, учнями, був на заняттях гуртків, політінформаціях, бачив учнів школи в клубі, на вулиці.

Відвідування Павлівської школи, чотирирічна переписка з Василем Олександровичем були для мене ще одним вищим навчальним закладом. Це був заклад чесного служіння справі навчання і виховання дітей. Заклад цей не закритий, він продовжує свою роботу через твори В. О. Сухомлинського.

В. М. ГАЛУЗИНСЬКИЙ

В ЄДНОСТІ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Видатним педагогом, думається, можна вважати лише того, хто створив прогресивну систему й обґрунтував її у своїх працях, у кого практика і творча діяльність нероздільні. Іноді важко визначити, коли авторська думка підказувала йому як учителеві конкретну дію, і навпаки, — підмічений факт, спостереження за дитинсю пізніше увійшли в контекст майбутнього твору.

Уперше ім'я В. О. Сухомлинського мені зустрілось у 1946 році. В «Учительской газеті» велась дискусія про шляхи розвитку початкової школи. Після демобілізації я працював тоді директором сільської школи в Чугуївському районі під Харковом і вирішив також висловити через газету свою думку. Мій допис вмістили поряд із дописом В. О. Сухомлинського «Читачі пропонують». Ми обоє виступали за створення методичного журналу «Начальная школа» (що незабаром і було зроблено). Прізвища одnodумця я не забув і, зустрічаючи його статті в педагогічній пресі, завжди уважно їх прочитував і відкладав в окрему папку. Думки мої звичайно збігалися з ідеями Василя Олександровича, який уже тоді почав підійматись до вершин творчості.

1960 році я був на республіканському активі з народної освіти, де виступав В. О. Сухомлинський. Тоді й познайомився з ним. І в розмові сказав, що за 14 років, що минули з часу тієї газетної дискусії, я жодного разу не знайшов у його статтях і книжках (які вже тоді почали видаватись) чогось, що не відповідало б моїм думкам і поглядам. Він відповів, що пам'ятає ті дописи і моє прізвище у зв'язку з ними. Між нами встановились досить приятні стосунки.

На той час він був уже визнаним, активним діячем на ниві народної освіти, я — тільки починав творчий шлях у школі-інтернаті. Особливо часто зустрічались ми на різних нарадах і засіданнях. З фрагментарних зустрічей у моїй свідомості поступово складався образ цілісної індивідуальності, відданої одній справі — формуванню особистості.

Досвічений педагог завжди почував себе поза кон'юктурою даного моменту, і в будь-якому його творі, виступі, що завжди містили цікаві думки й спостереження, відчувалось дещо глобальне, підкріплене життєвим досвідом. Василь Олександрович був принциповим, але не в дрібницях, він був щирим і правдивим, але не ганявся за правдоподібністю, він залишався самим собою — і у цьому виявлялась його внутрішня сутність. На будь-якій відповідальній трибуні він тримався скромно.

У ті часи він уже був членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РСФСР, тому його часто викликали в Москву, Київ. Жалкував за прогаяним часом:

— Просто замучився. Розмов на цій нараді — на дві-три години, а витрачаєш на дорогу аж півтижня.

Одного разу Василь Олександрович запросив мене до Павлиша. Після першого ж дня перебування в школі думка, яка склалася з його книжок і виступів, підтвердилась. В школі проводиться не загальнозживана «виховна робота», а справжнє виховання. Саме таке виховання, яке пізніше дістало назву «управління формуванням особистості».

Наведу кілька моментів.

В учительській на дошці об'яв читаю: «16 квітня о 17-й годині відбудеться психологічний семінар «Обговорення психолого-педагогічної характеристики Михайла Борисенка». Подібних об'яв у інших школах, де доводилось побувати, зрозуміло, я не бачив.

— Василю Олександровичу, — запитав здивовано, — чим же заслужив цей Мишко таку честь?

— Абсолютно нічим, — серйозно відповів директор. — Узяв я перший-ліпший класний журнал, перше прізвище за списком і запропонував саме його, непомітного, розглянути на психологічному семінарі. У тому-то й справа — непомітна дитина, а в ній же криється цілий внутрішній світ. Це допоможе глибше пізнавати кожную нашу дитину.

— А чи вистачить у Вас матеріалу для двогодинної розмови про цього хлопця?

— Повинно вистачити, — впевнено відповів Сухомлинський. — Адже він шостий рік навчається.

— А як поставляться до цього Мишко, його батьки?

— Це наша педагогічна таємниця. Не знають же хворі, коли на конференціях лікарі обговорюють їхні операції. А як і дізнаються, то, крім вдячності за уважність, нічого не висловлять.

Багато дечого порадувало мене під час ознайомлення зі школою — якось своєрідно були оформлені класи. Нічого

типового, замовленого і виготовленого митцями — лише дитяча творчість. Усе було зроблено зі смаком і мало фольклорний характер. Та й школу Сухомлинський показував своєрідно: не кабінети та їх обладнання, а працю дітей і педагогів. Заходимо, скажімо, до першого класу.

— Добрий день, діточки! — співуче, якось дуже по-вчительському вітається директор. — Ну, що ж ми з вами учора робили?

Дитячі обличчя ще більш світлішають після привітання Василя Олександровича.

— Казочки придумували!

З подальшої розмови з'ясовується, що казочки вони вже півроку як складають. Це в першому класі, відразу ж за «Букварним періодом»! Можливо, для сучасних міських дітей це не така вже дивина. Та в Павлиші, в 60-ті роки, коли ще й телебачення не було, — це щось надзвичайне! Пізніше я дізнався, що майже півтори тисячі казочок збереглося в архівах Сухомлинського.

Ось як у ті досить давні часи навчали шестирічок у Павлиші, готуючи їх до школи. Коли класовод переходила з дітьми до четвертого класу, у неї вже був список майбутніх першокласників. Піонери-четвертокласники брали шефство над малюками — приводили їх двічі на місяць до школи після своїх уроків. Разом з учителькою у формі гри навчали їх писати, малювати, рахувати. І коли майбутнім школярам виповнювалось сім років, вони вже йшли до знайомої вчительки, до своїх шефів, які ще деякий час подавали допомогу молодшим «братикам».

Культ книги — одне з головних достоїнств педагогічної системи Павлиша тих часів.

Подальші наші зустрічі з Сухомлинським стали частішими. І в мене дедалі більше зміцнювалось враження, що особа цієї людини неординарна, що навіть непомітно для себе за глибиною і силою педагогічного таланту й мислення він перевершує всіх.

Одного разу розшукав він мене на кафедрі інституту іноземних мов:

— Володимире Михайловичу, потрібно порадитися. Мені запропонували працювати у вашому інституті, переїхати до Києва. Ось Ви залишили школу-інтернат, якій віддали багато років. Як тут себе почуваете, відірвавшись від дітей? Чи не сумуєте за ними?

Начебто згадавши мій стан, він продовжував:

— Коли я почув, що ви перейшли до інституту, подумав: «Я б такого кроку зробити не зміг! Важко». А от одержав

подібне запрошення — і став, як-то кажуть, на роздоріжжі. Здоров'я вимагає — все ж тут лікарі, та й сімейні обставини також за переїзд. А відчуваю, що місце моє там, у школі. І не у славі справа, а в життєвому моєму місці!

Що я міг йому поради? Сказав, що коли він погодиться на пропозицію, то з великою радістю працюватиму під його керівництвом (запропоновано йому було завідувати кафедрою). Він довго мовчав, обдумуючи мої слова, потім промовив:

— Ні, видно, що не моє, го не моє. Зі школою своєю я зріднився. Відірватись не зможу.

Наступного разу зустрілись ми у Москві, в ЦК ВЛКСМ. Разом з письменниками, соціологами, психологами й комсомольськими працівниками з'ясовували актуальну на той час проблему: чи не поширяться рух «хінші» у Радянському Союзі? (Наприкінці 60-х років він охопив увесь Захід.) Важко було скласти єдиний прогноз, і розмова перейшла у план загальних міркувань про моральне виховання молоді.

Виступали письменники Л. Кассіль, В. Розов, М. Атаров, психолог Л. Божович, філософ О. Дробницький, соціолог О. Харчев та інші, чиї імена були і тоді досить відомими. І треба було бачити, як ця добірна публіка ловила кожне слово Василя Олександровича.

Увечері ж виявилось, що ми розмістилися із Сухомлинським в одному номері комсомольського готелю «Юність». Мій виступ намічався наступного дня, і я спокійно ліг, не очікуючи сусіда — та й не знав, хто ж він. Уже засинав, коли увійшов Сухомлинський. Він якимось нервово кивнув мені, швидко впорався з «водними процедурами» — і мовчки ліг, відвернувшись до стіни. Коли вранці я прокинувся, ліжко його вже було акуратно застелене. У готель він більше не з'явився: поїхав до Павлиша. Купивши «Правду», я зрозумів причину: впала у вічі його велика, гостра стаття «Виховання без покарання». Вона була по усталеним стереотипам, розкривала зміст справжнього виховання. Мабуть, увечері автор читав гранки в редакції. Василь Олександрович, звичайно ж, уявляв, яку бурю викличе ця стаття в академічному таборі, звідки йому й так багато перепадало від людей, що й зараз виступають проти новаторства. Так і сталося згодом.

Ще одна пам'ятна для мене зустріч відбулась у дні роботи Всесоюзного з'їзду вчителів у липні 1968 року. Перед цим я одержав від нього листа (який і зараз зберігаю). У ньому він дякував за прийом у нашій школі-інтернаті групи семи-

класників з Павлиша і стисло повідомляв, що зустрінемося на з'їзді. У день відкриття з'їзду був опублікований Указ про присвоєння 70-ти кращим учителям країни звання Героя Соціалістичної Праці.

Увечері, під час першого відділення концерту, міністр освіти СРСР зібрав нагороджених у фойє і повів їх до Президії Верховної Ради СРСР, де їм вручили Золоті зірки і ордени Леніна. Повернулись вони після перерви збуджені, радісні. Василя Олександровича я зміг привітати лише наступного ранку, зустрівшись з ним біля дверей Палацу з'їздів. Він щиро зрадів, побачивши мене. Перемовились про статтю у «Правді», яку вона викликала реакцію. Супротивники звинувачували його в «аполітичності», «некласовому підході», згадали вони й «Педагогічні етюди», які перед цим вийшли в журналі «Народное образование». Не скупилися на чорні епітети, і це викликало гірке здивування.

— Невже загальновідомі речі ще треба доводити? — з образою говорив Василь Олександрович. — Невже вони настільки заплутались у схемах «переконавання», «вимоги» та подібних формулюваннях? Адже здоровий глузд підказує, що покарання — не сила, а слабкість вихователів! Що сила — у свідомості дитини, а не в страху! Хіба вони самі працюють не на совість, а на страх?

— Коли як, — пожартував я. — Мабуть, і совість у кожного безрозмірна: де поширюють, де звужують.

Підбіг кореспондент, вибачився, підхопив Сухомлинсько-го і почав брати інтерв'ю — так розмова й увірвалася.

Мені довелось бути основним рецензентом книжки «Народження громадянина», що вийшла в 1970 році, і я переконався, наскільки уважно автор, маючи високе ім'я, без будь-якого гонору прислухався до зауважень. Він написав мені листа з відповіддю, в якій приймав більшість з них, а деякі обстоював з переконливою логікою. Виникло питання про назву. Я запропонував зробити діалогію зі спільною назвою «Серце віддаю дітям», яка вже відома читачам. Василь Олександрович переконував, що подвійна назва — це не досить скромно, говорив, що серце він віддав малюкам, а на ґрунті їхнього виховання слід виховувати громадянина у підлітків, і діалогія — це не кращий варіант об'єднання цього матеріалу. Адже ж читач складатиметься з учителів початкової школи і вчителів-предметників, які викладають у підліткових класах. «Треба думати про читача», — говорив він мені при зустрічі. Своєю назвою він нібито відповідав опонентам: громадянськість виховується саме на ґрунті свідо-

мості, а не покарань і громадянин Радянської держави має стати сильним своєю відданістю справі, народові, а не страхом і побоюванням. Зараз стає очевидним, наскільки далеко вперед дивився видатний педагог.

АЛЬСІРА ЛЕГАСПІ ДЕ АРІСМЕНДІ

СВІТЛИЙ ТАЛАНТ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Слава його сягнула далеко за межі рідної Батьківщини. І в далекому Уругваї, доки владу не захопила фашистська хунта, у перекладі іспанською мовою розповсюджувалася книга Василя Олександровича Сухомлинського «Радянська школа і любов до праці». Її читало багато педагогів різної політичної орієнтації та філософських поглядів. Нас, марксистів, вона спонукала до глибокого вивчення неоціненного досвіду радянської педагогіки.

В Уругваї вийшла друком моя книга «Педагогіка і марксизм», написана після першого перебування в СРСР і вивчення системи радянської освіти. У ній я розповіла і про великий творчий пошук Василя Сухомлинського, про його оригінальні дидактичні методи. Глибокі і зрозумілі кожному, вони містили відповідь на безліч запитань, що постають перед учителями моєї країни, передусім на головне з них: те, що є нездійсненою мрією в будь-якій капіталістичній країні, успішно здійснює нова педагогіка, яка спирається на закономірності розвитку соціалістичного суспільства.

Коли завершувалася робота над російським виданням моєї книги, я вдруге приїхала до Радянського Союзу. Насамперед мені хотілося зустрітися з Василем Олександровичем, багато про що спитати, поділитися своїми турботами. Видатний учений схвально відгукнувся на мою працю, відзначивши «її полемічний характер». Чи могла бути для мене вища оцінка?

Пам'ятаю, як Василь Олександрович переконливо, із запалом викладав суть своїх ідей, що впливали з педагогічного досвіду, набутого ним і його колегами.

— Неодмінно приїздить до нас, у Павлиш, Альсіро: наші вчителі й учні радо зустрінуть Вас, — говорив він. Так ми розпрощалися назавжди... У моїй пам'яті залишиться незгладимий спогад про його одухотворене обличчя, м'яку, задумливу посмішку.

Яка самотня, яскрава постать! Він — людина, для якої боротьба за утвердження ідеалів комунізму була повсякден-

ним життям. Юність його обпалило полум'ям Великої Вітчизняної війни. У тяжких битвах на підступах до Москви, перепиняючи шлях нацистам до серця своєї Батьківщини, він був тяжко поранений і все ж прагнув повернутися на фронт. Висновок медичної комісії, однак, не підлягав оскарженню... Та його велике життя лише починалося. Згодом він скромно напише про себе: «Серце віддаю дітям». Та скільки за цими словами невтомної праці, що нею вщерть були заповнені роки, місяці, дні. Для його учнів, відколи вони переступили поріг школи, кожне заняття було не ординарним уроком, а новою сходинкою в безперервному науковому й естетичному пізнанні навколишнього світу.

Так, він був учителем у найвищому розумінні цього слова, бо знаходив стежинку до серця кожної дитини, до кожного батьківського дому. А проста сільська школа у Павлиші, яку він перетворив на справжню лабораторію сучасної педагогіки і де розквітнув його сонцясяйний талант, стала Меккою для педагогів багатьох країн світу.

Коли думаєш про те, яку велику спадщину залишив він по собі, коли поринаєш у безмежний океан його думок, важко навіть збагнути, що все те — витвір однієї людини. Всесвітньовідомий швейцарський психолог Жан П'яже в своїй книзі «Освіта та навчання» називає Василя Сухомлинського найвидатнішим радянським педагогом, який, надаючи першорядного значення активній участі в навчальному процесі самих дітей, ставить за головну мету пробудити в них прагнення самостійно пізнавати навколишній світ, змалку розвивати в них прекрасний дух творчості, формувати високі, інтелектуальні й моральні якості.

Створена Василем Олександровичем Сухомлинським педагогічна система, що втілила в собі єдність теорії й практики і стала одним з найбільших досягнень педагогіки соціалістичного суспільства, є викликом будь-якому рутинерству. Не мені визначати, чи всі без винятку рекомендації, перевірені особистим досвідом великого педагога, можуть бути узагальнені й втілені в життя. Адже на всій його спадщині — відблиск яскравої особистості, самобутнього таланту, в ній племін'я його великого серця. Та вже сьогодні можна з впевненістю сказати: розроблена Сухомлинським педагогічна система тісного взаємозв'язку «школа — дитина — сім'я», що впливає з гармонійної єдності інтересів суспільства й громадянина при соціалізмі і покликана змалку виховувати найблагородніші почуття Людини і Громадянина, є одним з найбільших досягнень радянської педагогіки.

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ У МОЄМУ ЖИТТІ

Перше, що скажу про свого вчителя, духовного наставника й найдорожчого друга Василя Олександровича Сухомлинського: він не вмер, бо мав у своєму серці те, що не вмирає; він живе вічно, як народ, що народив його, давши йому світлий розум, серце Данко й вогонь Прометея.

Мені, як і моєму поколінню вчителів, випало велике щастя понад чверть століття духовно спілкуватися з Василем Олександровичем, збагачуватися його ідеями, осмислювати практику багатогранну, своєрідну, неповторну.

Замислилось на хвилину над тим, з чого починався і як саме утверджувався в педагогіці В. О. Сухомлинський.

Мої особисті спогади — це невеликі, але пам'ятні для мене сторінки з чудової книги педагогічного життя директора Павльської школи, видатного радянського педагога, невторного пропагандиста ленінських ідей гуманізму в вихованні.

...1950 рік. Кіровоград. Обласна нарада активу працівників народної освіти. На трибуні — В. О. Сухомлинський. Уже на той час його ім'я було відоме педагогічній громадськості нашої області. Його статей чекали, читали одним подихом. Тому-то й зрозумілою була глибока й урочиста тиша всього залу під час його виступу. Говорив Василь Олександрович про вчигеля, його озброєння марксистсько-ленінською теорією, його педагогічну й методичну майстерність. Особливо запам'яталися мені його «три кредо» вчителя. Це, по-перше, бути на рівні наукових знань епохи; по-друге, мати ідеал виховання, чітку програму виховання особистості радянського школяра; по-третє, мати серце, сповнене любові до дітей.

Є вчителі, говорив В. О. Сухомлинський, які дають повноцінні уроки, дякуючи своїй багатій педагогічній інтуїції. Але, на жаль, інтуїція притаманна особистості вчителя і як досвід не передається. З року в рік зростає кількість учителів, які дають повноцінні уроки завдяки глибоким знанням теорії і методики навчання та виховання. Їхній досвід роботи треба вивчати і поширювати.

І закінчив свій виступ Василь Олександрович словами: «Учитель — совість народу, а совість народу — чиста, як джерельна вода криниці. Будемо ж працювати без морального браку».

П'ятдесяті роки — пам'ятні для мене і моїх колег — директорів шкіл, тим, що ми, запалені особистим прикладом

В. О. Сухомлинського, прагнули досконало оволодіти методикою навчання й виховання.

Ми детально вивчали педагогічну спадщину К. Д. Ушинського, Н. К. Крупської, А. В. Луначарського, А. С. Макаренка і часто у своїх виступах посилались на їхні класичні положення й висловлювання.

Пригадую, як на одній з ділових нарад я розповів про те, що вчителі нашої школи, готуючись до уроків, особливу увагу приділяють дидактичному принципу наочності. І при цьому послався на відоме полеження К. Д. Ушинського про роль наочності в навчанні. Мій виступ справив хороше враження на аудиторію. Я з особливим хвилюванням чекав, що скаже Василь Олександрович. Він підійшов до мене на перерві. Нас оточили товариші.

— Ушинський переконливо довів, — після короткої паузи мовив Василь Олександрович, — що дитяча природа потребує наочності. Але це не означає, що дітей не треба вчити абстрактному мисленню. Вдумайтесь у зміст учення академіка Павлова про першу й другу сигнальні системи і Вам стане зрозуміло вся глибина філософської формули Леніна про те, що слово узагальнює. Єдність чуттєвого і логічного пізнання має бути в діалектичній єдності на всіх етапах уроку.

І пізніше, у своїх виступах, він не раз повторював цю думку, посилаючись при цьому на яскраві приклади з живої педагогічної практики.

Усе це пригадалось мені, коли я вперше прочитав його книгу «Серце віддаю дітям», зокрема такі рядки: «Переоцінка наочності — це абсолютизація окремих особливостей дитячого мислення, зведення пізнавальної діяльності до сфери почуттів. Не можна фетишизувати особливості дитячого мислення, зокрема ту особливість, що дитя мислить образами, барвами, звуками. Ця особливість — об'єктивна істина, важливість якої переконливо довів К. Д. Ушинський. Та якщо дитина мислить образами, барвами, звуками, то це ще не означає, що її не треба вчити абстрактно мислити. Підкреслюючи важливість наочності, велику роль природи в розумовому вихованні, досвідчений педагог бачить у цих фактах засіб розвитку образного мислення й цілеспрямованого навчання»¹.

У зв'язку з цим хочеться висловити кілька думок. В. О. Сухомлинський у класичній формулі К. Д. Ушинського про роль наочності у навчанні дітей зумів побачити її другу частину: необхідність формувати в учнів теоретичний тип

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори. — Т. 3. — С. 129.

мислення на основі емпіричного. Ця думка в нього чітко викристалізувалась уже в п'ятдесяті роки, яку він перевіряв на практиці у своїй «Школі радості». І тільки на основі даних експерименту виклав її як теоретичне і наукове узагальнення в книжці «Серце віддаю дітям».

В. О. Сухомлинський володів особливим мистецтвом глибокого розуміння діалектичної суті змісту будь-якої класичної формули, яка стосується або дидактики навчання, або методики виховання.

Одного разу я був свідком розмови В. О. Сухомлинського з директором Новопраської середньої школи, заслуженим учителем УРСР Ф. Ф. Оксаничем, яка стосувалася одного з основних принципів виховання, сформульованих А. С. Макаренком.

— Застосовуючи у своїй практиці принцип поєднання пошани і вимогливості у вихованні,— говорив В. О. Сухомлинський,— я переконався в його виховній ефективності за умови, якщо не порушується діалектична єдність вимоги до особистості в поєднанні з пошаною до неї, і навпаки. Оскільки цей принцип вихователь застосовує в конкретній обстановці і до конкретного учня, то співвідношення пошани і вимог завжди є конкретним і визначається самим вихователем. Від його досвіду, майстерності, уміння аналізувати конкретну виховну ситуацію і залежить зрештою не тільки саме співвідношення вимоги і пошани до певного учня з урахуванням його психічного складу, темпераменту, морального досвіду, а й результати виховного впливу. При цьому незмінним залишається те, що в одному випадку вихователь іде від пошани до вимоги, а в іншому, навпаки,— від вимоги до пошани особи вихованця. Я особисто, наголосив Василь Олександрович, не схвалюю діяльності тих учителів, які в принципі виховання, сформульованого А. С. Макаренком, вбачають тільки примат вимогливості, відриваючи його від пошани до людини, її духовного багатства, бо це суперечить самій суті демократизму нашого суспільства, життя радянського народу.

Восени 1958 року в м. Кіровограді відбувся перший зліт учнівських бригад. За підсумками соціалістичного змагання учнівська бригада нашої школи зайняла перше місце і була нагороджена перехідним Червоним Прапором Кіровоградського обкому Компартії України, облвиконкому і облпрофради. Василь Олександрович сердечно привітав наш педагогічний колектив з трудовою перемогою і дав високу оцінку пісні учнівської бригади нашої школи «Змолоду честь трудову бережи», яку виконав шкільний ансамбль пісні й

танцю. У творчій співдружності учителів і учнів, які створили текст і музику до пісні, він вбачав ті необхідні моральні передумови, що визначають повноту змісту духовного спілкування, активізують процес обміну моральними цінностями і збагачують досвід учнів.

У дружній розмові, яка відбулася після закінчення роботи зльоту, Василь Олександрович висловив також кілька критичних зауважень. Так, він вважав, що учнівська бригада є досить ефективною формою поєднання навчання з продуктивною працею, але як форма організації праці учнів не єдина. Тому її слід не уніфікувати, а розглядати як складову частину системи трудового виховання. Виробничу діяльність учнівської бригади треба не відривати від праці колгоспників, а прагнути до трудового й морального спілкування обох трудових колективів, досвід колгоспних механізаторів і тваринників необхідно зробити науковим і моральним надбанням учнівської бригади. Оскільки учнівська бригада стала об'єктивною реальністю, це внесло значні зміни в зміст і характер практичної діяльності органів учнівського самоврядування в школі. Тому бажано все це поставити на справжню наукову основу. Очевидно, зазначив тоді Василь Олександрович, необхідно організувати експериментальні дослідження. І порадив, нам, своїм колегам, узятися за цю справу енергійно, по-діловому.

Пам'ятними для мене були дні перебування в Києві в складі делегації працівників народної освіти Кіровоградщини на Другому з'їзді вчителів Української РСР. У перший день приїзду до Києва делегація прийшла до пам'ятника В. І. Леніну. І кожен з нас подумав і сприйняв серцем зміст написаних золотом лєнінських слів: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива. Без такої єдності про неї не може бути й мови».

— Нехай ці слова вождя,— мовив Василь Олександрович,— стануть ідейними переконаннями наших вихованців. Запалимо їх бажанням вивчати духовне багатство безсмертної Ленініани.

Мені пощастило вечірні години цього дня провести з Василем Олександровичем. Спочатку ми ходили по Хрещатику, а потім довго стояли біля пам'ятника Т. Г. Шевченку. Я мав нагоду в спільних розмовах переконатися, як багато знав напам'ять Василь Олександрович з творів класиків марксизму-ленінізму, класичної російської і української літератур. Цитуючи промову В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу, він переконливо говорив про те, що це наша програма комуністичного виховання молодого підростаючого покоління

і що саме ця промова Ілліча надихала його в роботі над книгою «Виховання комуністичного ставлення до праці».

Пройдуть роки, і ця розмова на вулицях вечірнього Києва оживе на сторінках педагогічних книг В. О. Сухомлинського. Він зберіг її в своєму серці. І хочеться сказати читачеві сьогоднішнього дня: усе, що його оточувало, — і в природі, і серед людей, і в колі його друзів — вбирало його неповторне серце, велике, як світ, глибоке, як океан, сповнене вщерть любов'ю і шаною до Людини, її моральної краси і духовного багатства.

...10 серпня 1960 року заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР двічі Герой Радянського Союзу, прославлений партизанський генерал С. А. Ковпак вручав групі вчителів Кіровоградської області урядові нагороди. Першим одержував нагороду В. О. Сухомлинський. Сидір Артемович міцно обняв Василя Олександровича, за народним звичаєм тричі поцілував його і сказав: «Бути тобі, синку, героєм!»

Через вісім років збулися пророчі слова Сидора Артемовича: на грудях Василя Олександровича Сухомлинського засяяла Золота Зірка Героя Соціалістичної Праці. Кожен з нагороджених думав: як бути далі? Як тепер треба працювати? І, залишившись у номері готелю, я чекав: а що скаже наш Василь Олександрович?

Тримаючи в руках нову книгу, він подивився мені в очі і стиха сказав:

— Нам з вами вручено найвищу нагороду Батьківщини — орден Леніна. І носити нам цей орден біля самого серця. І коли ми говоримо, що в нагороді не стільки оцінки минулої праці, скільки моральний аванс партії і народу на майбутнє, — то це дійсно так. Наша нагорода — це насамперед найвища міра відповідальності за свою працю перед Батьківщиною. Тепер нам з вами треба кожен крок своєї науково-педагогічної і громадської діяльності звіряти по Іллічу. Думаю, що нам треба значно поширити роботу з виховання в учнів ленінського ставлення до навчання, науки, до знань.

Улітку 1968 року ці роздуми Василя Олександровича з новою силою і високим патріотичним піднесенням будуть відтворені у виступі на третьому з'їзді вчителів Української РСР.

Свій виступ він почав так: «Дорогі товариші! Серця наші охоплюють почуття заслуженої гордості: серед усіх цінностей, які створює наш народ, ми, вчителі, створює-

мо найвищу цінність — людину. За логікою і суттю своєю наша прекрасна і складна, натхненна і важка професія є повсякденною турботою про майбутнє. Вища педагогічна мудрість нашої професії полягає в тому, щоб у серці кожної людини, яку ми виховуємо, найдорожчою святинею стала наша радянська Вітчизна, щоб в кожній юній душі в мініатюрі відтворити цю святиню і духовну серцевину людини — обов'язок перед Батьківщиною».

Як клятва вчителів на вірність Батьківщині і народу прозвучала заключна частина виступу В. О. Сухомлинського:

«...Віддамо всі свої сили, щоб творіння наших рук і нашої думки — людина-громадянин, людина-патріот, людина-трудівник, — щоб це найбільш досконале творіння було гідним нашого великого часу»¹.

Грім аплодисментів, який довго не вщухав, був нагородою делегатів з'їзду В. О. Сухомлинському за його блискучу промову.

Під час перерви делегати ділилися своїми враженнями від виступу Василя Олександровича. Мені запам'яталися такі:

— Переконаливо й образно сказано про роль праці в моральному вихованні: «Праця — це така стежина, ідучи по якій людина піднімається до вершин морального благородства».

— Чудова, виняткова гармонія емоційності й граничної ясності думки — у кожній фразі виступу.

— Оригінальна й нова думка: виявляється, що, розповідаючи вихованцям про героїчне минуле з історії нашої Батьківщини, відкриваючи сторінки життя Володимира Ілліча Леніна, Якова Свердлов, Івана Бабушкіна, Зої Космодем'янської і Олександра Матросова, ми допомагаємо їм побачити самих себе у світлі комуністичної моральності.

— беру на озброєння афоризм Сухомлинського: «Жодного байдужого серця наших вихованців до навколишнього життя».

Нам, учителям Кіровоградщини, було приємно, що виступ Василя Олександровича зачарував уми й серця делегатів з'їзду. Вони шукали зустрічі з ним, щоб потиснути його руку. А він ніяковів від таких зустрічей, витирив хусточкою

¹ Третій з'їзд вчителів Української РСР.— К.: Рад. шк., 1969.— С. 51.

обличчя й намагався відійти в куточок залу, щоб залишитись непомітним.

У передмові до книжки «Серце віддаю дітям» Василь Олександрович писав: «Що було найголовнішим у моєму житті? Без вагань відповідаю: любов до дітей»¹.

Кожного разу, коли мені доводиться читати й перечитувати ці дорогі моєму серцю рядки, я пригадую театр опери і балету ім. Т. Г. Шевченка в Києві, на сцені якого з великим успіхом ішов балет «Лісова пісня». Василь Олександрович разом з нами, його колегами, учителями Кіровоградщини, дивився цей балет, захоплювався чарівною грою Лукаша на сопілці (до речі, сам Василь Олександрович любив грати на скрипці, сопілці), ніжністю й вірністю кохання Мавки.

Закінчився балет. Спалахнули вогні. Аплодували глядачі (і чи не найбільше сам Василь Олександрович), кланялись низько глядачам артисти балету. Всі, хто добре знав народного артиста СРСР А. М. Бучму, кажуть, що він міг виголосити монолог одними очима. А перед нами був наш освітянський Бучма — Василь Олександрович. Його карі, темнуваті, трохи зажурені очі випромінювали задоволення. Його постать була якоюсь урочистою, одухотвореною, величною. Після паузи він заговорив, для себе, для нас, оскільки не міг мовчати:

— Серцям наших дітей якомога раніше треба відкривати і дивний світ природи, і чарівний світ мистецтва, світ казки і самого життя, бо все це засіває ниву дитячої душі зерном добра, правди, любові, вірності, справедливості. Тільки таке мистецтво і на такому рівні не залишить байдужими наших дітей до долі Лукаша і Мавки, як не залишило і нас з вами, дорослих, байдужими до їхньої сумної долі. Мало сказати: ширше дорогу мистецтву в школу. Треба ще зробити це, і не кустарно, а талановито.

Цієї ночі не гасло світло в кімнаті готелю, в якій жив Василь Олександрович. Він працював. Така це була людина. Неповторна в своїй душевній красі і завжди в плідній праці.

В моєму сімейному альбомі є фото, на якому Василь Олександрович в оточенні освітян Кіровоградщини. Обличчя — по-весняному одухотворене, сяючі очі, а постать — в динаміці, русі, випромінює енергію, і сам він увесь, як солдат перед боєм. На звороті фотографії напис: «Політ мислі 15 квітня 1970 р., м. Кіровоград».

У цей день у будинку філармонії відбулося урочисте засідання, присвячене 100-річчю з дня народження В. І. Лепі-

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори.— Т. 3.— С. 7.

на, в якому брав участь і Василь Олександрович. Він був членом президії, а під час перерви, перед святковим концертом, вийшов у зал філармонії, зустрівся з нами, своїми колегами, по-простому, як завжди, душевно ділився своїми творчими планами. Його думи були спрямовані в майбутнє. Цю мить і вихопив об'єктив фотографа. Не думалось мені, що це була наша остання зустріч, ніщо не віщувало близького кінця.

Часто мене запитують, особливо молоді вчителі, яким був у житті Василь Олександрович. Про нього можна сказати так, як сормівський робітник сказав про В. І. Леніна: *п р о с т и й, я к п р а в д а.*

Василь Олександрович як особистість, як людина невіддільний від своїх педагогічних творів, своїх ідей і педагогічної спадщини. Думаючи про глибинну майстерність Сухомлинського як учителя, вихователя, теоретика педагогіки, хочу поділитися з читачем такою думкою.

Майстерність Сухомлинського як вихователя є майстерністю високого класу, якою він володів досконало і яка відображала його моральні принципи й переконання.

Василь Олександрович умів знаходити і відкривати для кожної дитини такі її компоненти, які, будучи збагачені марксистсько-ленінською наукою про виховання, його особистими ідейними переконаннями і власним моральним досвідом, давали йому змогу добиватися громадянського звучання життєдіяльності особистості вихованців. І цьому ленінському мистецтву виховання необхідно всім нам постійно вчитися у Сухомлинського.

Скромність. Вимогливість. Невтомна праця розуму й душі. Жадоба до праці для загального добра. Завжди був, як солдат у бою, як робітник біля верстата, як хлібороб у полі.

Спасибі йому за духовну щедрість, красу й безсмертя морального подвигу.

К. О. ЛІВШИЦЬ

ПРОФЕСІЯ — ЛЮДИНА

З Василем Олександровичем Сухомлинським наші взаємини започаткувались у період післявоєнного становлення народної освіти, в роки складної і напруженої праці, спрямованої на здійснення семирічного всеобучу, ліквідації тяжких руйнувань, заподіяних війною. Тоді ж методичне озброєння педагога, озброєння його ідеями творчого навчання учнів було першочерговим завданням, і перші виступи в пресі Василя Олександровича сприймалися найширшими колами

педагогічної та батьківської громадськості із справжнім захопленням.

«Школа — рідний дім» — цей девіз Василя Олександровича став дороговказом для всіх педагогів, передових людей села.

Багато чого тоді не вистачало школі, багато чого лише було у мріях і планах Василя Олександровича. А мріяв він багато про що, і вмів мріяти. Сьогодні можна тільки дивуватись, наскільки чітко Василь Олександрович уявляв майбутнє Павлівської школи.

Сорок років тому мова йшла про те, щоб досягти у школі справжнього домашнього затишку. І хоч дехто критикував вишиті килими, квіти на підставках, зроблені дітьми, скромні «домашні» доріжки, мереживо на шкільних диванах, та саме це наближало школу до рідного дому. А яке значення мав шкільний затишок для післявоєнних дітей-сиріт і напівсиріт, позбавлених свого домашнього затишку! У кожному класі навчалися діти або родичі загиблих воїнів. І в цих класах висіли не фотографії, а портрети (можливо, й не дуже досконало виконані) рідних героїв з описом обставин їх загибелі. Важко переоцінити виховний вплив цієї естафети поколінь.

— Не обов'язково, щоб шкільна газета називалась гучно: «Вперед!», «За навчання!» і т. д. А чим погані заголовки наших класних стінгазет, — говорив мені не раз Сухомлинський, — «Сонечко», «Ранок», «Світанок»? Хіба не про світанок юності свідчать вони?

І справді. Не зустрінеш, було, в стінних газетах величезної, на три колонки, загальної статті, списаної з газети або журналу. «Як я бачила на канікулах живу синичку», — така замітка — дитяча творчість, та до неї ще й самостійно виконаний малюнок синички. Можливо, з цих дописів і виникли чудові «Павлівські казки».

Надзвичайна скромність, тактовність в особистому побуті і поведінці часто вражали мене. Василь Олександрович був дуже гостинною людиною. Наші бесіди тривали годинами, і почуття гумору ніколи не зраджувало Василя Олександровича. Щирим сміхом зустрічав він кожний цікавий випадок з «Шкільної бувальщини».

Посміхався Василь Олександрович часто й тоді, коли йому було важко. Не раз вибачаючись, він ішов до свого кабінету (по суті, і директорського, і домашнього), щоб побути 5—8 хвилин наодинці. Потім по секрету він повідомив мені, що його дедалі все частіше бентежать фронтові рани — осколки під серцем.

...У затишній кімнаті на дивані він веде пристрасну розмову з людиною середнього віку. Запитую, хто це. Цього разу не педагог, не батько. Це — народний суддя одного з віддалених районів області, що спеціально приїхав до педагогаченого проконсультуватись з питань виховання людини, моралі, норм співжиття.

І так майже щодня. А листування...

Десятки листів з різних кутків нашої Батьківщини від педагогів, батьків, людей найрізноманітніших професій. І не було випадку, щоб будь-який адресат не одержав не лише своєчасної, а й вичерпної відповіді.

Василь Олександрович завжди показує, що треба робити і як треба. «Я зробив би отак, — пояснював він. — А як ви?» Часто, збираючись на урок, де учні мали писати твір, він питав учителя: «А як ви його написали б? Я написав би отак...» Він покаже, як треба відредагувати замітку до газети, загляне в теплицю, де садять розсаду, порозмовляє з випускниками про їхнє майбутнє, а для гуртка юних техніків дістане німецький журнал, у якому є знімок універсального верстата. І немає нічого дивного в тому, що верстат такий учні зроблять, що стінна газета завжди буде цікавою, і робота в колективі кипить.

«Справжній учитель тільки той, — не раз казав Сухомлинський, — хто є вихователем». І подавав у цьому особистий приклад. Розповідав, скажімо, Василь Олександрович учням про давно минулі події, про повстання рабів під проводом Спартака. Його слово було не безпристрасним викладом матеріалу, а зверненням до свідомості дітей. Коли мова йшла про суспільство, народ, класову боротьбу, ідеологію — він вимагав не просто знати, а й переживати. Це було його виховне кредо.

Одна з перших праць Василя Олександровича «Директор і учитель» була видана друком обласним інститутом удосконалення учителів у 1957 році. Лише до 30 сторінок мала ця брошура, але керівники шкіл знайшли у ній відповіді на багато питань. І перш за все розв'язання проблеми аналізу уроків. Більшість зібраного автором матеріалу не увійшла в цю невелику працю. А спостережень у Василя Олександровича було чимало.

Ось йому впало в око, що у кваліфікованої вчительки російської мови і літератури не всі учні працюють уважно. Це — не типове явище у досвідченого педагога. «Прогалина» виявлена тільки в 6-му класі. Директор відвідав 9 уроків. Зробив ряд конкретних зауважень і порад. Навіть стиль цих зауважень був емоційним, динамічним, апелював до до-

свіду й майстерності учителя: «Словниковий диктант? Жодного уроку без нього!»

Про Сухомлинського написано вже чимало. Але ідеї видатного педагога пов'язують поки що виключно з денною школою.

Десятилітнє існування вечірніх класів при Павлиській школі, що їх очолював Василь Олександрович, переконали у справедливості багатьох концепцій педагога-вченого, наприклад, про роль особистих переконань учнів, значення самодисципліни і самоконтролю школярів.

Вимоги до учнів Павлиської денної школи багато в чому були однакові з вимогами до учнів вечірніх класів. Можна було спостерігати, як ретельно вивчав Василь Олександрович трудові книжки своїх дорослих учнів, як порівнював і аналізував хід і наслідки екзаменів у відповідних денних і вечірніх класах. А «смилова пауза», запропонована видатним педагогом для опитування учнів, знайшла свій початок саме в класах дорослих. Усе це дало змогу обласному інституту вдосконалення вчителів видати брошуру «Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського в школі дорослих».

Переглядаючи фотографії, між якими проліг час, що дорівнює половині людського життя, бачу на одній молодого учителя В. О. Сухомлинського, щойно відзначеного першою нагородою — значком «Відмінник народної освіти», на другій — Героя Соціалістичної Праці, члена-кореспондента АПН СРСР В. О. Сухомлинського. Неймовірно, але обидві фотографії — наче одного року. Жодних зовнішніх змін, високе, без зморщок чоло, юнацька постава. Не старів він і душею.

Не старіє і його неоціненна педагогічна спадщина, не згасає й пам'ять про нього, про педагога-митця, вченого, громадянина, що досконало оволодів найтруднішою професією — бути Людиною.

Г. Н. ВОЛКОВ

БУТИ СВІТЛИМ ПРОМЕНЕМ ДЛЯ ІНШИХ

Життя починати з кого?

Відповідь на це запитання була єдиною не тільки для Маяковського, а й — Крупської, Макаренка...

А для Сухомлинського?

Основну мету школи Сухомлинський трактував як виховання справжньої Людини. Він говорив: «Справжній людині притаманні високі думки про своє людське призна-

чення, і ці думки він починає втілювати в життя з ранніх років... Справжня людина повинна бути морально наступною, непримиренною, непохитною...». Ідеалом справжньої Людини Сухомлинський вважав Леніна і його соратників. Першим серед них називав Дзержинського.

Серед багатьох рис справжньої Людини Сухомлинський особливо виділяв «уміння дорожити святинями Батьківщини як власними цінностями і святинями своєї свідомості і свого серця». У передмові до німецького видання книжки «Серце віддаю дітям» він писав: «Ленін вважав справжньою людиною того, хто любить людей». Сухомлинський, поділяючи цю точку зору, в ряді своїх праць у першу чергу називав Дзержинського.

Коли Сухомлинському було важко, він перечитував «Як гартувалася сталь», «Молоду гвардію». Він ішов тоді до дітей і читав уголос «Повість про справжню людину». У людини немає обох ніг, щоб ходити, а вона знаходить крила і літає... Між авторами «Повісті про справжню людину» і «Серце віддаю дітям», очевидно, було повне взаєморозуміння. У музеї Сухомлинського експонується телеграма Б. Польового: «Вместе с Вами глубоко опечалены безвременной смертью Василия Александровича Сухомлинского, выдающегося педагога нашего времени, яркой и талантливой личности, Человека с большой буквы».

Справжньою Людиною з великої літери називав Сухомлинський Дзержинського. Коли йому було нестерпно важко і вчитель був близький до відчаю — а такі дні бували в житті — Сухомлинський читає щоденник, листи, статті Дзержинського, спогади про нього.

Рицар революції — ідеал справжньої людини. Читачі не могли не звернути увагу на те, що майже в усіх книжках Сухомлинського світлий образ Дзержинського виступає як концентрований вираз провідних рис радянської людини — громадянина, революціонера. Слова Дзержинського «бути світлим променем для інших» Сухомлинський називає програмою виховання справжньої людяності й виносить їх у назву основного розділу своєї книги «Дума про людину». До авторитету Дзержинського звертається Сухомлинський, щоб підвести читача до висновку свого життя про те, що справжня людина — перш за все по-справжньому добра: «При комунізмі духовне благородство людини буде вимірюватися тим, що вона дає для інших людей. Найважливіший засіб цієї віддачі — теплота серця, доброта душі».

Проте тільки в Павлиші можна повністю оцінити ідейну і духовну спорідненість Сухомлинського і Дзержинського.

Портрет Дзержинського, виконаний випалюванням по дереву, висів над шафою, де зберігалось основне багатство Сухомлинського — його власні книжки. Портрет залізного рицаря революції — над зібранням книг революціонера в педагогіці. Бюст Дзержинського стояв на робочому столі Сухомлинського. Цей бюст — подарунок учнів середньої школи № 18 м. Дніпродзержинська.

В лівому кутку першого і найголовнішого стенду — про матір — виділені слова Дзержинського: «Треба виховати в дітях любов до людей, а не до самого себе. А для цього самим батькам треба любити людей». Сухомлинський хотів, щоб вони стали внутрішнім переконанням кожного.

Перечитуючи Дзержинського в Павлиші, по-новому сприймаєш багато з його думок. У Дзержинського є дивні визнання: «Я пам'ятаю, що майже завжди краса природи... викликала у мене думки про нашу ідею». Воно дивне не тим, що гармонія в природі породжує думку про соціальну гармонію. А тим, що цих думок стосується ідея Сухомлинського про суспільство, що домагається соціальної гармонії. 29 травня 1961 року він признається одному педагогові з Вірменії: «Мені здається, що в умовах нашого соціалістичного суспільства, коли немає соціальних сил, які б спотворювали людину, найважливішими силами, що облагороджують її, повинні бути сили естетичні, і на першому місці тут стоїть краса природи».

Перейдемо до виписок.

«Я страшно люблю дітей...»

«Я хотів би обняти своєю любов'ю все людство».

«Любов проникає в душу, робить її сильною, доброю, чуйною, а страх, біль і сором вироджують її... Любов — творець усього доброго, сильного, величного, теплого і світлого...»

«Краса і добро — це дві рідні сестри».

«Любов до дитини, як і всяка велика любов, стає творчою й може дати дитині міцне, справжнє щастя...»

«Там, де любов, там повинно бути й довір'я».

А ось ще... Мабуть, це — головне: «...Хто відчуває красу, той може вловити і зрозуміти суть життя справжньої людини».

Хто ця справжня людина, що піклується про виховання справжніх людей? Чи не роблю я виписки із книги «Серце віддаю дітям»? Проте ще одне слово: «Так, через дітей я можу загинути...» Може, це говорить Януш Корчак? Ні! Всі ці слова належать Дзержинському. І писав він їх у тюрмі, де вів щоденник.

Усе це — про дітей, про любов, про добро.

А ось про природу. Хай читача не дратує довга цитата, та й навряд чи це можливо: адже ці думки багато хто сприйме як власні.

«Я слідкую за небом. Іноді воно буває цілком ясне, темно-голубе зі сходу, більш світле із заходу, іноді сіре, одноманітне й дуже журливе; іноді мчаться хмари фантастичним клоччям — то блискучі, як срібло, то темні, то легкі, то знову важкі страшні страховиська — несуться вдалину, вище, нижче; одні обганяють інших з найрізноманітнішими відтінками освітлення і забарвлення. За ними видніється м'яка, ніжна блакить. Проте дедалі рідше я бачу цю блакить, дедалі частіше бурхливі осінні вихори покривають усе небо сірою пеленою свинцевих хмар. І листя на деревах дедалі більше жовтіє, сохне, в смутку звисає вниз, воно з'їдене, стріпане, не дивиться вже в небо. Сонце все нижче і з'являється рідше, а проміння його не має уже попередньої животворної сили». Словом, тужлива пора. Вважаєте, виписки зроблені з твору «Серце віддаю дітям»? Вони живо нагадують прощання з літом, описане Сухомлинським. І стиль той самий. А все-таки уривок цей — не його. Це — з тюремного листа Дзержинського своєму братові. Невже Сухомлинський перебував під впливом чарівності не тільки думок, а й стилю, інтонації Дзержинського?

Чи знаєте, що передувало тим словам про «Світлий промінь для інших», що Сухомлинський виніс у заголовок цілого розділу книжки? Педагог їх читав і перечитував, а взяв тільки висновки, кінцевий результат. А ось що пише Дзержинський сестрі. Читаємо в тому самому абзаці, тільки на рядок вище слів, котрі сподобалися Сухомлинському: «Людська душа, як квітка, несвідомо поглинає проміння сонця і вічно сумує за ним, за його світлом, вона в'яне і каліється, коли зло закриває це світло. В цьому стремлінні кожної людської душі до сонячного світла і ґрунтується наша бадьорість, віра в краще майбутнє людства, і тому ніколи не повинно бути безнадії... Злим генієм людства стало лицемірство: на словах любов, а в житті — нещадна боротьба за існування, за досягнення так званого щастя, кар'єри...»

Виявляється, ми присутні при відверто-довірливій, задушевній бесіді Дзержинського і Сухомлинського. Хоча вони розмовляють пошепки, але чути їх дуже багатьом, читаючи Дзержинського в Павлиші, дедалі краще розумієш Сухомлинського. Чи це елементарно просто: як же створювати революційну педагогіку без служіння революції, без співдружності з революціонерами?

За натурою Дзержинський був милою і м'якою людиною, з дуже ніжною, гордою і доброчесною душею. Він був вищою мірою благородним, гуманним і добрим. І все ж його куманізм ніхто, звичайно, не відважиться вважати абстрактним. У день коронації Миколи II разом з купкою своїх ровесників шістнадцятилітній Дзержинський дав клятву боротися зі злом до останнього подиху. До останнього стуку серця він був вірний цій клятві.

Безмежно добрий Сухомлинський, брат Дзержинського за духом, у свою програму виховання елементарної моральної культури включив пункт: «Зрадникові не подають руки, його не запрошують у компанію, з ним не сідають за один стіл. Його зневажають». Ще один пункт програми виховання справжньої людини, що його підказав Сухомлинському Леонід Леонов: «Тільки нещадністю до лиходійства вимірюється ступінь любові до людей». Сухомлинський не терпів ні найменшого відхилення від загальнолюдських норм життя, він був безкомпромісним у питаннях моралі. Не так рідко були випадки, коли в голосі Сухомлинського звучала іронія, в карих очах була відсутня доброта... Гнівно спалахували вони, коли педагог стикався з підлістю.

Загальновідомо, що Дзержинський був духовним учителем Макаренка. Його комунари називали себе дзержинцями і в усьому намагався наслідувати приклад рицаря революції. Сухомлинський, учень і послідовник Макаренка, йшов шляхом свого учителя. В нових умовах, за нових часів Дзержинський знову зробив величезну послугу радянській педагогіці, надихнувши Сухомлинського своїм життєвим подвигом, своїми ідеями, своїм образом на виховання справжньої Людини. Дзержинський — перший серед соратників Леніна, на прикладі кого Сухомлинський виховував молоде покоління.

У Павлівській школі є унікальні портрети Дзержинського, любовно виконані дітьми. Приклад Дзержинського, його ім'я, його життя, його слова — на шкільних стендах, у плані роботи школи, у доповідях, на педрадах, «педагогічних сесіях», у «моральних заповідях юнацтва».

Один з останніх виступів Сухомлинського — перед ув'язненими, одна з останніх його бесід — з працівниками виправно-трудової колонії... Здається, і це має відношення до справи життя Дзержинського — до боротьби із злочинністю — тяжкою спадщиною минулого. Сухомлинський був світлим променем для інших. Він найповніше відповідав тому ідеалу, до якого прагнув Дзержинський, мрійно говорив: «Ось розгромимо всіх контрреволюціонерів — і я піду працювати в Наркомос...»

ОБПАЛЕНИЙ ДОБРОТОЮ

Той час, коли я спілкувався з Василем Олександровичем Сухомлинським, відношу до зоряних годин свого життя. Шкода лише, що наше особисте знайомство тривало так недовго — усього 4 роки. Першого листа йому я написав 2 червня 1966 року, а останнього листа від нього отримав датованим 1 липня 1970 року — за два місяці до гіркої звістки про кончину великого павлиського мрійника.

Уперше я побачив Василя Олександровича в 1967 році на конференції освітян України з нагоди 50-річчя Великого Жовтня. І дивно, я відразу впізнав його серед велелюддя, що вирувало в Київському міському палаці піонерів і школярів.

Василь Олександрович був схожим на звичайного сільського учителя, що почувається дещо скуто й незатишно серед гамору і метушні. Але у скромній його постаті відчувалась глибока людська гідність. Той великий духовний світ, що нуртував у його естві, вихлюпнувся з його розумних карих очей, випромінював якесь потужне поле.

Глибока природна інтелігентність й делікатність були чи не найвизначальнішими рисами його. Але за цією м'якістю приховувалися могутня, вольова натура, крем'яний характер, бурхливий темперамент. Головне в ньому — це та громадянська мужність, з якою він виборював новаторські принципи своєї гуманістичної педагогічної системи. Як це не дивно сьогодні, але у деяких представників тієї педагогіки, яку влучно було названо «бездітною», ці принципи викликали опір і осуд. В. О. Сухомлинський не вступав з ними в суперечку. І зовсім не тому, що йому бракувало полемічного темпераменту. Він вважав за краще відповідати своїми книгами і своєю педагогічною практикою.

Скромна степова станція Павлиш була його педагогічним Байконуром. Звідси стартували в майбуття могутні зорельоти його інтелектуальних осяянь. І, можливо, саме в цьому й була вища мудрість його життєвої стратегії й тактики, що він не розтрачував свої нерви й розум на дріб'язкову полеміку, а йшов вивіченим педагогічним курсом.

Особливе нерозуміння в опонентів В. О. Сухомлинського викликав його принцип «виховання без покарань», хоч його стаття під таким заголовком, видрукована в «Правде», була сприйнята світовою педагогічною громадськістю як гуманістичний маніфест педагогіки соціалізму. Ці опоненти спіралися на педагогічну систему Макаренка, хоч саме Мака-

ренко заявив: коли виховання правильно організоване, потреба в покараннях відпадає.

Великий людинолюб серцем сприймав найменші вияви педагогічної начулості. У своєму листі від 3 квітня 1968 року він писав мені:

«Прошу Вас, прочитайте, будь ласка, в «Правде» мою статтю «Воспитание без наказаний» (25.III.68 р.) і надішліть в редакцію, дуже Вас прошу, відзив. Прошу підтримати саму ідею чуйності, сердечності, поваги до людини. Як це не дивно, але серед педагогів є люди, які вважають, що тільки посиленням покарання можна поліпшити роботу школи».

Його психологічна, сказати б, батьківська зіркість і перейнятливність були феноменальними. Він розповідав мені про такий випадок. Якось тихого вечора він ішов, обтяжений своїми шкільними й іншими клопотами. Повз нього пробігло хлопча, привіталосся: «Добрий вечір!». Можна було б, не виринаючи зі своїх роздумів, механічно відповісти. Але він відчув, як у голосі дитини забриніла й обірвалась трагічна нотка. Василь Олександрович ураз зупинився і почав розпитувати, що сталося. Хлопчик розплакався і зізнався, що біг на станцію, щоб лягти на рейки під потяг. Батько п'яниця, знущається над матір'ю, і йому вже несила жити... Так педагог врятував ще одне життя. Кажу «ще одне», бо чимало осіб він повертав до життя не тільки в фігуральному, а й буквальному значенні. Часто Сухомлинський одержував листи, що пекли пальці, димилися від болючої людської емоції. І у нього вистачало часу й сердечності, душевної снаги, щоб кожному адресатові повернути втрачену віру в людей і любов до життя.

Кажуть: щоб узнати поета, треба поїхати до його краю. На жаль, дехто це розумів надто буквально. Деякі полювальники за «передовим досвідом», не прочитавши до пуття жодної книжки, що вийшла з надр Павлиської школи, приїздили сюди в надії побачити чудо. І дехто з них від'їздив зі словами «Нічого особливого...» Воно й зрозуміло: приміщення старе, успадковане ще від земської школи, меблювання також звичайне. Але чарівність Павлиша полягала не в зовнішньому блиску, а в глибокому проникненні в психологію дитини. Хто розумів це, їхав сюди з трепетом. І не обманювався в своїх сподіваннях. Таким тут були особливо раді.

В. О. Сухомлинський ще за життя мав визнання, про яке може тільки мріяти освітянин. Він був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Його було обрано до Академії педагогічних наук. Його праці читалися на всіх архіпелагах.

Та деякі заздрісники називали його праці «белетристикою», «нагірними проповідями». Він, бачте, писав не їхньою зазудною мовою, а тією мовою, якою писали всі корифеї педагогіки — від Григорія Сковороди і Руссо до Песталоцці, Ушинського, Корчака, Макаренка. Тобто мовою не тільки високоінтелектуальною, а й високохудожньою.

Василя Олександровича умовляли захистити докторську дисертацію такі прекрасні люди, як доктор психологічних наук І. О. Синиця, професор Д. Ф. Ніколенко та інші. ВАК запропонував В. О. Сухомлинському написати узагальнюючий реферат. І за час із жовтня 1969 по квітень 1970 року він написав працю «Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості». Її вміщено в 4-му томі п'ятитомника «Вибраного», це вийшов не автореферат, а справжня докторська дисертація. Вона стала інтелектуальним конденсатом педагогічної системи Сухомлинського, згустком його мрій. Крім усього іншого, цією монографією Василь Олександрович довів скептикам, що він у разі потреби може писати і суто науковим стилем. Хоч, як згадувала дружина — Ганна Іванівна, спочатку це дослідження важко давалося авторові. Він відчував, що сили його танули, і тому рвався завершити свій педагогічний заповіт — книжку «Як виховати справжню людину», над якою працював паралельно і яка стала його лебединою піснею.

Уже було призначено офіційних опонентів. Ними мали стати академіки АПН СРСР Ф. Ф. Корольов і О. Р. Мазуркевич та доктор психології І. О. Синиця. Сухомлинський став би першим шкільним учителем — доктором наук, та 2 вересня його не стало. Втім, докторство мало що додало б до його всесвітньої слави.

Пригадую нашу останню зустріч — 27—29 вересня 1968 року, коли я приїхав до Павлиша на відзначення 50-річчя Василя Олександровича. То були щасливі три дні. Ювіляр був особливо уважний до гостей. Він був схожий на хлібороба, що віджнивував щедре літо і готує поле під новий посів. Ніщо не віщувало такого близького сумного кінця.

Йому надійшло багато вітань від громадських діячів, письменників, учених, педагогів. Була телеграма й від Олесь Гончара. Їх пов'язувала давня щира дружба, хоч за життя вони, на жаль, так і не зустрілися. Василь Олександрович заходив до письменника на квартиру, але той був у від'їзді. А коли Олесь Гончар приїхав до Павлиша, Василя Олександровича вже не було серед живих.

Урочистий вечір відбувся в селищному Будинку культури. Дружня вечеря в школі затяглася до третьої години

почі. Усі побачили, які талановиті й співучі в ювіляра побратими.

На другий день ми поїхали удвох до його рідного села Василівки. Я мав писати про павлівського чародія нарис для журналу «Україна»¹ і хотів побачити першовитоки його особистості. З яким хвилюванням він озирався навколо, коли ми піднімалися густими вересковими заростями до його батьківської хати. Голос його раз у раз усікався, коли, сидячи в рідній хаті, розповідав про нужденне своє дитинство.

Йдемо до першої школи Учителя. Одноповерхова, ще земська, але добре збереглася, класи великі, світлі, стеля висока. Сів за свою парту, полинув у спогади...

На прощання Василь Олександрович дав мені ще один урок. Я пообіцяв дівчинці, дочці господарів, у яких я квартирував, принести цукерок. Заглянув зранку в магазин — чимала черга, стало шкода часу. Думаю, пізніше куплю. А потім закрутився на весь день... І от ми сидимо з моїм гостинним господарем, ведемо прощальну розмову. Я поглянув на годинник — час уже на поїзд. І тут згадав про свою обіцянку. Не стримався, повідав про неї. Як він схвилювався!

— Ні в якому разі не можна цього допустити! Пообіцяли дівчині, виконуйте будь-що! Я взагалі приходжу до висновку: важковиховуваність здебільшого часто йде від того, що дітей надто часто обманювали.

Стрімко пішов до своєї квартири, що була поряд з директорським кабінетом, і повернувся з цукерками.

Прощаючись, ми міцно обнялись і розцілувались. Ніби відчували, що то наша остання зустріч.

До Павлиша я повертався через два роки, коли ми проважали Василя Олександровича в останню путь. Він лежав у чорному костюмі і був схожий на професора-диригента. Мати його припадала до сина, що вперше в житті склав руки: «Лучче б я померла, синочку, а ти б жив!»

Йшли з квітами розгублені малюки — вони ще не знали, кого втратили, зрозуміють потім, як виростуть. Вони йшли поперед похоронної процесії і рвали пелюстки квітів, устеляючи ними останню дорогу своєму вчителю. Увесь довгий шлях від Будинку культури до цвинтаря був устелений квітами!

А невдовзі Учитель знову постав тут матеріалізованим — уже в бронзі. Із свого високого гранітного п'єдесталу, із цвинтарного узвишся він прозріливо дивиться через розлогі ви-

¹ Цей нарис з'явився у 40-му номері часопису за 1969 рік і заслужив схвальне слово ювіляра.

долинки й пагорби туди, в майбутнє, куди все життя рвалася його осончена душа, його крилата думка.

Він і сам являв собою довершений зразок людини майбутнього — всебічно й гармонійно розвиненої, кристалево чистої. Висока інтелектуальна обдарованість поєднувалася в ньому з не менш художньою талановитістю. Писав вірші, прозу, прекрасно малював. І діти-поети, діти-художники на цій маленькій степовій станції росли, як з роси та води. Недарма з Павлиша вийшло стільки літературно обдарованих людей, у тому числі й такі відомі українські поети, як Іван Шевченко, Володимир Базилевський і Віктор Терен.

Сухомлинський крокує по планеті! Його книжки видаються величезними тиражами не тільки у нас в країні, а й за рубежом.

І в тих книжках — його крилата душа, його безсмертя!

Ю. В. ГОЛОВАТИЙ

НЕЗАБУТНІ ЗУСТРІЧІ

У березні 1967 року група директорів шкіл Пустомитівського району Львівської області відвідала Павлиську середню школу. Три дні зустрічались ми з директором школи В. О. Сухомлинським та членами її чудового педагогічного колективу.

У день нашого від'їзду Василь Олександрович приніс в учительську купу книг. Це була іноземна література — видання його книг за кордоном і книги про його педагогічну діяльність. Директор школи із захопленням розповідав про наукові відрядження в зарубіжні країни. Потім — про свої плани на майбутнє.

— Тепер збираю й опрацьовую матеріал для книжки «Сто порад учителям». Що б ви від себе внесли до цих «Порад»? — звернувся Василь Олександрович до нас.

Що внести? Ми всі відірвались від книжок, і, ніби змовившись, подивились в очі директорові. Вони блищали — добрі, ласкаві, а в глибині їх світились іскорки допитливості й щирості, радості поділитись думками-планами.

Один з нас сказав: «Ми внесли б до Ваших «Порад» найголовніше: «Працювати так, як ви працюєте, любити дітей, як ви любите».

Василь Олександрович усміхнувся:

— Захвалювання шкідливе для мене.

На блідому обличчі його з'явилися краплини поту. Ми побачили й відчули, як Василь Олександрович втомився.

Працював він щоденно багато та ще й наш візит. До того ж перед нашим приїздом захворів. Усі ми піднялися: пора їхати.

Вийшли у двір. Господар школи провів нас на вулицю, потис руки, побажав щасливої дороги.

— Колись зберуся і до вас. Хочу у Львові побувати,— сказав нам, прощаючись.

— Радо зустрічатимемо Вас на землі Данила Галицького та Івана Франка,— відповіли ми дружно.

З Павлиша я привіз списаний зошит про побачене й почуте, багато цікавих вражень і книжку «Моральні заповіді дитинства і юності» з дарчим надписом В. О. Сухомлинського.

Від того пам'ятного дня я не втрачав зв'язків з відомим педагогом. Як дорогу реліквію зберігаю 29 листів і листівок, написаних його рукою, та подаровані книги. До них та інших творів відомого педагога звертаюся часто, немов розмовляю з автором, ділюся своїми радощами й незгодами.

У червні 1968 року я одержав з Павлиша листа. Василь Олександрович писав: «Надсилаю номер нашої районної газети з опублікованим у ній планом (перспективним) ідейно-виховної роботи. Може, він згодиться Вам і товаришам Вашим. В кінці липня і в серпні буду у Львові (по дорозі до Моршина)».

Перша зустріч в Моршині не відбулась. Василь Олександрович з дружиною їздили на екскурсію в околиці міста-курорта, до скелі Олекси Довбуша та в інші мальовничі куточки Прикарпаття. Але вдруге нам пощастило. В Моршині з товаришами із Пустомитівського райвню ми приїхали вранці. Я відшукав будинок № 57 по вулиці Івана Франка. Знайшов потрібну квартиру.

— Василю Олександровичу,— почав я,— пробачте за прямолінійне запитання. Ви людина відома в педагогічному світі у нас і за межами Радянського Союзу. Хіба Ви не заслужили путівки в санаторій, щоб жити у просторій світлій кімнаті, а не в цій тісній?»

Василь Олександрович відповів жартома:

— Я, як мужчина, передав свою путівку представникові слабшої статі, своїй дружині Ганні Іванівні. Сам, як бачите, відпочиваю і лікуюсь по курсівці, на незручності не скаржусь.

Такий він, Сухомлинський. Простий, чесний, уважний — і в школі, і в своїх книгах, і в сім'ї. Пізніше, в одній із книжок він писав: «Цінуй здоров'я своєї дружини, матері своїх

дітей. Цілуй її честь і красу. Мати твоїх дітей — це жінка двічі, тричі — скільки у вас дітей — стільки разів вона жінка».

Після обіду розшукали Ганну Іванівну і вирішили: їдемо в Сокільники. За півгодини оформили курортні справи, і вже газик мчав нас по стрийському асфальту в напрямі до Львова.

Сокільники — велике село в південному передмісті Львова. Народилось воно вдруге, коли весною 1945 року почали заселяти його переселенці — українці з Польської Народної Республіки.

Юнаки і дівчата, які в буржуазній Польщі могли тільки мріяти про освіту, тут, на радянській землі, в Сокільниках, знання в школі брали штурмом. Недарма з перших випускників дев'ять мають учений ступінь кандидатів наук. Про село і нашу школу я розповідав Василю Олександровичу ще при першій нашій зустрічі.

Пригадую випадок у Павлиші. Я прийшов у школу до початку роботи. Класи, коридори, кабінети дихали тишею, я ходив по освітлених коридорах, розглядав стенди, потрібне записував у зошит. Дивлюсь — у кінці коридору першого поверху на дивані сидить директор. Привітались. Запросив мене сісти.

— Чекаю учнів, — почав він першим, — хочу перевірити, чи всі діти зайдуть у школу з чистим взуттям. Для цього кожному потрібно 1—2 хвилини, щоб нахилитись до посудини з водою, помити черевики. Та ці хвилини набагато полегшують працю прибиральниць. Можливо, бачили при вході в школу лежить чиста мішковина. Хочу бачити її такою наприкінці дня.

Того ранку я розповідав йому, що наше село — переселенське. Це його зацікавило. Розпитував про все: як воно заселялось, про ставлення батьків і учнів до школи, про атеїстичне виховання школярів.

Про ту розмову і нагадав тепер Василь Олександрович.

— Везу Вас у своє село, де в сиву давнину служили люди Данила Галицького, розводили соколів для полювання князівській знаті. Називали таких людей сокільниками, а звідси й назва села.

— Цікаво, цікаво, — усміхнувся наш гість.

Газик зупинився біля воріт моєї оселі. Запросив гостей до хати.

— Ні, ні, — запротестували Василь Олександрович і Ганна Іванівна. Тільки речі залишимо, а самі до Львова. Ви — наш гід, а ми — ваші екскурсанти.

Заперечувати не став. Поїхали до міста.

Василь Олександрович був знавцем природи, любив, цінував і шанував рідний край, його природну красу. Я знав про «Сад Матері», «Сад дружби» в Павлиській школі, знав, що вчитель Сухомлинський часто проводив заняття зі своїми вихованцями на лоні природи, що в школі проводив свято квітів, свято першого хліба. Мета в педагога була ясна: під благотворним впливом природи формувати характер дитини, ростити гармонійно розвинену людину, щирю, великодушну, в якій закладена любов до навколишнього.

Знаючи це, я почав знайомити гостей з нашим містом зі Стрийського парку. І не помилився. Пішли грабовою алеєю. Після спеки повіяло прохолодою і пахоцями паркового різнотрав'я. Василь Олександрович дихав на повні груди, захоплено говорив:

— Скільки тут зелені! Які красиві квіти! Квіти пробуджують у людей щедрість і доброту.

Підійшли до озерця, до верби Тараса Шевченка, Василь Олександрович дістав записну книжечку, олівець і записав з таблиці: «Гілка Шевченкової верби була привезена з казахської землі делегацією українських радянських письменників і урочисто посаджена в Стрийському парку 22 травня 1961 року в сторіччя похорону Т. Г. Шевченка на Чернечій горі в Каневі».

Записну книжку сховав до кишені. Промовив тихо:

— Оригінальна пам'ятка про Кобзаря, заслуговує похвали.

Підійшли до пам'ятника Герою Радянського Союзу М. І. Кузнецову. Василь Олександрович вклонився, постояв хвилинку в мовчанні, дістав ту записну книжечку, записав слова, викарбовані на постаменті: «Я люблю життя, я ще дуже молодий. Але, якщо для Вітчизни, яку я люблю, як свою рідну матір, треба пожертвувати життям, я зроблю це».

Коли йшли по Інститутській до зупинки таксі, Василь Олександрович говорив:

— Герой з героїв. Він — ідеал для наслідування молоді. Ми мусимо домагатися, щоб у кожного юнака, в кожної дівчини завжди був духовний наставник — учитель життя. До славної плеяди таких наставників належить Микола Кузнецов.

— Що Ви знаєте про його товаришів? — звернувся він до мене.

Я розповів, що знав про бойових друзів легендарного розвідника, які живуть у Львові: Миколу Гнидюка, Миколу Струтинського, Марію Кіх.

Потім відвідали Холм Слави, постояли біля могили Миколи Кузнецова, Олександра Марченка, біля монумента російським солдатам, які загинули під час першої світової війни.

Відвідали ми й Личаківське кладовище. Поклонились Івану Франку, Ярославу Галану.

— Любив я читати в дитинстві «Захара Беркута», хотів би наступного року побувати в селі Тухля, де писав Каменяр свою повість. Чи далеко це? — запитав мене.

Трамваєм доїхали до вулиці Підвальної. Оглянули площу Ринок, її старовинну архітектуру. Підійшли до Театру опери й балету ім. І. Франка, взяли вхідні квитки. Піднялися на гору і з висоти оглянули внутрішнє оздоблення. Йшла опера. Подивились, послухали, тихенько вийшли на вулицю. Я розповів, що 26 жовтня 1939 року в цьому театрі відбувалися Народні Збори Західної України, які прийняли рішення про її воз'єднання з УРСР. Василь Олександрович повернувся обличчям до театру:

— Не тільки красивий, а й історичний театр.

Підійшли до пам'ятника Леніну. Педагог мовчки дивився на Ілліча, дорогого, рідного. Потім звернувся до мене:

— Часто запитують, що є головним у виховній роботі з учнями. Відповідаю: ми завжди прагнемо донести до свідомості учнів найголовніше: щоб яскраві приклади з життя Ілліча схвилювали дитину, щоб вона захопилась ленінською жадобою до знань, ленінською вірністю служіння своєму народові.

Автобусом повернулись у Сокільники. Запросив гостей у школу. Кабінет директора був також кімнатою бойової і трудової слави. Василь Олександрович цікавився стендом «Школа за 20 років». Розпитував про тих, хто загинув від рук українських буржуазних націоналістів. Оглянувши стенд «Герої Бреста», сказав:

— Постараюсь, щоб наші учні побували у Бресті, а ви pomoжете нам у цій справі.

Забіжу наперед і скажу, що Василь Олександрович свого слова додержав. Під час осінніх канікул 1968 року вчителька Павлиської школи Г. О. Нестеренко приїхала в Сокільники з групою дітей, і разом з учнями нашої школи вони відвідали Брестську фортецю.

Після повернення учнів додому Василь Олександрович писав нам: «Дорогі наші друзі з Сокільників! Нещодавно учні нашої школи побували у вашій школі, разом з вами їздили до м. Бреста. Скрізь, де побували, відчули теплоту, щирю

дружбу. Раді, що наша дружба стає ще міцнішою, і зустрічі наші будуть частішими».

Наш шановний гість уважно переглянув план виховної роботи, зокрема, цікавився, як учительський колектив прищеплює своїм вихованцям любов до знань, науки.

— Навчання — це серйозна й важлива справа, — говорив В. О. Сухомлинський. — У нас є всі можливості вчитись, оволодівати знаннями. Це велике благо нашого суспільства. Але не кожний, навіть здібний учень, уміє вчитись. Що роблять учителі, щоб учень став активним учасником оволодіння знаннями? Як ви вчите учнів вчитись?

Правду кажучи, я не був готовий відповісти на ці запитання. Після вечері Василь Олександрович переглянув мою бібліотеку. Схилився над книжкою. Дивлюсь через плече: Януш Корчак. «Як любити дітей». Підвівся, глянув на мене.

— Корчак — велика сила характеру і велика любов до дітей. Згорів разом із своїми вихованцями в гітлерівському крематорії. Не покинув дітей. Не спасував. Так би всім любити своїх вихованців!

Наступного дня Сухомлинські зібрались у дорогу. Василь Олександрович рвався додому.

— Роботи багато. Навчальний рік на носі. До того ж задумав нову книжку з умовною назвою «Етичні бесіди класного керівника».

Пройшли вулицею села до автобусної зупинки. Останній потиск рук.

— До нової зустрічі в Павлиші, — сказав він. Я помахав рукою. Автобус сховався за поворотом.

Через два тижні одержав листа. Василь Олександрович дякував за гостинність. Писав і про те, що незабаром виходить у Москві у видавництві «Просвещение» книга «Павлівська середня школа». Просив вислати дещо з моїх матеріалів, надрукованих у районній газеті. Ділове листування продовжувалось. Останньою була від нього листівка в квітні 1970 року.

Є люди, відсутність яких відчуваєш, коли їх уже немає серед нас. Ніколи не прощу собі того, що не скористався за прошенням Василя Олександровича вдруге відвідати Павлівську середню школу. Наприкінці 1968 року він писав мені: «Приїздіть і посадите своє дерево дружби».

Серед листів і листівок, писаних його рукою, найбільш дорогий для мене аркуш з текстом: «Дорогі друзі, учні і вчителі Сокольницької середньої школи! З великим інтересом

я ознайомився з вашою чудесною школою. Багато прекрасного є у вашій роботі, особливо в естетичному і фізичному вихованні.

Від щирого серця бажаю вашому колективу ще більших успіхів».

В. О. Сухомлинський, Герой Соціалістичної Праці, член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР, директор Павлиської школи Кіровоградської області.

21 серпня 1968 року».

Я приїхав у Павлиш восени 1976 року. Привіз із собою маленьку прикарпатську ялинку. Посадив її біля могили Сухомлинського на знак доброї пам'яті про великого Вчителя і Людину.

І ще була одна зустріч. Влітку 1977 року екскурсія вчителів з Пустомитівщини відвідала педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Нам пощастило більше, ніж іншим екскурсантам: зустрілись з матір'ю Добротворця — Оксаною Юдівною, сестрою і братом Сухомлинськими.

*дир. Кормянської школи - інтернату
Госелівської обл. в Білорусі, 8 вересня*
М. П. ДМИТРИВ

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ У БІЛОРУСІЇ

У Білорусію Сухомлинський приїжджав кілька разів. Тепер його з великою шаною згадують у кожній школі, сім'ї, вузі.

З чого почалися наше знайомство і дружба?

У березні 1959 року за моїм проханням Кормянський райком Компартії Білорусії направив делегацію в складі трьох педагогів у Павлиську школу. На цей час я прочитав одну з перших книжок В. О. Сухомлинського «Виховання колективізму у школярів», два розділи якої присвячені проблемі організації суспільно корисної праці учнів. Я тоді займався визначенням місця і закономірностей системи суспільно корисної праці в загальній системі навчально-виховної роботи.

Мені хотілося зустрітися з цим ученим-педагогом, обговорити проблему, яка хвилювала мене. У Павлиші ми були три доби і побачили набагато більше від того, за чим приїхали. Скрізь — на уроках, у кабінетах, майстернях, теплицях, на пришкільних ділянках, в домівках учнів і їхніх батьків — у всьому відчувалися глибина, ґрунтовність, всебіч-

ність, вплив його думок. Яку б ланку навчально-виховного процесу ми не взяли, не можна було не побачити ясності, мудрості і водночас простоти, з якою розв'язувались усі проблеми навчання й виховання.

На практиці часто буває, що педагогічний колектив захоплюється якоюсь однією ділянкою шкільної роботи, випускаючи з поля зору інші проблеми. У Павлиші я побачив, що будь-яка шкільна проблема успішно розв'язується в загальній системі всієї багатогранної навчально-виховної роботи, не виділяючись на фоні інших проблем, з додержанням її пропорції, що історично склалася.

Мене зацікавила педагогічна практика павлишан. Уся їхня різнобічна діяльність пронизана науковістю, теоретичними пошуками, педагогічною творчістю.

Найбільше сподобалось те, що батьки й учні називали свою школу «Школою радості». Василь Олександрович і всі вчителі постійно виявляли до дітей доброту й довір'я, чуйність і любов, розумну вимогливість, намагалися пробудити в них інтерес до багатогранного життя, навчити їх дивуватись, мислити, почувати, розуміти, пояснювати, перетворювати світ. Любов і ніжне ставлення до дітей В. О. Сухомлинський вважав однією з найважливіших органічних частин роботи в школі. Він високо цінував кожний щирий дитячий порив, допитливість, жвавість розуму. Вірив, що в кожній дитині є певний рівень здібностей, тільки їх треба вміти відшукувати і розвивати, вселяти віру учня в його здібності, сили й можливості.

Ми побували на уроках Василя Олександровича, спостерігали, як діти слухали його неповторно задушевне читання, його жваву, образну розповідь. Він, безумовно, володів обдаруванням глибоко проникати в душу дитини, умів виховувати прекрасне в душі і робити дитячі душі стійкими в своїй ненависті до підлості.

Школа Сухомлинського викликала в нас глибокі роздуми про шляхи дальшого вдосконалення навчально-виховного процесу.

Василь Олександрович також зацікавився нашим досвідом, розпитував про роботу Кормянської школи, організував для нас зустрічі з педагогами, учнями, батьками, яким ми розповідали про нашу школу, про рідну Білорусію.

На прощання він сказав, що дружба між колективами Павлиської і Кормянської шкіл тільки починається. Домовились, що будемо обмінюватись делегаціями, сприяти зміцненню дружби між нашими учнівськими й учительськими колективами.

Повернувшись додому, ми почали широко популяризувати досвід педагогів Павлиської школи, досвід В. О. Сухомлинського, виступили з великою статтею «Повчальний досвід передової школи братньої України — школам району». Вчителі шкіл району виявили великий інтерес до праці павлишан.

Першу делегацію павлиських учнів і вчителів Василь Олександрович прислав до нас у грудні 1959 року. Її очолювала вчителька географії М. Т. Сироватка. Учні і педагоги побували на уроках, обговорювали хвилюючі для них питання, обмінювались досвідом, разом зустрічали новий, 1960 рік у Кормі, милувались білоруським зимовим лісом.

Під девізом «Дружба народів» пройшов спільний концерт художньої самодіяльності в Будинку культури. Гості побували в інших школах району. Громадськість нашого району, а потім міста Гомеля сердечно вітала братів-українців, посланців Павлиської школи.

У травні 1960 року наші вчителі й діти відвідали школу Сухомлинського і повернулися з незвичайним враженням від гостинності павлишан і проявів братньої сердечності. Ця зустріч сприяла розвитку в школярів жадоби до знань, зміцненню дружби.

З Василем Олександровичем ми продовжували переписуватись. У нас виникало багато спільних питань. Ми підтримували один одного порадами.

Квітень 1961 року. Ми зустрілись з В. О. Сухомлинським у Гомелі. Разом їхали в столицю Радянської Білорусії Мінськ на республіканську наукову конференцію з проблем трудового виховання учнів. Василь Олександрович на запрошення НДІ педагогіки Міністерства освіти БРСР виступив з доповіддю «Система трудового виховання учнів молодшого і середнього віку». Її було опубліковано в Білорусії у спеціальному збірнику в 1962 році. Викладена педагогом система трудового виховання ще й нині використовується в школах.

21—26 жовтня 1965 року В. О. Сухомлинський очолював делегацію у складі 24 педагогів і учнів, які приїхали в нашу школу. Він детально ознайомився із станом нашої навчально-виховної роботи. Одного разу, сидячи в моєму робочому кабінеті, він був свідком розмови з відвідувачем, який просив прийняти його дітей до школи-інтернату.

Уважно вислухавши і прочитавши документи, я сказав: «Не бачу у Вас жодної потреби у влаштуванні дітей у школу-інтернат. Ви і Ваша дружина цілком здорові й молоді, маєте роботу, одержуєте хорошу зарплату, живете в своєму будинку,

у Вас присадибне господарство, навіть свій транспорт. У Вашому селі середня школа, в якій навчається дитина. Здавши дитину в школу-інтернат, Ви позбавите її повсякденної радості відчувати батьківську любов, ласку, увагу. А є немало сімей, які не можуть обійтися без влаштування дітей у школу-інтернат...»

Коли відвідувач вийшов, Василь Олександрович зауважив: «Правильно Ви з ним говорили. З такими треба бути принциповим. Батьки повинні відповідати за виховання дітей, навіть коли вони в школі-інтернаті. Ви повинні з такими батьками говорити різкіше».

У багаточисленних товариських бесідах і виступах перед учителями нашої школи Василь Олександрович охоче ділився своїм багатим досвідом, як досягти в учнів глибоких і міцних знань. Він наголошував на тому, що знання значною мірою залежать від добре підбраного, творчого педколективу. Характеризуючи своїх учителів, він розповідав про їхній високий освітній рівень, методичну майстерність, моральну чистоту, політичну зрілість, велику працьовитість, терплячість і захоплення.

Лейтмотивом його виступу було: тільки кваліфікований учитель може дати кожному учневі глибокі й міцні знання. Тому необхідно думати про педагогічні кадри, працювати з ними, турбуватися про них, вирощувати їх.

Йому подобались учителі нашої школи, наші діти. Василь Олександрович залишив записи:

20—23 жовтня 1965 року. Кормянську школу-інтернат відвідала делегація вчителів та учнів Павлівської середньої школи Кіровоградської області (Україна) — 24 чоловіки. Ми глибоко пройняті сердечним, привітним прийомом, який виявив нам колектив учителів і учнів... У вас, дорогі білоруські друзі, ми побачили справжню майстерність виховання. Ви глибоко відчуваєте духовний світ людини, ваші прекрасні діти вразили нас своєю добротою, людяністю. Ми багато дещому навчилися у вас. Велике спасибі, дорогі білоруські сябри. Щиро дякуємо! Хай живе дружба білоруського і українського народів!

Директор Павлівської середньої школи, член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР, заслужений учитель школи УРСР

Сухомлинський».

«26 жовтня 1965 року. Учні і вчителі Павлівської середньої школи Кіровоградської області УРСР відвідали Кормянську школу-інтернат. Ми захоплені шкільним музеєм

В. І. Леніна. Дуже добре, що у вас екскурсоводи — діти. Прекрасна ленінська школа, школа виховання в душі ленінізму. Бажаю вам, дорогі друзі, бути справжніми ленінцями.

Директор Павлиської школи, член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР В. Сухомлинський (і ще 14 підписів учителів та учнів)».

Через деякий час редакція газети «Радянська освіта» надіслала нам свою газету (від 5 січня 1966 року) з великою статтею В. О. Сухомлинського «Щоб танули крижинки», в якій він характеризував нашу школу, як «одну з кращих навчальних закладів Радянського Союзу».

Якщо наша школа і стала такою, як про це писав Василь Олександрович, то в цьому величезна заслуга належить йому, бо в моєму житті і в моїй роботі він був яскравим маяком, на якого я рівнявся.

Під час останнього приїзду Василя Олександровича ми часто виїжджали в ліс, на луг, озеро, річку.

...При вранішній зорі ми сиділи навколо багаття біля лісового озера поблизу села Василівки Корм'янського району. Насолоджуючись невимовною красою природи, Василь Олександрович уголос мріяв про те, якою прекрасною буде людина в майбутньому, гаряче говорив про те, яку роль повинна зіграти школа в підготовці всебічно розвинених людей.

Коли під'їхали до школи, він сказав: «Дякую». Я не зрозумів, за що він дякує, і запитально глянув на нього. Він усміхнувся і сказав:

— За уроки.

У мене він був на уроках. Це були звичайні уроки, на яких я допомагав дітям усвідомлювати зміст історії, суспільного життя. На мій погляд, не було за що дякувати. Але, як з'ясувалося пізніше, в книжці «Серце віддаю дітям» Василь Олександрович ще раз дав високу оцінку навчальним і виховним урокам, які за моїм глибоким переконанням, стали можливими, дякуючи нашій великій дружбі з директором Павлиської школи.

І я ще раз переконався в проникливості його розуму, глибокому знанні школи, в тонкощах його душі.

У квітні 1967 року разом з учнями, педагогами, головою місцевого колгоспу «Перемога» К. Г. Марушковим і завідувачим кафедрою педагогіки Гомельського державного університету І. Ф. Харламовим ми знову поїхали в Павлиську школу.

Довгий шлях у Павлиш і назад пройшов у нас у гарячих

суперечках про нові статті і книги В. О. Сухомлинського. Ми знову побачили у школі зразки взаємозв'язку педагогічної науки і шкільної практики. Після повернення в Білорусію була опублікована стаття в республіканській «Настауніцкай газете» «Завжди дивитись уперед — бачити завтрашній день», в якій ставилось завдання вчитися у В. О. Сухомлинського умінню використовувати досягнення педагогічної науки в творчій роботі педагогічних колективів.

Коли кандидатура В. О. Сухомлинського була висунута в члени-кореспонденти Академії педагогічних наук РРФСР, наш педагогічний колектив підтримав його як видатного педагога, що зробив цінний внесок у шкільну практику і радянську педагогічну науку.

2—4 липня 1968 року. Москва. Кремль. Палац з'їздів. Всесоюзний з'їзд вчителів.

Від імені білоруських делегатів з'їзду я сердечно привітав Василя Олександровича Сухомлинського з присвоєнням йому високого звання Героя Соціалістичної Праці, запросив у гості.

Василь Олександрович у відповідь подякував за поздоровлення, говорив про свою любов до білоруських педагогів, серед яких у нього багато друзів. З багатьма він переписується, деякі з них побували в Павлиші. На жаль, він фізично не може взяти участь у взаємних відвідуваннях. Але в гостинну Кормянську школу-інтернат, з педагогами і дітьми якої вже давно склалися братні стосунки, він обіцяв приїхати ще.

У серпні 1969 року Василь Олександрович з великою групою педагогів і учнів знов побував у Кормянській середній школі-інтернаті. У залі школи-інтернату зібралися вчителі з багатьох шкіл Гомельської області. Павлиські педагоги щедро поділилися з нами досвідом навчання й виховання школярів. Самі ж цікавилися нашим досвідом роботи з дітьми. Усі присутні попросили виступити Василя Олександровича. Він зупинився на питаннях, які хвилювали нас: як навчати дітей мислити, як розвивати їхні знання, як працювати вчителям, щоб кожний учень здобув глибокі й міцні знання з основ наук. У його виступі була розкрита струнка і цілісна система, смисл якої полягав у тому, щоб учні у початкових класах обов'язково навчались швидко й правильно читати, напівавтоматично писати, щоб з раннього дитинства був створений у школі і вдома культ книжки. Діти повинні в 5—6 разів більше читати, ніж вимагається за програмою, а вчителі — у 10 разів більше знати, ніж подано у підручнику.

...Разом з учнями і педагогами наших шкіл їдемо на автобусах партизанськими стежками. Нас супроводжував колишній командир партизанського загону Першої Гомельської партизанської бригади Авер'ян Іванович Ушев. Розумом і серцем учні й педагоги проймалися подіями 1941—1945 років.

У селах партизанської зони, що розкинулася в лісових масивах біля річки Сож, від літніх колгоспниць, колишніх партизанок, Василь Олександрович приймав хліб-сіль і, вклоняючись, дякував славним захисникам Радянської Батьківщини, чудовим трудівницям, що з гідністю тримали зброю в руках у боротьбі проти фашистських загарбників, а тепер цими самими руками вирощували хліб. Усі були дуже схвилювані зустріччю.

Поверталися в Корму в глибокій задумі. Василь Олександрович промовив: «Такі матері, які в роки війни відстоювали свободу Батьківщини і тепер своєю працею вирощують хліб, не можуть не виховати справжніх патріотів Батьківщини. Ви вмiсте добре використовувати це в своїй праці».

Просив мене організувати екскурсію до місцевого Рочагівського історико-краєзнавчого музею і вислати пізніше матеріали про Хатинь з центральних газет.

А ввечері в переповненому районному Будинку культури Василь Олександрович розповів про братню Україну, про її славний народ, про успіхи трудівників міста і села, про випускників Павлівської школи, їхню постійну жагоду до знань.

Кожним своїм словом він прославляв дорогий йому ідеал молодої людини високої моральної чистоти, працелюбності, людини доброї, чесної, відданої Батьківщині, чутливої до величного, яка веде боротьбу проти проявів егоїзму, байдужості.

На запрошення завідуючого Гомельським обласним відділом народної освіти, заслуженого вчителя БРСР М. Ф. Литвинова і завідуючого кафедрою Гомельського державного університету доцента І. Ф. Харламова ми прибули до Гомеля. Тут Василя Олександровича чекала велика аудиторія вчителів, працівників народної освіти і вищої школи області. Його зустрічали дуже привітно.

На прохання слухачів він розповів про план роботи Павлівської школи на 1969/70 навчальний рік. Усі хотіли мати цей план для зразка. Василь Олександрович пообіцяв залишити свій план у мене для поширення.

П'ять днів гостювали павлівчани на Гомельщині. Той серпень плакав дощами. Надходив час розлуки. Прозвучали

зворушливі пісні російською, українською і білоруською мовами. Прощалися зі своїм другом на кордоні між Гомельською і Чернігівською областями, на кордоні БРСР і УРСР. Не знали ми тоді, що це була остання наша зустріч. 2 вересня 1970 року його серце зупинилось.

...Як дорогіцінні реліквії я зберігаю 17 листів Василя Олександровича. В кожному з них повідомлення про те, які і де вийшли його нові книжки, статті. Багато мудрих порад.

П'ятнадцять книжок з автографом Василя Олександровича — це ще одна святиня моєї особистої бібліотеки.

Ми довірялися один одному до кінця. Ділилися радіщами, не приховували труднощів. Поспішали один одному на допомогу не тільки через особисту прихильність, а швидше на принциповій основі.

Наша республіканська «Настаўніцкая газета», постійним читачем якої був В. О. Сухомлинський, опублікувала декілька його чудових статей і уривків з книг, які сприйняті читачами з величезним інтересом.

У Білорусії часто пишуть і розповідають про Сухомлинського. В школах і вузах проводяться конференції за його книжками. Не згасає інтерес і до його школи: одна за одною їдуть в Павлиську школу ім. В. О. Сухомлинського делегації вчителів і працівників народної освіти нашої республіки, щоб доторкнутися до багатой спадщини видатного педагога.

У жовтні 1971 року з великою групою вчителів і учнів Кормянської школи-інтернату ми знову приїхали в Павлиську школу. Побували біля могили великого друга Білорусії. Я думав про те, як багато він встиг зробити за свої 52 роки життя і як багато ще міг би зробити.

У Павлиші ми бачили, відчували на кожному кроці, що його справи живуть, про нього говорять, як про живого, з ним радяться, за його працями звіряють свою роботу. Від цього було радісно і світло на душі.

Коли я повернувся додому, на столі у мене лежала бандероль, в якій була нова книга В. О. Сухомлинського, видана посмертно в 1971 році у Мінську в перекладі і за редакцією білоруських письменників Василя Вітки та Янки Бриля. Називається вона «Блакiтныя жўраулі». Ця книга — прекрасний поетичний, філософський і педагогічний подарунок В. О. Сухомлинського білоруським учням, педагогам, батькам. На її обкладинці — автограф: «Цю книгу автор присвячує друзям-білорусам». В. Сухомлинський.

Я часто згадую про те, яким зібраним і цілеспрямованим в своїй праці та житті був В. О. Сухомлинський. Як учений

він виділявся величезним практичним досвідом, винятковою працелюбністю, неймовірною працездатністю, постійним рухом уперед.

Це була людина конкретних практичних справ, яка не любила, щоб про неї, про її школу говорили і писали зайве. Під час нашої останньої зустрічі якимось зайшла розмова про те, що багато відвідують Павлиську школу, багато про неї пишуть і говорять. Він не без гіркоти зауважив: «Те, що школу відвідують, це непогано, хоч нам іноді буває нелегко: відривають від справ. Не люблю тільки захвалювань і домислів, які іноді з'являються в пресі в окремих авторів».

При близькому знайомстві з В. О. Сухомлинським дуже швидко починаєш розуміти, що це людина незвичайна. Його відрізняли від інших висока культура інтелекту, природня обдарованість, багатий внутрішній світ, вдумливе ставлення до явищ суспільного життя. В той же час він був надзвичайно доброю і чуйною не нав'язливою людиною.

До нього тягнулися, кожний вважав за щастя порадитися з ним з хвилюючих питань практики й науки, знаючи, що одержить від нього мудрі рекомендації. Ніхто не поїхав з Павлиської школи, не винісши корисного для себе і свого педагогічного колективу.

Багато разів я мав щастя зустрічатися з Василем Олександровичем, і завжди ці зустрічі приносили користь у теоретичному плані, допомагали в практичній роботі. На все життя залишився в пам'яті образ чудового педагога, вченого, Людини.

Г. О. МЕДИНСЬКИЙ

БЕЗСТРАШНІСТЬ ДУШІ

Історія моїх стосунків із Сухомлинським складна, але, на мій погляд, досить цікава й знаменна.

Уперше я дізнався про нього з його книги «Формування комуністичних переконань молодого покоління», з книги, яка залишила у мене двоїсте враження: під дуже цікавий і корисний досвід хорошого і вдумливого директора сільської школи автор вирішив підвести теоретичну базу, але зробив це надто сухо і догматично. Було очевидно, що над живим життям, яким так багата була ця книга, тяжіє задана теза, виражена до того ж у сухій і нелегкій для сприймання формі. Після всіх скорочень і спрощень, ця теза виглядала так, що моральність випливає з відповідності продуктивних сил і виробничих відносин і потрібна для досягнення гармонійної єдності тих самих продуктивних сил і виробничих відносин.

Словом, вульгарний соціологізм, що намагається всю складність життя звести до шкільно-доктринерських «основ».

Приблизно так я і сказав у своїй «Трудній книзі». Жодного листа, ні виправдувального, ні лайливого, я від Сухомлинського не одержав, і коли у відвертій бесіді я торкнувся цього моменту, Василь Олександрович дуже тихо, але твердо сказав: «Не будемо про це». Як мені здається, в жодній наступній його праці я не зустрічав цих самих «продуктивних сил» і «виробничих відносин», але дедалі з більшою увагою читав статті Сухомлинського, і думка про їх автора у мене почала змінюватися.

Потім йому, вже члену-кореспонденту Академії педагогічних наук СРСР, було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Ми зустрілися на дискусії з питань моральності, яка влаштовувалася в ЦК ВЛКСМ. Я прочитав у «Літературній газеті» його статтю «Очима і серцем патріота». Стаття ця зацікавила мене постановкою питання «як домогтися того, щоб діти стали нам братами по високій ідеї, як досягти гармонії думки і справи, переконання і вчинків» і рядом розумних думок та тонких спостережень.

Особливо схвилювала мене розповідь про Юру Кобиляцького:

«Ніколи не забуду сонячного весняного ранку, коли всі мої діти прийшли в Діброву Героїв розпушити ґрунт. Всі прийшли з лопатами, а Юра Кобиляцький без лопати.

— Де твоя лопата, Юро?

Хлопчик мовчить, нахиливши голову... На очах у хлопчика сльози... «Пішов у сарай взяти лопату, бачу, стоїть вона — закривавлена. Мати тільки що відрубала голову курці. А курку принесла з колгоспної ферми... Хіба можна такою лопатою копати цю землю?»

І висновки:

«Душа людська — ось що головне в патріотичному вихованні. Хоча б яка велична і абстрагована істина не відкривалась перед дитиною, хоча б яким широким не був її суспільно-політичний смисл, вона завжди повинна зачіпати в дитячій душі щось глибоко особисте. І чим тонший цей дотик, тим яскравіше висвічує світло громадянської ідеї куточки його власної душі, тим вищі вимоги, які ставить перед собою юний громадянин».

Після цього я написав Сухомлинському листа:

«В одній із своїх статей, незважаючи на значний критичний запал в «Трудній книзі», я посилався на Вас як на педагогічний авторитет і як на свого однопумця. («Тільки добро, тільки ласка, тільки любов всемогутні» — золоті Ваші

слова.) Одержав і на свою, і на Вашу адресу залп обивательського озлоблення.

І ось нова Ваша робота. Мені здається, Ви вносите в загальну теорію виховання якусь теплу іскру, перекликаючись з Ушинським, Толстим і Корчаком. Якщо сказати відверто, у мене назріває потреба побувати у Вас».

У своїй відповіді Сухомлинський пише:

«Багато хто вбачає в доброті і сердечності мало чи не загрозу дисципліні і самодисципліні, вимогливості людини до людини і суспільства до людини. В той же час з людей, вихованих у дитинстві в атмосфері дубинки і жорстокості, виростають недисципліновані, морально жорстокі люди.

Мені не дає спокою жорстокий дух, що царить іноді у справі виховання в сім'ї і навіть у деяких школах. У мене багато листів батьків, які розповідають про страшні речі. В одній школі («зразковій») додумались до того, що весь клас повели до психіатра на предмет визначення, хто з дітей може навчатися в цій школі, а хто психічно ненормальний і навчатися не може. Якась дикість... Організують спільні збори батьків і учнів, виставляючи на глум дитячі біди, і після цього у багатьох сім'ях буває порка, у дітей це викликає тільки озлоблення до школи і до учителя. У мене більше сотні листів, у яких звучить одна й та ж скарга, коли вчитель говорить матері: «Висікти його треба, ось і вся педагогіка».

Ні, це не сентиментальна ніжність, що йде від людських страждань заради власного спокою. Сухомлинський сам пройшов війну і в своєму тілі ніс її осколки, він прийняв у душу всі тягоги людського зла і громадянського горя. Із цього океану страждань він шукає і знаходить вихід у добрі, в любові, справжній людяності, на яких повинно і буде будуватися майбутнє суспільства. Звідси і біль, і страждання розуму та серця. Це не скарга, не обивательщина — це безстрашність аналізу.

Зрештою я поїхав до нього. Між нами встановилися майже повна злагода і розуміння. «Я дуже радий,— писав він у наступному листі,— що у нас багато спільного в поглядах і що ми навіть наближуємось один до одного в своїх творчих планах».

У цьому ж листі Василь Олександрович писав:

— Коли я бачу торжествуюче зло, це викликає в мене майже фізичний біль.

Так ми подружилися, і тому, мабуть, оця відкритість серця пронизала все наше наступне листування, яке продовжувалось до останнього місяця життя цієї рідкісної людини.

Але справа не тільки у вихованні як такому. Справа в чомусь більшому, загальному, справа в житті, в його суспільній і моральній атмосфері, в людях, людських стосунках, які також виховують і формують людей.

«Девальвація цінностей... Дитина, яка виховується в атмосфері обезцінювання людини, відчуває, що вона — билинка у вихорі долі, вона легковажно ставиться і до власної долі, і до чужої, вона знеособлюється і спустошується. Чи не сюди входять психологічні корені страшного явища — злочинності?..»

Одну з останніх своїх статей він починає з розповіді про те, як він якимось чином одержав дозвіл на побачення з молододу людиною, яка була засуджена до розстрілу, і мав з нею велику і відверту бесіду.

«Мене цікавило в цій людині якраз те, про що пишете і ви: як же вийшло, що 19-річному юнаку вбити людину — все одно, що муху задавити? Дійсно, це жах і моральне падіння».

Цей його лист закінчувався таким висновком:

«Я все більше переконуюсь у тому, що моральне начало, яке треба утверджувати в кожній людині, — це перш за все здатність ставитися до життя людського як до величезного багатства. Здатність берегти, оберігати чуже життя».

Це був підхід до найглибших і найгостріших проблем — проблем цінності людського життя як такого. Ось його останній лист (29 липня 1970 року), і саме тому, що він останній, і тому що він незвичайно цікавий, я наведу його майже повністю.

«Я згодний з Вами: для того, щоб цінувати, оберігати чуже життя, чуйно доторкатися до нього, ставитися як до найбільшої цінності, треба підняти власну самосвідомість людини. Я сказав би: гостро реагувати на найменше нехтування прагнення людини бути гордою і незалежною.

Під час важкої, трудної бесіди з цим живим мертвяком я з жахом відчував, що в ньому якась безликість, немає найголовнішого — відчуття душі людини, що живе поруч. Він і свою матір на протязі всього невеликого свого життя вважав знаряддям і засобом задоволення власних примх і бажань. У нього не було любові до людини просто за те, що це людина, він не переживав, не міг переживати найвищої радості, — потреби в іншій людині. Всіх людей, яких бачили його очі, він розглядав з точки зору власної вигоди. Мені здається, що егоїзм — це першопричина раку душі... З малих років у дитини не культивується почуття щастя і радості за те, щоб людина, яка живе поруч з ним, була щасливою.

Іще одне: мені ця риса уявляється виключно важливою.

До повноліття, до зрілості людина ця не переживала горя, страждань, біди, незгод. Дитинство, отрочтво, рання юність її були неприпустимо безхмарні. Мені здається, це цілком ненормальне виховання. Щоб стати гармонійною людиною, малюк, підліток, юнак повинен перестраждати стражданнями людськими. Тільки за цієї умови він буде правильно, чуйно бачити іншу людину і — бути безстрашним. Тип же, про якого я розповідаю, настільки нахаба, наскільки і боягуз. Він не може бути великодушним і добрим саме тому, що він боягузливий. Справжнє виховання — це виховання в душі безстрашності. Справжня доброта, готовність захищати слабкого і беззахисного — це насамперед мужність, безстрашність душі!

Ось свята святих тієї роботи, яка повинна здійснюватися в кожній людській індивідуальності — духовна безстрашність. Швидше голову дати на відруб, ніж слово криво сказати, ніж неправду покривати, ніж очі закривати на несправедливість, на приниження не тільки однієї людини, а й усього роду людського. Духовна незламність — ось що уявляється мені головним серед виховання людських якостей, які треба ліпити уже в маленькій людині.

Я знаю один дивовижний факт. Молоді люди одружилися, але щасливо прожили тільки три місяці. Вона, працюючи в полі, застудилася, злягла і не піднімалася шістнадцять років. Він — справжній герой, я таких людей орденами нагороджував би — не відступився від неї, не став негідником і зрадником. Він доглядав її як дитину, і я впевнений, що силою, яка підняла її через шістнадцять років з ліжка, були його духовна незламність, вірність, безстрашність. Людську вірність нам треба оточувати ореолом героїзму... Бути люблячим сином матері своєї, бути вірним чоловіком у сто раз важче, ніж виконати норму на виробництві, ніж 20 годин просидіти за кермом комбайна... За перевиконані проценти людина одержить гроші, і взагалі це ще не героїзм. Хай живе герой, здатний змусити своє серце бути вірним, а душу, всю свою сутність, — незламною.

Справжня робота душі уявляється мені як мужнє вміння юнака — навіть підлітка — не відступатись ні на крок від свого переконання, від того, що він вважає святим і непорушним. Але для цього треба, щоб у наших підлітків і юнаків були непорушні святині.

Але це становить предмет особливої розмови».

Такими є ті глибокі роздуми, через горнило яких пройшло педагогічне кредо Сухомлинського, — його віра в добро, мужність і в дітей як носіїв і охоронців усього кращого

в людині. В одному з листів, він, наприклад, обурюється, що в школі зникає слово «діти», скрізь тільки й чути: «ребята».

«Діти — це вершина, піднявшись на яку, виразно бачиш багато мерзенності в людському житті, але якраз з цієї вершини ці мерзенності не видаються надто страшними. З дітьми веселіше!».

І з ними йому справді було весело, він з ними жив, він ними жив і в них шукав опору в розв'язанні проблем і протиріч, які його мучили. Зовсім хворий, в останні місяці життя («цієї зими ми з Ганною Іванівною не хворіли, а проте я почуваю себе дуже погано, щось негаразд із серцем; буває, прокинувся уночі, нібито від якогось поштовху, і стає якось не по собі») він, директор, бере на себе роботу з підготовчою групою шестирічних дітей, ще раз починаючи те, про що писав у своїй книзі «Серце віддаю дітям».

«З дітьми треба бути від ранку до ночі. І в неділю треба бути з ними. Але для мене це не тягар. Ви знаєте, ось зараз вечір, а мені хочеться, щоб швидше прийшов ранок і щоб задзвеніли знову їхні голоси», — писав він. У новорічному листі від 1970 року ділиться радістю, що в незвичайно сувору для тих місць зиму діти приходять у школу годувати птахів. А іншого разу розповідав про хлопчика, який тільки-но вступив до лав піонерів. Батько його, працюючи шофером, возив з колгоспного поля качани кукурудзи і одну машину завіз до свого брата. Хлопчик про це дізнався, запротестував і домігся того, що батько повернув кукурудзу в колгосп.

«У зв'язку з цим я хочу сказати ось що, — закінчує свою розповідь Сухомлинський, — від одного дня, від одного вчинку буває залежить усе ідейне життя людини. Виховувати цю ідейну незламність треба тоді, коли людина маленька».

Тому його так до болю хвилюють питання педагогічної культури: «мені не дає спокою дрімуча педагогічна безкультурність багатьох учителів і доброї половини батьків».

З обуренням він прислав мені вирізку з газети, де зі схваленням розповідається про те, як учні побили свого товариша, що грубо поводив себе з учителькою.

«Я не захищаю пустунів і порушників дисципліни, — пише він при цьому. — Зрозуміла і гіркота вчительки. Але все ж таки, як не втлумачуй цю нотатку, хоч як «причісуй» її, усе рівно з-під зачіски стирчить кулак...»

Наступного дня, все ще не заспокоївшись, він дописує: «Пройшов день, а я не можу заспокоїтися... Людина стоїть між звіром і ангелом. Десь у глибині хлопчачого серця дрімає звірок. І ось цього звірка закликають розбудити, замість того, щоб тримати його в клітці».

Звідси, на мій погляд, і йшла вся його педагогіка: приглушити «звіра» і підтримувати «ангела» — педагогіка, мабуть, певною мірою романтична, але притаманна Корчаку, Ушинському, Толстому і зрештою Макаренку, хоч останній виходив з інших позицій.

У наших з Василем Олександровичем розмовах ми піднімали проблеми: особистість і колектив, колектив і особистість. Так, колектив — велика сила, але чи можливий колектив без морального начала, яке вносять в нього особистості. І чи не може колектив виявитися в певних випадках деморалізуючим фактором? І чи не зводиться і тут уся справа до того, яке — «ангельське» чи «звірине» — начало бере гору в тому чи іншому колективі? І тут ми виявилися одностайними: я писав про це в «Трудній книзі» і в «Повісті про юність», він — у ряді своїх статей. Колектив для нього — важливий громадський організм, але ні в якому разі не арифметична сума індивідів.

«...Духовний світ колективу і духовний світ особистості формуються, дякуючи взаємному впливу. Людина багато черпає в колективі, але і колективу нема, якщо нема багатогранного, духовно багатого світу людей, що його складають», — так потім у статті «Педагог — колектив — особистість», що побачила світ після його смерті, він сформулює своє розв'язання цієї проблеми.

Звідси його головні принципи і гасло: вчити людяності. А вчити людяності — значить, виявляти людяність, оскільки «зло ніколи не створювало добра» — одне з його вихідних положень. І це не тільки теоретичне положення, це основа його практичної педагогічної діяльності. Я не можу стверджувати, що досконало вивчив цю діяльність (про що тепер глибоко жалкую), але я був у його школі, на його уроках, знайомився з роботою педагогічної ради і психологічної комісії.

На засіданнях цієї комісії обговорювалися педагогічні характеристики найбільш важких, складних і найбільш цікавих дітей — не формально, а для себе, паралельно досліджувались сімейне і громадське оточення, особистість самої дитини, заходи, які вживались до неї, її реакції тощо. На основі цього вироблялись рекомендації: створити атмосферу доброти, не допускати окриків з боку педагога; не повідомляти батькам про зриви; залучити до догляду за тваринами; посилити вимогливість; залучити до праці; розвивати зосередженість, дисциплінованість; втрутитися в життя сім'ї.

Питання, які обговорювалися на нараді: про психологічну культуру уроку, вікові особливості підлітків, вплив

особистості вчителя на особистість учня, емоційна культура педагогічного процесу, духовні інтереси учнів і т. д.

Виховувати людяність... Це значить, виховувати людську особистість, а в ній — моральну відповідальність за себе, за свої справи і вчинки. Тому Сухомлинський дуже живо відгукнувся, наприклад, на мою статтю в «Известиях» «Особисто відповідальний», прочитавши її навіть на педагогічній раді школи.

«Ваша стаття змусила задуматися над дуже важливими проблемами виховання. З дитинства в кров і плоть кожного громадянина нашої країни вбивається думка: «Що б не відбулося, за мене хтось відповідає, питати будуть з того, хто мене виховує; я народжений для того, щоб бути радістю для інших; уже те, що я живу на світі,— повинне приносити велике щастя і татові, і мамі, і вчителю...» Чим глибше проникає цей погляд у душу молодих людей, тим більше у нас моральних дармоїдів».

«Ви питаєте,— відповідає він на мій лист, що я думаю про вимогливість у вихованні.

Я — за сувору вимогливість до людини, за суворі норми удосконалення і самоудосконалення. Вимогливість — зворотний бік доброти, гуманності.

У практиці виховання ми додержуємо правила: кожний твій вчинок відбивається на інших людях; не забувай, що поруч з тобою людина; думати тільки про себе, тільки про свої блага — це значить, бути твариною. Право на повагу має лише той, хто поважає інших людей... Вимогливість ми пов'язуємо з культурою бажань. Я вважаю виключно можливим навчити людину керувати своїм бажанням, стримувати і обмежувати свої бажання».

І ще, в іншому листі:

«Я ніскільки не заперечую поняття «не можна» у вихованні... Багато бід мають своїми коренями якраз те, що людину з дитинства не вчать керувати своїми бажаннями, не вчать правильно реагувати на поняття можна, треба, не можна.

Але я — за те, щоб, виховуючи у людини уміння керувати своїми бажаннями, підносити, а не принижувати її, як те роблять учителі, караючи учнів. Проблема піднесення людини — це, по-моєму, ключ до тієї моральної серцевини, яку нам треба створювати».

Тепер про «моральну серцевину».

На самому початку нашої переписки я поділився з Василем Олександровичем задумом створити книжку «Моральне начало», і він з великою жвавістю відгукнувся на цей мій

«анонс».

«Весь час роздумую над Вашими словами про роль особистого морального начала як рушія поведінки (і в той же час, очевидно, гальма, обмежувача). Так, справді, все наше виховання було б гроша не варте, якби ми не намагалися утвердити в душі людській силу, здатну виховувати самого себе. Людина є тим, чим вона стає, залишаючись наодинці сама з собою. Справжня людська сутність виражається в ній тоді, коли її вчинками рухає не хтось, а її власна совість.

...Ми недооцінюємо емоційне виховання. Дітей не вчать виховувати, співпереживати, бачити себе в іншій людині і в собі іншу людину — ось у чому біда.

Все життя людини, все життя нашого суспільства залежить вирішальною мірою від того, яка буде моральна серцевина у нашої людини. Раджу Вам присвятити одну із глав Вашої майбутньої книги ідеалу, становленню морального ідеалу молодої людини — моральних святинь, віри в щось непорушне, непохитне. Перш за все віри в те, що людина повністю очиститься від мерзоти, пережитків і «нажитків». Як не вистачає школі саме цього — виховання ідеалістів — у кращому і первинному значенні цього поняття».

Такий Сухомлинський, яким я його знав і яким сам він відобразив себе.

У ньому не було ні безкрилої приземленості, ні безгрунтового романтизму. Це була велика і безстрашна перед самою собою, але віруюча, і у вірі своїй самовіддана, душа. Віра в моральну серцевину людини поєднувалась у ньому із спопеляючим горнилом роздумів, з яких він болісно шукав виходу. Це була єдність двох начал — ствердження і заперечення, — і саме тому до краю болісна, може, навіть трагедійна, яка поєднувала в собі і страждання чесної благородної душі, і її високі устремління. Як у музиці Бетховена або Чайковського, коли в одній симфонії протидіють і все ж таки сполучаються, зливаються воедино і трубні звуки безпощадної Долі, і тонкі до ніжності рухи душі, і біль, і любов, і надія, і палке передчуття прийдешньої Радості.

Таким він оживляється переді мною і зараз, коли я дивлюся на прислану ним фотографію. На знімку ми серед квітів, хоч на вулиці тоді лежав сніг. Це створена ним шкільна оранжерея. Ми не позували, знімок був зроблений непомітно для нас під час якоїсь розмови, і на фотографії в його виразних руках, в очах, напівусмішці я бачу живого

Сухомлинського, сповненого сили, сповненого віри й переконаності.

А на звороті, дрібним своєрідним його почерком написано:

«Дорогий Григорій Олександрович! Хай це фото нагадує Вам про те, що ми живемо в один час, і цей час бурхливий, важкий...»

26.VI.69, с. Павлиш, В. Сухомлинський».

І він багато чим допоміг мені зрозуміти цей час.

В. Т. ВІТКА

ГОЛОС УЧИТЕЛЯ

Познайомились ми з ним навесні 1969 року в Кисві. Письменники України, педагоги, комсомольські працівники, художники і видавці обговорювали проблеми виховання після відомої постанови ЦК КПРС про дитячу літературу.

До цього я знав його як автора статей у центральних газетах і журналах — статей, які завжди збуджували думку, створювали таке враження, що з тобою говорить людина, яка досконало знає світ дитячої душі, розуміє всю складність формування особистості майбутнього громадянина.

Його виступ на цій нараді вразив глибиною і влучністю спостережень, роздумів і висновків.

Сухомлинський говорив про книгу, про її роль і значення в житті людини і практиці виховання. В наш час школа володіє багатьма новими могутніми засобами: кіно, телевізор, різні технічні засоби навчання. Книжці дедалі важче змагатися з цікавими і, можна сказати, простішими способами пізнання і самопізнання, бо дивитись кінофільм — задоволення, а читати книжку — праця, і нерідко напружена, нелегка. А якщо читання хорошої книжки глибоко відбилося в душі учня, воно стає справжнім уроком самовиховання. Ми впевнені, продовжував Василь Олександрович, що розвиток дитячої літератури залежить значною мірою від того, яке місце займає читання в інтелектуальному житті школи. Він з тривогою відзначив, що в деяких школах книги стоять на бібліотечних полицях, як сплячі богатирі, а учень не знає іншого читива, крім підручника.

Література — людинознавство, музика душі, музика слова; вчитель — художник, творець, який доносить звучання цієї музики до юного серця. Так говорив Сухомлинський. Перед нами виступав педагог, психолог, який блискуче володів талантом яскравого, образного бачення життя, людей

і особливо складності становлення характеру своїх вихованців.

Уже потім, через деякий час, я зустрів у його публікаціях зворушливу розповідь про учня, за яким у школі встановилась репутація такого, що не любить і не розуміє літератури і одержує з цього предмета лише двійки. Стрункий, міцний юнак Михайло, єдиний син у матері, навчався у восьмому класі. Коли до кінця навчання лишалося три місяці, мати з сином прийшли до директора. Хлопець похмуро мовчав, а мати стала просити звільнити сина від навчання, хочу його залучити до якої-небудь справи. Незбагненною мудрістю для Михайла були письмові роботи з літератури. Йому було незрозуміло: для чого писати твір про твір — адже краще письменника не напишеш. Так почався важкий конфлікт з учителькою — Михайло перестав писати твори. Вчителька, немало натерпівшись неприємностей, невимовно зраділа, коли довідалась, що Михайло залишає школу. Через деякий час вона зовсім забула про свого колишнього учня. Та ось зіпсувався телевізор, і вчителька подзвонила в майстерню, щоб викликати майстра. З'явився Михайло. Відремонтував апарат, прекрасно відрегулював зображення та звук і став виписувати квитанцію на оплату. Вчителька відрахувала гроші і, почервонівши від сорому, дала ще три карбованці. Михайло, повертаючи їх учительці, розгублено і з щирим здивуванням спитав: «Навіщо Ви це робите, Ніно Петрівно? Хіба цьому Ви вчили мене? Я твори не вмів писати, але літературу завжди любив, і на Ваших уроках вчився розуміти життя й людей...»

На цьому епізоді, взятому з життя, Василь Олександрович з виключною точністю визначив те головне, що дуже часто не враховується в практиці викладання літератури в школі — емоційний, моральний вплив на душу дитини, підлітка, юнака. Мабуть, розкривав свою думку Сухомлинський, Михайло сприймав художній твір як дивовижну, чудову музику, і йому здавалось неможливим знайти слова прекрасніші, ніж сама музика. Щоб читання стало найголовнішою необхідністю наших вихованців, ми, вихователі, повинні розуміти літературу як предмет особливий. Слово — це монолітний сплав ідей і краси. Знання літератури — це не те, що знання математики, перевірка знань з літератури має бути зовсім іншою. Я знаю, — наводив приклад Василь Олександрович, — одного випускника середньої школи: літературу, як і всі предмети, він знав на «5», але за п'ять років після закінчення школи він не прочитав жодного художнього твору.

Таким я вперше побачив Сухомлинського і вдячний долі, що саме не за інших якихось обставин, не в побутових службових стосунках, а відразу в його справжній сутності побачив мислителя, художника, поета, які щасливо поєдналися в одній творчій особистості.

Ні, не ораторськими прийомами і не витонченістю мови підкорив він мене і оволодів увагою всієї аудиторії. Голос Сухомлинського сприяв встановленню емоційних контактів із слухачами. Виключна щирість, гранична довіра переконували в значущості кожного слова, виношеного, вивіреного, вистражданого в напружених роздумах, хвилюваннях і тривогах.

Майже через десять років, уже на шістдесятиріччі з дня народження великого педагога, нам, учасникам і гостям ювілейних торжеств у Павлиші, показували документальний фільм, створений українськими кінематографістами «Серце віддаю дітям». У цьому фільмі — і багатство життєвих реалій, і присутність Сухомлинського, але голосу його немає. За Сухомлинського говорив диктор, говорили ми, що знали його, а він ледь помітно ворухив губами, в якусь мить уся його зовнішність осявалася знайомою незабутньою усмішкою, але жодного слова він так і не вимовив. Ні, це не докір авторам фільму, а привід до роздуму. Глядач сприйняв умовність образного мислення. Я навмисне перепитував багатьох — чи помітили вони відсутність голосу Сухомлинського, більшість з них відповіла — не помітили. Тоді я ще більше переконався: голос Сухомлинського, тихий, без ефектних модуляцій і високих нот, на тій хвилі, на яку налаштували нас творці фільму, не тільки не прозвучав би, а й, можливо, навіть розчарував би багатьох уявною звичайністю. Я чув його голос, він залишився в записах, але розумію і кінематографістів: Василь Олександрович менше всього пам'ятав про голос, турбуючись про головне — як точніше, достовірніше передати, висловити свої думки і почуття.

Роблячи цей відступ, хочу наголосити на своєму головному висновку, до якого прийшов тоді, слухаючи Сухомлинського; дитячому письменникові не можна не знати про дитину, про підлітка, про юнака того, що знають кращі вчителі, подібні до Сухомлинського. Щоб література стала вихователем дитинства, треба терпляче, з турботою і натхненно готувати ґрунт для сприйняття художнього слова.

Дитяча література у своїх кращих досягненнях — це перш за все скарбниця досвіду виховання людини, найактивніша частина і творча основа педагогіки. Ось чому я вва-

жаю за величезне щастя свого життя знайомство з Василем Олександровичем. Не без його благотворного впливу прилучився я до життя школи, до складного світу сучасної дитини. У книжці «Діти і ми», головні розділи якої присвячені творчій спадщині Сухомлинського, я намагаюсь прослідкувати різні аспекти стосунків дітей з дорослими — ту головну сферу турбот і тривог, про які Василь Олександрович з такою психологічною точністю говорив і на київській зустрічі, і завжди — у своїх глибоких педагогічних роздумах. Не без його впливу написав я другу книжку. Про що вона? Не будучи педагогом за освітою, а тільки дитячим письменником, і багато в чому, безумовно, ризикуючи, я пішов у школу, де став вести уроки, не передбачені програмою. Далекі від методичної досконалості, деякі з них — урок веселої математики, урок веселого слова, урок хитрого слова і урок казки — уже кілька разів транслювалися по телебаченню. Перше, що мені хотілося, — це звернути увагу на те, як багато можливостей не використовується нашою школою у найбільш головному — в заохоченні, стимулюванні творчої і емоційної активності кожного учня. Звичайно, телебачення могло б активніше пропагувати уроки кращих наших учителів, уся цінність досвіду полягає у тому, що про їх уроки мало розповідати, писати, їх необхідно наочно показувати. Я назвав свою книгу «Уроки», але її зміст визначили не стільки уроки, на які я зважився, скільки уроки, які мені самому давало і дає життя, люди, найдорожчі для мене вчителі і серед них — Василь Олександрович Сухомлинський.

З незабутньої київської зустрічі почалися наша дружба і співробітництво. На сторінках білоруської «Настаўніцкай газеты» я розповів про його книгу «Серце віддаю дітям», яка тоді тільки що вийшла, і про те величезне враження, яке вона справила на мене, читача. Василь Олександрович з властивою йому чуйністю відразу ж відгукнувся двома листами — мені й редакції. У листі до мене він, звичайно ж, надто перебільшив мою компетенцію у тонкощах педагогіки, в листі до редакції повідомляв, що газета збагатилася ще одним постійним читачем.

Але він став не тільки читачем, а й активним автором білоруських газет і журналів. Відомий уже вчений, визнаний авторитет педагогічної науки, Сухомлинський на сторінках нашого дитячого журналу «Вяселка» вперше виступив як автор чудових оповідань для найменшеньких. Тонке відчуття поезії дитинства, глибоке проникнення в психологію дитини виявили в ньому справжній талант художни-

ка слова. Так учений-педагог став ще й прекрасним дитячим письменником. І це була природна закономірність творчого розвитку його багатой і чутливої натури.

Узагальнивши свій досвід педагога, свої переконання, які міцно склалися в багатьох ґрунтовних працях і особливо в книжці «Серце віддаю дітям», він не міг не випробувати свої сили в художній літературі, тим більше, що протягом багатьох років у Павлиській школі разом із своїми вихованцями створював чудові казки і при цьому був переконаний, що кожна дитина здатна створити казку.

У своїх листах він не раз довіряв мені свої мрії: «Добре, якби в Білорусії була видана хоч маленька книжечка моїх оповідань (тих, що Ви опублікували, і тих, що, можливо, ще опублікуєте)».

Пам'ятаю, як він радів, коли побачив свої перші надруковані новели, ілюстровані художником О. Луцевичем. «Хлопчик, що вистрибнув у вікно, дуже схожий на живого, того, що і зараз дивує нас своїми дивацтвами», — писав він мені.

Початок був вдалим, і через півроку у Василя Олександровича була вже готова книжка оповідань «Голубі журавлі», працю над якою він завершив у Трускавці, виїхавши в те літо разом з Ганною Іванівною на лікування. На превеликий жаль, автор її уже не побачив. Шкільний дзвінок пролунав тривожно не тільки в селі Павлиш, а скрізь, де знали, любили, читали його.

З хвилюванням пригадую, як Василь Олександрович радів добрій дружній підтримці, коли він приступив до роботи над своєю дуже складною, трудомісткою «Хрестоматією з етики». Він прислав мені розділи, які друкувалися тоді в Онуфріївській районній газеті «Соціалістичне село». Сам по собі приклад чудовий — настільки важлива була для Сухомлинського кожна трибуна, кожна можливість для виступу, для співбесіди, для розмови на теми, що його хвилювали. Бажаний автор «Правды», «Известий», найбільш популярних видань у країні, він активно з номера в номер виступав і в своїй районній газеті.

Прислані публікації з районної газети я систематизував за тематичними розділами, дав кожному назву. Під загальним заголовком «Щастя бути людиною» ці бесіди були надруковані на сторінках нашого журналу «Малодосць». Тоді автору, мабуть, не зовсім був ясним жанровий характер публікації і тому перші розділи з неї він назвав надто вже скромно: теми для бесід про моральне виховання. В своєму зверненні до мене він писав: «Зараз мене найбільше турбує

моральне виховання, формування душі людської. Далеко не все гаразд на цьому полі. Часто, надто часто виростає на ньому бур'ян...».

Задушевні, довірливі бесіди Сухомлинського про моральний кодекс нашого сучасника молодь Білорусії зустріла з великим інтересом, хоч це було не легке і захоплююче для неї читання. Кожне слово, кожне речення тривожили, збуджували думку, кожне питання вимагало роздумів. Тим більше, що на багато запитань, поставлених Сухомлинським, відповідати повинні були самі читачі — не поспіхом, а як підкажуть щире почуття, совість і усвідомлення високої людської гідності. В кожній своїй заповітній думці Сухомлинський був гранично ясний. У найголовнішому, принциповому, що визначає поведінку, переконання і моральні позиції людини, для нього не було компромісів.

«...Я знаю, що таке любити і що таке ненавидіти, — писав він мені. — Я тисячу разів переконаний, що по-справжньому ненавидить ворога той, хто ніжно любить — дітей, красу, Людину, і якщо буває, що хто-небудь повчає мене, що в такій і в такій-то моїй праці, мовляв, недостатньо глибоко виражена ідея непримиренності до ворога, я з трудом стримую гнів.

Дорогий мій друже, моя любов до білоруського народу — це перш за все глибоке розуміння, що таке горе. Наш український народ теж переніс багато страждань, але білоруси випили чашу горя більшу...»

З нашою республікою у нього найближчі душевні зв'язки. «З Білорусії нам прислали дещо про Хатинь, — писав він мені, — читаємо в кожному класі. Хочемо, щоб діти не тільки знали все це. Треба, щоб попіл мучеників стукав у дитячі серця».

Про свій перший приїзд у Білорусію Василь Олександрович розповідав з глибоким душевним зворушенням:

«Існує давній український звичай: коли людина збирається до свого дорогого друга, вона бере жменю пшениці, висипає в червоний мішечок і, прибувши в гості, висипає золоті зерна в землю, яка з цього часу стає для нього такою ж дорогою, як своя рідна. Так зробили і ми. З колосків пшениці, вирощеної на шкільній ділянці, ми взяли жменьку зернят. Ми посіяли у вашу землю зерна братерства.

Ніколи не забудемо днів, проведених у наших друзів. Коли ми на поліській землі саджали павлівську яблуньку, коли у вечірній тиші сиділи на березі лісового озера, разом співали пісні, я відчував, як б'ється твоє серце, рідна Білорусь.

Коли до нас приїхали брати з Білорусії і на нашій землі посадили вічнозелені ялинки і стрункі задумливі берізки, а наші мови злилися в одну пісню,— я відчув усією душею, осягнув кожною частинкою своєї істоти, що немає в світі сили, міцнішої від нашої дружби».

Усе прекрасне, що зробив він для нашої дружби, живе, дарує розкішні плоди. Підросли яблуні, посаджені у саду Кормянської школи Гомельської області. «Яблуні Сухомлинського» — називають їх діти, доглядаючи і оберігаючи з особливою любов'ю. Виросли білоруські ялини і берези у садибі Павльської школи, яка носить його славне ім'я.

Нині стала відомою дружба Павльської школи з Кормянською школою-інтернатом, дружба і співробітництво Сухомлинського з директором цієї школи Героєм Соціалістичної Праці М. П. Дмитрієвим.

Василь Олександрович був знайомий, переписувався з відомими білоруськими письменниками Янкою Брилем та Аркадієм Кулешовим. Пам'ятаю, як він захоплювався, прочитавши прекрасно перекладену Кулешовим на білоруську мову «Енеїду» Котляревського. Крім сердечного, зворушливого листа, вислав поетові свою книжку «Серце віддаю дітям» і присвятив йому одну із своїх казок.

З багатьох листів до мене не можу не привести одного, написаного незадовго до смерті. В ньому — думки і почуття, які особливо турбували Сухомлинського — педагога, громадянина, патріота:

«З глибоким хвилюванням прочитав Ваш сердечний лист. Щире спасибі за теплі слова про мою скромну працю. Я завжди з задоволенням згадую наші зустрічі. Велике спасибі за книги. У нас у школі є «Кімната думки». Це своєрідний читальний зал. Сюди приходять діти і підлітки, щоб помріяти, подумати за книгою. Жагу думки, жагу пізнання — ось що найголовніше, що, як мені здається, нам треба виховувати в молодому поколінні. Бо ж велика небезпека, що серед величезного потоку інформації, серед гулу транзисторів і миготіння кіно та телеекрана живе вона, людина, іноді бездумно і духовно бідно. Та й не тільки іноді, а, на жаль, дуже часто. Думаю написати статтю (а після цього книгу) про духовне життя людини».

Короткою була наша дружба з ним, живим. Два неповних роки видаються тепер однією миттю, але сила цієї миті в тому, що вона, подібно блискавиці, висвітила мені найголовніше в моєму житті. Моя душа збагатилася такими радощами, які вперше я пізнав назавжди. І, напевно, кожний з нас, хто знав Василя Олександровича, дякуючи прилученню

до його життєдайних думок і почуттів, незвичайній чарівності його особистості, переконувався, що піднімається на вищу життєву сходинку, звідки значно ширше бачаться багатоманітний, складний світ і людина у своїй складності і значущості.

Ось чому голос Учителя з кожним роком, з кожним днем дедалі сильніше звучить для кожного з нас.

Останнього разу ми приїхали у Павлиш на його шістдесятиріччя і разом з гостями з різних кінців країни сказали: «Здрастуйте, Василю Олександровичу!» — йому, що уже озирає рідні простори Придніпров'я з високого мармурового постаменту.

Найбільш живі пам'ятники, мабуть, пам'ятники вчителям. До них ідуть учні всіх поколінь за покликом, за велінням душі — поділитися радістю, горем, сподіваннями і сумнівами, мовчазно постояти, подумати і піти духовно перетвореними, просвітленими. Священна традиція ввійшла у життя Павлиша. Тихі хвилини біля пам'ятника Учителю — не тільки обов'язок пам'яті, а продовження головного уроку життя.

Учитель живе, навчає. В цьому — його безсмертя.

СВЯТЛО ПАЎЛЫША

Паўлыш... Запаветнае сяло,
Вечна будзе жыць тваё святло.
Запаліў настаўнік аганёк,
Што цяпер усім відаць здалёк.

У вачах дзяцей, у шуме дреў,
Што сваёй рукою посадзіў,
Колькі ён адкрыў, а колькі не паспеў,
Колькі нам у спадчыну пакінуў дзіў!

Чуеш, ранні жаўранак пье
І звініць расінка на траве?
У пачўдці услухайся свае —
Сэрца Сухамлінскага живе!

І гарыць, палае аганёк,
Вабіць душы шчырыя здалёк.
Паўлыш — запаветнае сяло,
Вечна будзе жыць тваё святло.

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ, ЯКИМ Я ЙОГО ЗНАВ

Це було в середині травня 1961 року... Від полустанка я йшов по ґрунтовій дорозі. Мене наздогнав чоловік середніх років, спитав:

— У нашу школу?

Я справді прямував у школу села Павлиша, тоді ще мало кому відому за межами району. Мій супутник — залізничний робітник — тут же з почуттям благоговіння почав розповідати про директора «свої» школи.

Його слова схвилювали мене. Я сприйняв їх як данину народної вдячності майстрові-педагогові і справжній педагогіці.

...У школі було тихо. Діти сиділи в класах. Одні двері були трохи відчиненими, і я заглянув у кімнату. Біля великого, заваленого інструментами столу я побачив чоловіка з викруткою в руці. Він закручував гвинти невеликого саморобного приладу.

— Не скажете, де Василь Олександрович?

— Я Василь Олександрович, посидьте, гостем будете, — відповів він, з цікавістю примружуючи очі.

Я знітився, бо сприйняв його за шкільного електромонтера або механіка. Але через кілька хвилин і сліду не залишилось від незручності, і ми вели бесіду як давні друзі, з півслова розуміючи один одного...

У Павлиську школу я приїхав не випадково. Того літа я мандрував у пошуках шкільних садів. Уже побував у Москві, Ленінграді, Вільнюсі, Києві і його околицях, Павлиш був останньою зупинкою... Я просто відвідував ті школи, де, за повідомленнями преси, розглядали шкільний сад як базу для трудового, морального і естетичного виховання, для відпочинку і розваги дітей.

Директорові Павлиської школи мета моєї поїздки припала до душі. Він тут же провів мене в сад і з радістю почав показувати здобутки дитячої праці — квітник, теплицю, зразки тільки що висаджених фруктових дерев — грецького горіха, персиків, а також винограду. А чи витримає, — промайнула у мене думка, — приживеться все це? Через чотири роки ніби у відповідь на моє запитання В. О. Сухомлинський прислав мені фотокартку з гордим надписом: «Це наш молодий виноградник. Уся школа оточена тепер трояндами і виноградником».

Але справа тут не тільки в успіху «дослідництва» на невеликому клаптику землі. Шкільний сад виявився для

мене ключем, що відкрив двері в багатий світ педагогічних ідей людини, яка заглибилась у повсякденну копітку роботи директора сільської школи. Через два тижні після того, як ми розлучилися з ним, 29 травня 1961 року, розповідаючи в листі про створення груп друзів зелених насаджень, птахів, бджіл, квітів, В. О. Сухомлинський додавав: «Головна мета всієї цієї справи — виховати любов до природи, може, навіть створити культ природи, схиляння перед багатствами природи. Стимулом, «пружиною», що приводить у рух дітей у цих групах, є романтика створення краси природи».

Тут же зауважимо, що одним з «джерел», що живлять культ природи в Павлівській школі, без сумніву, був особистий приклад самого директора, його любов до природи, його бережне ставлення до краси і багатства рідного краю. У тому самому році, 7 серпня, він писав мені: «Я майже все літо вдома. Адже у нас не треба нікуди виїжджати на відпочинок. Тут чудово — сонце, чисте повітря, недалеко Дніпро, багато яблук, виноград уже дозріває».

Поставивши собі за мету залучити дітей до романтики створення краси природи, він був на рідкість винахідливим у боротьбі за її здійснення. В цьому переконують нас його педагогічні праці, видані в 60-ті роки, і особливо розповідь про «Школу радості» в книжці «Серце віддаю дітям».

У своїх творах і в своїй педагогічній діяльності В. О. Сухомлинський пристрасно пропагував ідею виховання дітей і молоді в дусі соціалістичного гуманізму. Про це нагадує мені подарована ним книга Ф. А. Вигдорової «Хвилини тиші» (М.: Детгиз, 1967). Це було в березні 1968 року, коли я, представляючи педагогів Вірменії, брав участь у ювілейній сесії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР у Києві. Там був і В. О. Сухомлинський. Ми провели тоді багато годин разом за бесідами.

Якось після обіду, коли ми тільки-но розійшлися з ним, він подзвонив мені по телефону і попросив зайти до нього в номер. Зустрів мене дуже пошквалено, показав щойно куплені в фойє кілька примірників книжки Ф. А. Вигдорової і одну з них подарував мені. Він читав тоді уголос нарис «Що таке мужність?». Автор цитувала в ньому слова Рилєва: «Дивна річ, ми не боїмося помирати на полях битв, але слово боїмося сказати на користь справедливості». Ця думка поета-декабриста і зацікавила Василя Олександровича, а потім і міркування письменниці з приводу неї.

До кімнати ввійшли його син Сергій і дочка Ольга, які тоді навчалися в київських вузах. «Ви теж слухайте, це вам

За обговоренням піонерських справ.

Свято Першого травня у Павлиші.

Учасники шкільного колективу художньої самодіяльності.

Свій ляльковий театр.

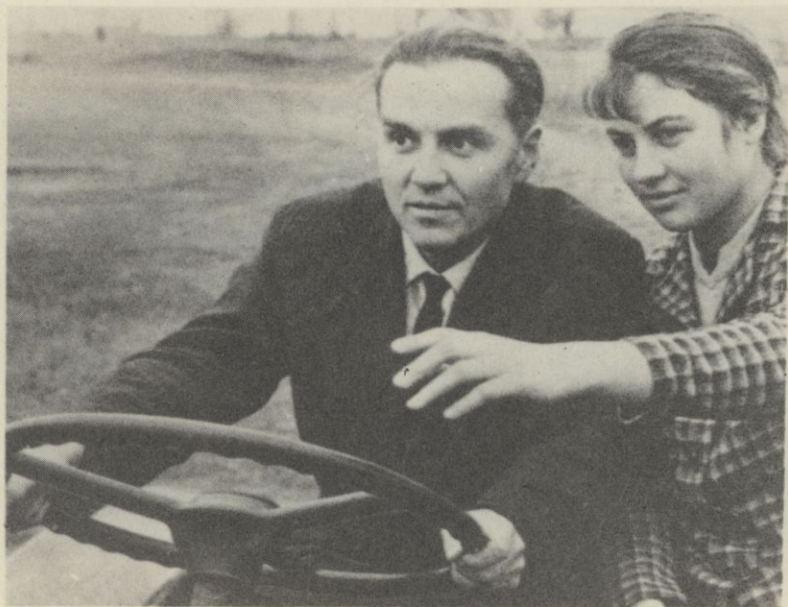
Заняття технічного гуртка.
Справа — керівник
В. І. Шенгур (початок 60-х
років).

Останній дзвоник. Учениця К. Походій (1963/64 навч. рік).

Виховував прикладом. Учениця Н. Пономарьова (1963/64 навч. рік).

Вручення атестатів зрілості. Учениця С. Лобар (1966/67 навч. рік).

Випускниці Павлівської середньої школи — майбутні вчителі — на педагогічній практиці в рідній школі (1966/67 навч. рік).

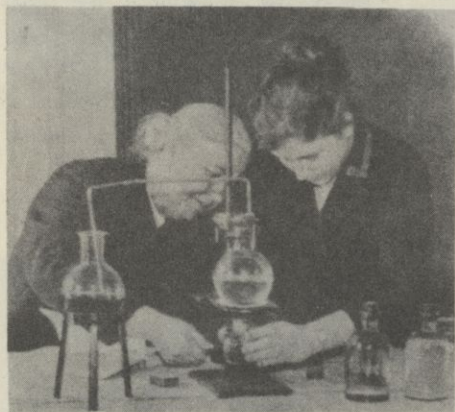
Прощання з випускним одинадцятим. Справа — учитель фізики
О. О. Філіпов (1963/64 навч. рік).

На подвір'ї школи. Колеги:
А. Ф. Барвінський, Є. Є. Коломийченко, В. О. Сухомлинський,
М. Т. Сироватка, М. М. Верховиніна, Я. І. Лисак,
О. Й. Степанова (1962/63 навч. рік).

Розмова в учительській з
М. М. Верховиніною і
Г. Я. Вовченком (1968/69
навч. рік).

Є. Є. Коломийченко з моло-
дою вчителькою З. М. Кири-
ченко у кабінеті хімії
(кінець 60-х років).

«Що було найголовнішим у
моєму житті? Без роздумів
відповідаю: любов до
дітей» («Серце віддаю
дітям»).

Білоруські друзі у Павлиші (1969 р.).

Гарна традиція закладати сад дружби.

Делегація вчителів з Красноярська (1969 р.).

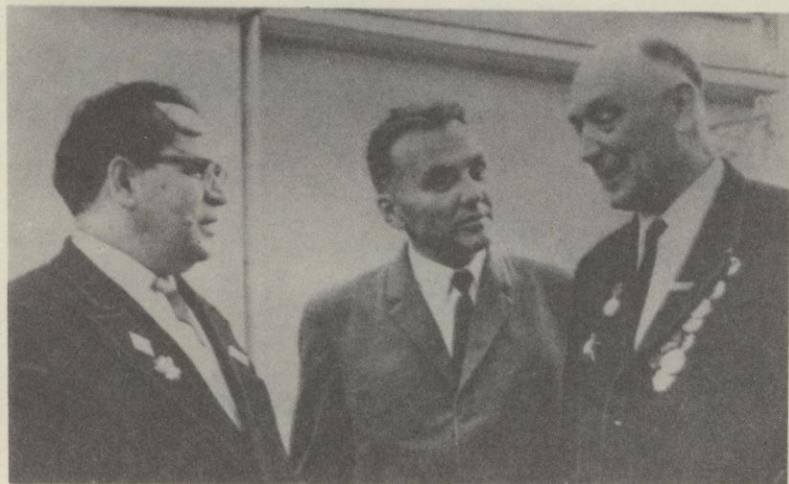
Бесіда з марійськими вчителями (1970 р.).

В. О. Сухомлинський і відомий український радянський психолог
Г. С. Костюк (кінець 60-х років).

На вчительській конференції в Кіровограді (1969 р.).

З письменником Г. О. Мединським у шкільній теплиці (кінець 60-х років).

«...Щоб людина уже в роки дитинства на власному досвіді збагнула істину: тільки праця творить честь, гідність особистості; в праці людина виражає себе в колективі...»

(«Методика виховання колективу»).

Трудова чверть в учнів і вчителів Павльської середньої школи.

В. О. Сухомлинський з директором Богданівської середньої школи (Кіровоградська область) І. Г. Ткаченком (1969 р.).

В. О. Сухомлинський і Г. Нойнер, директор НДІ педагогіки Німеччини (1965 р.).

В. О. Сухомлинський з педагогом,
професором Йозефом Трайсром
з Чехо-Словаччини у Павлиші
(1969 р.).

Освітняни з Німеччини у Павли-
ській школі. Серед гостей доктор,
професор Ю. Польцін (1964 р.).

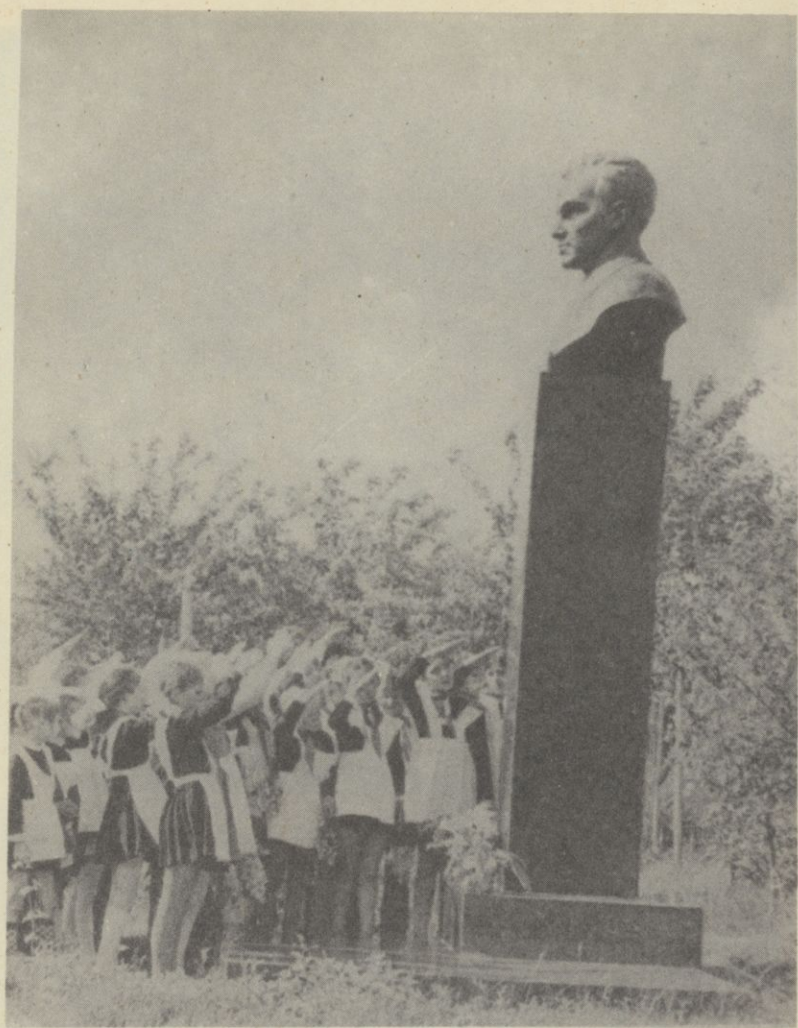

Зустрічі на кубинській землі (60-ті роки).

Панно в Меморіально-педагогічному музеї В. О. Сухомлинського.

Пам'ятник В. О. Сухомлинському в Павлиші.

дуже потрібно», — зауважив Василь Олександрович, продовжуючи читати не зовсім приємну, але дуже повчальну історію з нарису «Що таке мужність?».

В ньому йшлося про анонімний лист, надісланий до «Комсомольской правды». У листі описувалося, як директор інституту, вдаючись до прямих погрожувань, не дозволив знову вибрати в бюро колишнього секретаря — студентку, що не догодила йому. Автори допису просили редакцію допомогти їм подолати це свавілля. Але кореспондент газети, що приїхав в інститут, так і не зміг дізнатися, хто ж з комсомольців написав листа. «Вони чесні люди і хороші товариші, вони щиро хотіли встановити справедливість. Але вони хотіли, щоб за них усе зробив хто-небудь інший», — підводила підсумок письменниця.

Ця історія схвилювала Сухомлинського, і він читав її своїм дітям, студентам-комсомольцям. Найбільш нестерпним злом у нашому суспільстві він вважав байдужість до корінних інтересів народу, до долі інших людей. Викриваючи примирення з потворними явищами життя, він виховував у дітей чуйність — один до одного, до товаришів, старших, до батьків, особливо до матері, до хворих і старих, — чуйність у можливих її проявах, від матеріального сприяння і допомоги до моральної підтримки.

«Треба в центрі всієї виховної роботи поставити ідею — Людина — вище і дорожче над усе», — наетійно повторював він і в цьому дусі виховував також молодих учителів, увесь педагогічний колектив школи, вихованців.

Значну увагу приділяв В. О. Сухомлинський інтелектуальному та духовному вихованню школярів у процесі викладання гуманітарних предметів.

Глибокий інтерес до предметів негуманітарного циклу з боку директора-словесника приємно здивував мене ще в 1961 році, коли він водив мене шкільними лабораторіями. Розташовані в приміщеннях, побудованих самими вчителями і учнями, вони на ті часи були багаті для сільської школи. Але найзнаменніше інше: більшу частину верстатів і приладів виготовили учні школи. Старшокласники мали вже чималий досвід у «приладобудуванні». Сухомлинський показував мені саморобні прилади, а юні конструктори пояснювали їх функції. Учень 8-го класу, наприклад, демонстрував введення в дію і управління по радіо сконструйованого ним автомобільчика. Все це робилося в спокійній обстановці, при відсутності метушні і будь-яких ознак хвастоств і самозадоволення. Відчувалася повага директора до творчих пошуків

учнів, його стримана гордість за здобутки їхньої самостійної праці, кмітливість, винахідливість.

Навчання рідної мови і літератури Сухомлинський значною мірою ставив на службу інтелектуальному вихованню учнів. Поряд з українською мовою наполегливо домагався високої постановки викладання російської мови, займався особливостями двох споріднених мов, які могли б взаємно полегшувати їх вивчення.

Що ж до літератури, то рідко де можна зустріти таку всебічно продуману постановку викладання, яка б сприяла поширенню кругозору учнів. Ретельно розроблялись і доповнювались списки літератури, рекомендованої для домашнього читання. Різноманітними засобами домагались того, щоб ця література була доступна учням і захоплювала їх.

Значну роль у житті школи відігравала особиста бібліотека директора. Поцікавившись, як вона укомплектована, я помітив, що, крім довідкових і деяких інших видань загального характеру, вся література розташована на полицях «по класах». Виявилось, не тільки вчителі, а й учні постійно користуються нею. Книжки видавались усім бажачим і при цьому не реєструвались. З гордістю розповідали мені Василь Олександрович і його дружина, що діти, як правило, бережно користувались і акуратно повертали книги. Це — явище, значення якого повинно бути зрозумілим будь-якому педагогу.

Організуючи самостійне читання дітей і розглядаючи цю справу як важливу сферу своєї педагогічної діяльності, Сухомлинський робив багато іншого для загального розвитку учнів, розширення їхнього кругозору, залучення до багатств світової культури і особливо культури братніх радянських народів.

Василь Олександрович намагався користуватися будь-якою можливістю, щоб дати поштовх розвитку допитливості дітей у цьому напрямі. Пройшла лише доба мого перебування в Павлівській школі, коли він сказав мені: «Ми покладаємо на кожного з наших гостей обов'язок — розповісти нашим учням про свою республіку, її історію і культуру». В дев'ятому класі був вільний час, і я з задоволенням коротко розповів учням про географічне положення і економіку Вірменії, про основні етапи історії вірменського народу. А через п'ять років Василь Олександрович повідомив мені в листі: «22-го жовтня 66 року, в суботу, відбувся вечір на тему «Культура вірменського народу». Був підготовлений стенд, на якому були представлені портрети видатних діячів культури вірменського народу». У вступному слові я розповів про давню

історію вірменської культури. Потім інші вчителі і учні 10-го класу розповідали про літературу, мистецтво, науку Вірменії. Читали уривки з творів Тумааяна, Налбандяна, Чаренца. Читали один уривок з «Давида Сасунського». Дуже хороша, потрібна ця справа — вечори культури братніх народів. Наступний вечір присвячуємо грузинській культурі, потім — узбецькій. Навесні проведемо вечір, присвячений «Давиду Сасунському» (у нас є такий цикл вечорів — «Золотий фонд світової літератури»).

На всій багатогранності культурно-виховних заходів у Павлівській школі постійно відчувався незгладимий відбиток незвичайної особистості директора школи. У всіх починаннях такого роду незримо був присутній Василь Олександрович Сухомлинський з його широким кругозором, з ненаситним інтересом до досягнень науки, мистецтва, літератури, з його романтичним устремлінням і глибокою вірою в людину.

Коли вдумуєшся в те, як багато він зробив за останні роки життя, все здається неймовірним і неможливим. Як він встигав? Я пригадую одну нашу зустріч. Якось вранці Василь Олександрович був вільним від уроків. Ми сиділи в учительській і вели розмову про деякі питання викладання рідної мови, котрі були підняті в незакінченому його рукопису, з яким я ознайомився напередодні. Я помітив, що обличчя в нього червоне і погляд ніби затуманений. «Чи не хворієте Ви?» — спитав я. «Та ні, температура невелика, пройде», — відповів він. Виявилось, що температура у нього була 38°. Коли я запропонував йому піти лягти, він відмовився і з спокійним, діловим виглядом продовжував розмову... Лише через десять років, уже після його несподіваної смерті, я дізнався, що це була його звичайна поведінка. Василь Олександрович звик долати свої багаточисленні недуги, залишаючись на своєму посту в школі і за письмовим столом. Горіння — ось те слово, яке визначало його вдачу.

А. В. РЕЗНІК

ПАМ'ЯТНІ ЛИСТИ

Мені не пощастило спілкуватися з В. О. Сухомлинським безпосередньо і близько. Зустрічались на обласних нарадах, конференціях, читаннях. Кілька разів обмінювались думками з деяких питань багатогранної педагогічної діяльності. Та ще своєрідний матеріал для спогадів — обмін листами.

Найбільше запам'яталися його промови на науково-практичних конференціях «Яким повинен бути директор сучасної школи» (1965) та «Наукова організація педагогічної праці директора школи» (1967).

То були ґрунтовні виступи. Згадуються його посилення на одержані ним листи. Вони давали поштовх до розмови з актуальних і складних педагогічних явищ, в яких нелегко було розібратися. Захоплювали його промови не високим ораторським мистецтвом (нам чомусь здавалося, що його бракує, а, можливо, Василь Олександрович не дуже цим був заклопотаний), а глибокою думкою, своєрідним педагогічним мисленням. Думалося: те, що ми, інші оратори, висловлювали в своїх промовах, можна було чекати і від кожного, а те, що говорив В. О. Сухомлинський, крім нього сказати не міг ніхто.

Чомусь пам'ятаю його за столом президії завжди поряд з трибуною. Слухав промовців дуже уважно і щось занотував.

На конференціях, які щойно згадував, довелося виступати і мені. Проголошуючи промову, час від часу поглядав на нього і завжди відчував схвалення чи заперечення. Говорив я про необхідність озброєння учнів знаннями з бібліографії. Подивився на Василя Олександровича — схвалював.

Іншого разу я розповідав про поетичні п'ятихвилинки на уроках літератури. Під час перерви Василь Олександрович підійшов до мене, попросив друковані матеріали, якими я ілюстрував промову. Все схвалював, окрім цих поетичних п'ятихвилинок. Нам не дали договорити, і тому я так і не почув ґрунтового заперечення, та запам'яталося його застереження: руйнується цілісність уроку, навчально-виховна мета починає реалізовуватися після цієї п'ятихвилинки.

Якось ми говорили на перерві між засіданнями про нагородження та обробку інформації, про досвід організації самоосвіти вчителя. Я розповів про свій варіант карткової системи. Відчував, що Василь Олександрович збирався розпитувати про якісь подробиці, а мені хотілося почути про його досвід. Перехопив ініціативу, запитав:

— Мене вражають Ваші записні книжки, які Ви систематично ведете. Та у Вас їх уже десь понад сорок. Як же знаходите потрібний запис?

— Знаєте, — відповів він, — я згадую учня, з ким він учився, коли це було. Згадавши, легко відшукую відповідну записну книжку.

Зізнаюсь, не такого чекав. Мені уявлялась якась чітка система: каталог чи картотека. А все виглядало надто

простіше. Не встиг я попросити про якийсь уточнення, як перерва закінчилася і домовитися не вдалося. Мені ж не давала спокою ця надзвичайно проста, але ефективна методика користування нагромадженою інформацією. Але відчував, що мені вона не під силу. Секрет, мені здається, у своєрідності таланту Сухомлинського. «Людина неповторна» — то не лише назва однієї з його праць. Василь Олександрович у кожній людині помічав цю неповторність і запам'ятовував. Тому й легко було йому згадати свого вихованця.

Вбачаю тут певну повчальність: методику самоосвітньої роботи в усій її багатогранності людина повинна добирати з всебічним урахуванням своїх особистих якостей. Так, як працював Сухомлинський, мабуть, не кожен з нас зуміє.

У 1963 році ми збиралися провести батьківську конференцію за книжкою В. О. Сухомлинського «Дума про людину». Готуючи її, розробили план, вирішили його надіслати Василю Олександровичу й запросити його як автора на конференцію. Відповідаючи нам, він дякував за увагу до книжки, писав, що найбільше щастя для автора те, що його книга приносить користь у практичній роботі школи, шкодував, що не може узяти участі в конференції, висловлював побажання успіху, коротко написав про саму книгу: «Книжка «Дума про людину» охоплює лише якусь частку величезної проблеми морального виховання. Мене дуже радує те, що питання, які Ви пропонуєте для роздумів, приведуть до обговорення нових аспектів, нових сторін цієї проблеми...» Просив написати йому про конференцію, ділився творчими задумами.

На конференції ми прочитали цей лист. Учасники прийняли його з великою вдячністю.

Другий лист був пов'язаний з конференцією вчителів за книжкою «Серце віддаю дітям». Знову розробили тематику і надіслали її автору.

Відповідь була на одну сторінку, але багатопланою. Василь Олександрович висловив свою радість з приводу нашого задуму, дуже шкодував, що не може взяти участь у конференції («займаюсь з підготовчою групою і з 4-м класом, цих дітей ніяк не можна залишити») і висловив кілька побажань. Перше стосувалось самої конференції.

«На конференціях за книжками часто звучить не то вимога, не то розпорядження, не то рішення: будемо й ми точно так робити».

Далі роз'яснювалося: «Запозичення досвіду — це творче осмислення ідей, відбиття ідей в особистій творчій лабораторії кожного вчителя».

І знайшов Василь Олександрович для нас такі слова, які заохочували до такого збагачення творчої лабораторії кожного з нас і колективу в цілому та застерігали від помилок. «Мені не хотілося б, щоб у Гайворонській школі № 5, яка відома мені своїми творчими устремліннями...» Пам'ятаю реакцію вчителів на ці рядки. Ми того часу справді були в пошуці того, що Василь Олександрович стосовно Павлиської школи назвав «своїм обличчям». Та ми аж ніяк не кваліфікували нашу тогочасну роботу як творчі спрямування. Пам'ятаю, хтось сказав, що Василь Олександрович, виявляється, слідкує за нашою роботою.

Прошло вже багато років з часу, коли прийшов з Павлиша той лист. Питання про вивчення та впровадження передового педагогічного досвіду було В. О. Сухомлинським розроблено ґрунтовно і, можна сказати, художньо перекопливо (скажімо, його порівняння досвіду із садом квітучих троянд в книжці «Розмова з молодим директором»). Ми пам'ятаємо ті рядки, адресовані нам. І може саме тому нам вдалося дечого досягти в удосконаленні навчально-виховного процесу.

Друге побажання пов'язане з невдалим формуванням останнього питання при розробці тематики конференції: «Серце — дітям, а що собі?» Ми, звичайно, відчували неспроможність такого підходу до педагогічної праці, та хотілося поговорити про це відверто. До того ж нас приваблювала можливість підключити до обговорення самого Василя Олександровича: «Мені здається, що така постановка питання, — обережно і тактовно критикував він нашу позицію, — трохи насторожує. Хочеться, щоб ви не вбачали в любові до дітей якусь жертвовність. Віддаючи у любові — ми збагачуємось духовно: «що віддав — твоє, що заховаш — загублено навки» (Руставелі)».

Коли ми ці рядки прочитали на конференції, наступила якась своєрідна тиша. Ніхто не висловлювався, але кожен ніби говорив сам із собою. Виписали ми ці рядки на плакаті, і кожен день наших учителів починався з їх читання.

Не знаю, як інші, а мені здавалося, що ми повинні були оберігати його, не завдавати додаткових турбот, а значить, не заважати йому в титанічній діяльності, якою він до неможливого ущільнив свій робочий день.

Інколи жалкую, може, й не зовсім правильною була наша тактика. Коли вчитуєшся в твори Василя Олександровича, його листування, відчуваєш, що він радів нагоді спілкування: на запитання відповідав докладно, висловлені авторами думки аналізував всебічно. Більшість з них давали поштовх до відвертості, творчості, надихали на крацу працю. Та якби

ми всі, його сучасники, користувалися нагодою поговорити з ним, написати йому, то, можливо, чогось з його ґрунтового доробку не було б. Мабуть, ми не одні були такими тактовними щодо людини справді неповторної.

Й. А. ТРАЙБР

КОРОТКІ, АЛЕ ПАМ'ЯТНІ ЗУСТРІЧІ

З Василем Олександровичем Сухомлинським я познайомився в травні 1966 року на семінарі, присвяченому проблемі виховання у дітей любові до праці, який був організований Вищою педагогічною школою в Потсдамі під Берліном. Незважаючи на велику програму семінару, я мав щастя зустрічатися кілька разів з Василем Олександровичем. У вільний час ми говорили про проблематику семінару, про нашу роботу. Я вже знав деякі його праці, тому мої запитання стосувалися їх змісту, а саме: питання підготовки молоді до фізичної й розумової праці та ролі виховання у дітей готовності до праці.

Тоді я працював у Науково-дослідному інституті педагогіки в Празі, керував дослідженням проблем трудового виховання й політехнічного навчання. Ми були тоді на початковому етапі розв'язання проблематики соціалістичної педагогіки. Тому ми вітали допомогу радянських педагогів-учених і практиків, яка давала нам змогу швидше знайти правильний шлях.

Досягнення наукової роботи й педагогічної діяльності Василя Олександровича мене зацікавили саме тому, що він завжди, розв'язуючи ту чи іншу проблему виховання, розглядав її як складову частину єдиного цілого, що впливає з комплексної взаємодії школи, сім'ї і громадськості з врахуванням різноманітних індивідуальних умов.

Найбільш яскравим спогадом у моїй пам'яті залишилося моє перебування 9—10 жовтня 1969 року в Павлиші. Я брав тоді участь у науковій поїздці по Радянському Союзу і протягом тижня перебував на Україні. Більшість часу, крім огляду школи й відвідування уроків, ми присвячували бесідам з питань, які були підготовлені мною ще до поїздки. У школі мене зацікавили свідомо дисципліна учнів у класах і на подвір'ї, серйозність, з якою розмовляли з дітьми директори і вчителі.

Наші розмови стосувались насамперед змісту, методів і організаційних форм виховання молоді у праці, поєднання зусиль школи і колгоспу, канікулярної практики учнів, по-

єднання трудового виховання з іншими навчальними предметами, кваліфікації вчителів трудового й виробничого навчання, матеріальних умов навчання. Василь Олександрович цікавився нашою працею і роботою шкіл у Чехословаччині.

Я був дуже вдячний Василеві Олександровичу за його детальні пояснення, за те, що він відводив мені стільки часу, за сердечну гостинну турботу його дружини Ганни Іванівни.

Ні села Павлиш, ні директора Павлиської школи я не забув. Набутий досвід не загубився. Наші вчителі, яких я часто знайомив у своїх лекціях з радянською школою і радянською педагогікою, дуже уважно сприймали розповідь про роботу Павлиської середньої школи, її вчительського колективу, її директора. Кілька разів на районних нарадах учителів я виступав з темою «Павлиська середня школа і її директор».

Після повернення з Павлиша я опублікував в газеті «Учительські новини» (1969 рік) статтю «Виховна діяльність Павлиської середньої школи» і в журналі «Виробництво і школа» статтю «Трудове виховання в Павлиській середній школі». У цьому журналі, редактором якого я був, було опубліковано також дві статті В. О. Сухомлинського.

Я з любов'ю і пошаною згадую Василя Олександровича Сухомлинського. Він для мене став прикладом ученого-педагога, громадянина, справжнього комуніста. Зустрічі з ним назавжди зберуться в моїй пам'яті.

А. П. РЄЗНИК

ВИСОКЕ ПОКЛИКАННЯ

Василя Олександровича я знав з 1956 року, коли працював в Онуфріївському районному комітеті Компартії України. Часто зустрічались на пленумах та нарадах.

З 1961 року я почав працювати в селищі Павлиш головою колгоспу. Приміщення правління колгоспу було на відстані якихось 100 метрів від школи, тому практично ми з Василем Олександровичем зустрічались щоденно, частіше всього вранці. Василя Олександровича цікавило все, що робилось в колгоспі. Він разом зі мною вболівав за невдачі і радів успіхам у різних галузях колгоспного виробництва. Йому було приємно, що колишні вихованці школи добре зарекомендували себе. Наприклад, Щербина О. М., який очолював у колгоспі

тракторну бригаду, добився першості серед бригад району в соціалістичному змаганні. Під час збирання колоскових, коли в колгоспі не вистачало людських резервів, а школярі в цей час відпочивали на літніх канікулах, Василь Олександрович особисто мобілізував старших школярів для участі в колгоспному виробництві. Завдяки тісному зв'язку школи з нашим господарством ми всі польові роботи проводили вчасно, одержували хороші врожаї зернових, технічних, овочевих і кормових культур.

Василь Олександрович умів знаходити незвичайне в буденному, бачив красу і неповторність навколишніх просторів рідної землі, твердячи, що відчуття краси землі, на якій жили діди й прадіди, де нам судилося прожити життя, повторити себе в дітях, — це найважливіші емоційні джерела любові до Вітчизни. В світі є країни, де природа, можливо, багатша за наші лани й луки, але рідна краса нашої природи, краса наших людей — найдорожча, писав він у книжці «Серце віддаю дітям».

Дні першої борозни і першого снопа, свято першого хліба, які з року в рік відзначалися в Павлиші, прищеплювали любов до праці, професії, вчили слухати музику природи, змалку переживати радість близькості з безмежним світом. Учили розуміти прекрасне й чесне в людях, правильно обирати мету життя і наповнювати її красою й щастям.

Я не можу не пишатися вихованцями Сухомлинського, які нині працюють у нашому господарстві. До них належать В. Кононенко, М. Кононенко, О. Корінь, С. Бицюк, С. Калюжна, Н. Бицюк, які обрали мету життя і наповнили її красою і щастям. Я пам'ятаю, як вихованці Сухомлинського на зустрічі з передовиками нашого господарства читали вірш про землю:

«Путь хлебороба — не лукавый путь,
Земля от века учит нас правдиво,
Людскую гордость обмануть не диво,
А землю невозможно обмануть.
Она добра, но ей не жаль ничуть
Тех, кто хитрит; трудится нерадиво.
Проси, грози, не всколосится пива,
Возделанная наспех, как-нибудь,
Все примеряя — так или иначе,
Ее уроки не забыть в пути».

Так, його вихованці не хитрують, а натхненно трудяться і одержують високі й сталі врожаї; своєю працею вони вивели господарство в число кращих у районі та області.

В. О. Сухомлинський був далекоглядним наставником, він часто запрошував до школи спеціалістів нашого господарства

на зустрічі з дітьми, організовував роботу навчально-виробничих учнівських бригад, літніх виробничих таборів.

Істотний вплив на становлення громадянина мали тематичні зустрічі учнів Павльської школи з передовиками виробництва, такі, наприклад, як «Змолоду бережи честь хлібороба», «Недаремно жити на Землі», «Вечори спеціалістів». Дітям розповідали про досягнення нашого господарства, про те, які творчі можливості криються в сільських професіях, як сучасне виробництво може стати базою для творчих пошуків і росту хлібороба, механізатора, розвитку і вдосконалення його нахилів, здібностей. Вони пробуджували в учнів інтерес до певного виду трудової діяльності, впливали на їхні професійні наміри.

Не було такого дня, щоб вихованці В. О. Сухомлинського не виконали поставлених перед ними завдань. Вони — молоді господарі нашого колгоспу. От чому нас так радують зустрічі в шкільних стінах. Естафету колективного землеробства старше покоління передає в надійні руки вихованців Сухомлинського, для яких праця і честь невід'ємні. Усе робити на совість, бути умілим господарем на Землі — такий їхній девіз життя.

Поняття честі виробничника виховувалося в учнів Павльської школи з юних років. Шкільна кролеферма, зелена лабораторія, пасіка, гуртки юних селекціонерів, тваринників, квітників, радіотехнічний гурток, майстерні з різноманітним устаткуванням — ось неповний перелік лабораторій, де розвивалася творча індивідуальність школярів.

Перед початком осінніх польових робіт з учнями проводили бесіди. Дітям пояснювали, що успіхи нашого колгоспу тісно пов'язані з успіхами всієї Батьківщини. Якщо колгосп збере у строк урожай, то більше буде продуктів. Учні приступали до роботи на полях рідного колгоспу, усвідомивши її мету і значення.

Сухомлинський говорив, що вищою нагородою за працю, за тривожні і безсонні ночі для нього є те, що вихованці його стали справжніми синами своєї Батьківщини: вони знають, якою дорогою ціною дісталися їхньому поколінню щастя праці, матеріальні й духовні блага суспільства. І його вихованці, які працюють у нашому господарстві, виправдали сподівання свого вчителя.

СТРАТЕГІЯ КЕРІВНИЦТВА

У системі своїх педагогічних положень В. О. Сухомлинський велику увагу приділяв і проблемі управління школою.

Виступаючи перед директорами шкіл і їхніми заступниками на семінарі в м. Олександрії (1964 рік), В. О. Сухомлинський висловив думку, що в основі управлінської діяльності директора сучасної школи повинно бути вміння бачити завтрашній день школи, перспективу її розвитку. «Моє знайомство з багатьма директорами шкіл області, зазначав В. О. Сухомлинський, переконало: чим глибші ідейно-теоретичні, педагогічні й наукові пізнання тієї людини, яка очолює школу, тим краща за змістом її робота.

Директор визначає обличчя школи, її дух, настроїв, стиль стосунків, який встановлюється в учительському й учнівських колективах. Якщо школа хороша, то її часто називають ім'ям директора. Тут мається на увазі, звичайно, не просто будинок, де навчаються діти, а особливе спрямування педагогічної думки, стиль роботи, методи навчання й виховання. Вчителі в такій школі проймаються ідеями директора-наставника, реалізують їх і нерідко самі стають хорошими директорами. А вихованці таких шкіл, уже давно ставши дорослими, з гордістю називають школи, де вчилися»¹.

У квітні 1968 року педагогічна громадськість нашої країни відзначила 80 років від дня народження А. С. Макаренка. На ювілейну конференцію в м. Кременчук Полтавської області Полтавський обласний відділ народної освіти запросив мене, тоді завідуючого Кіровоградським облвнр, і Сухомлинського В. О.—директора Павлівської СШ, який виступив з теми: «Ідеї А. С. Макаренка про колектив у теорії і практиці педколективу Павлівської СШ».

У серпні 1965 року в області проходила конференція директорів шкіл з теми: «Яким повинен бути директор сучасної школи».

З доповіддю виступив В. О. Сухомлинський. «Якби присутнім тут у залі дати написати творчу роботу на цю тему,— сказав Василь Олександрович,— то, мабуть, переважна більшість написала б, що директор — це насамперед учитель учителів, який глибоко володіє професійними навичками. Що

¹ З протокольних записів нарад за 1964/65 навчальний рік (архів Кіровоградського облвнр).

він, безумовно, майстер навчання й виховання, людина, про-
никнута високим почуттям відповідальності. Директор шко-
ли повинен бути широко освічений і політично грамотний,
людяний і вимогливий.

Отже, яким повинен бути директор, знають усі директори
шкіл. І значно складніше дати відповідь, як стати таким
директором. З приводу цього мені й хотілося порадитись
з вами. Взяти хоча б частково робочий день директора. Без-
перервні телефонні дзвінки, термінові виклики, подавання
відомостей у райвно, пояснення і т. д... І найболючіше усві-
домлювати, що за день так і не дійшов до головного — до
вчителя, уроків.

У перші роки мого директорства я годинами замислю-
вався, чи можна в цю стихію внести якусь організованість.
Виявляється, можна і треба. Я розпочав складати щоденний
особистий план роботи, в якому визначав провідні питання,
на яких потрібно зосередити свою діяльність. Уже через тиж-
день побачив, що можна протягом дня зосередити увагу на
головному. Залишається виявити це головне. Таким я визна-
чив керівництво **навчально-виховним процесом**, а в ньому:
відвідування і аналіз уроків, виховних заходів учителів та
класних керівників тощо.

І, вже з 1950/51 навчального року, я взяв його собі за
правило і невідступно додержував: починати робочий день
з відвідування і аналізу двох уроків учителів. Адже без
щоденного педагогічного спілкування з учителями і учнями
не можна зробити вдалого висновку, як пройшов робочий
день у школі, як підготовлені учитель і учень до засвоєння
програми, а в кінцевому підсумку — як керувати.

Практично мені вдається за навчальний рік відвідувати
в середньому більше 400 уроків і позаурочних заходів учи-
телів і класних керівників. Як учитель педагогічне наванта-
ження я маю всього 6 годин на тиждень»¹.

І далі В. О. Сухомлинський звертається до обласного,
районних відділів народної освіти, до райкомів і обкому ком-
сомолу з проханням берегти час директора школи, не заван-
тажувати його зайвими паперами, не відривати від основної
роботи на дуже часті наради. Це заощадить його час для
систематичної роботи над підвищенням ідейно-теоретичного
й наукового рівня, духовної культури керівника школи. Адже
вчитель завжди мріє про ідеального, чутливого, гуманного,
високоосвіченого директора, організатора духовного життя
педагогічного колективу.

¹ З протоколу конференції № 2, березень 1965 року.

В. О. Сухомлинський багато уваги приділяв колегіальному органу управління — педагогічній раді. На одному із засідань обговорювалися завдання педагогічного колективу на 1969/70 навчальний рік у зв'язку з переходом на новий зміст освіти. Доповідав В. О. Сухомлинський.

Закономірності процесу навчання, — наголосив він, — новий зміст освіти і завдання, поставлені партією і урядом перед сучасною радянською школою, визначають ряд неодмінних вимог до уроку, і кожний вчитель повинен знати ці вимоги. Ось лише деякі з них:

— на сучасному уроці процес навчання повинен будуватися на основі об'єктивних законів психології навчання і принципів дидактики (науковості, систематичності і послідовності навчання, свідомості й активності, індивідуального підходу в навчанні, міцності знань, принципу виховуючого навчання, зв'язку з життям, практикою, з працею). Ці дидактичні принципи повинні творчо здійснюватись на кожному уроці;

— сучасному уроку властива яскрава ідейно-політична спрямованість і партійність. Освітні й виховні завдання на уроці повинні здійснюватись паралельно. Озброюючи учнів науковими знаннями, уміннями й навичками, учителів необхідно формувати в них комуністичні переконання, високі моральні якості, розвивати культуру мислення, збагачувати пам'ять, розвивати увагу, формувати волеволі якості, привчати школярів до дисципліни, готувати їх до життя і праці;

— на будь-якому уроці необхідно формувати комуністичний світогляд. Зміст кожної навчальної дисципліни розвиває естетичні смаки, бажання працювати на загальну користь;

— вихованню в процесі навчання сприяють сучасні методи навчання, використання технічних засобів. Методи навчання відіграють велику роль не лише в озброєнні учнів повноцінними знаннями, а й у розвитку пізнавальних сил і здібностей, у вихованні волі, уваги, пам'яті, в розумовому вихованні учнів, у вихованні уміння самостійно вчитися і здобувати знання;

— слід пам'ятати, що особистий приклад учителя — важливий фактор виховання. Культура учителя, його інтелектуальне, моральне обличчя, його ставлення до своїх обов'язків, педагогічний такт, висока організованість — повсякденний приклад для учнів;

— нові програми вимагають високого рівня науковості уроку, тобто відповідність змісту уроку рівню сучасних досягнень науки, техніки й культури;

— на конкретних прикладах учителів 1—3-х класів звертається увага всього педагогічного колективу на вдосконалення методики самостійної роботи учнів, ширше застосування проблемного й дослідницького методів навчання, що забезпечують при вдалому їх використанні високий рівень активності учнів, оптимальну самостійність, творчий підхід до розв'язання будь-яких пізнавальних завдань. Аналізуються зусилля вчителів, спрямовані на вдосконалення методики самостійної роботи учнів.

Після обговорення доповіді В. О. Сухомлинського радою школи приймаються рекомендації. Зміст рекомендацій наводиться повністю.

1. У школі повинна панувати творча атмосфера, вдумливе ставлення кожного учня до знань, науки, освіти, книжки. Всі методи і методичні прийоми, які застосовуються на уроках, будуть ефективні лише тоді, коли збуджуватимуть думку учнів. Кожному вчителеві необхідно домагатися, щоб учні відкривали для себе нове, а не були пасивними споживачами.

2. Необхідно послідовно застосовувати знання, що є головною передумовою активної розумової праці. В усіх класах, і особливо в початковій школі, необхідно проводити уроки мислення, впроваджувати систему письмових творчих робіт.

Слово повинно бути головним засобом пізнання навколишнього світу.

3. Читання — одна з важливих передумов інтелектуальної культури й виховання допитливості. Завдання полягає в тому, щоб книга стала основою духовної потреби школярів. Потрібно і надалі проводити виховну роботу, спрямовану на прищеплення любові до книжки.

4. Потрібно домагатися, щоб кожен учень, особливо в 8—10-х класах, передплачував і читав газети, журнали.

5. Глибокі й міцні знання учні можуть здобути лише тоді, коли буде правильне співвідношення між теоретичними знаннями й практичними вміннями. В початкових класах необхідно навчити учнів добре читати, писати, спостерігати, мислити, застосовувати знання.

6. У зв'язку з переходом на предметне навчання в 4-х класах, необхідно знати психолого-педагогічні особливості дітей 10-річного віку, методику проведення уроків з ними, спрямовану на активізацію пізнавальної і практичної діяльності учнів.

На прохання обласного відділу народної освіти з цією доповіддю Василь Олександрович виступав на семінарах директорів шкіл Олександрійського і Світловодського районів,

а також на курсах молодих директорів шкіл області при обласному інституті вдосконалення вчителів.

Слід зазначити, що з проблеми управління школою в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського написано небагато. І, мабуть, тому, що писати потрібно було про свою безпосередню діяльність. А це не в стилі Сухомлинського. Тому було б добре відшукати виступи Василя Олександровича на обласних і районних семінарах, конференціях, на пленумах обкому і райкомів комсомолу, на курсах директорів шкіл і їхніх заступників, де темою його доповідей і виступів були питання удосконалення управління навчально-виховним процесом.

Багатогранна робота В. О. Сухомлинського з управління навчально-виховним процесом у Павлівській середній школі і його теоретична діяльність, спрямована на пропаганду досвіду керівництва школою в області і республіці в 50—60-х роках, заслуговує високої оцінки і дальшого глибокого вивчення.

О. Р. МАЗУРКЕВИЧ

НА ЧАТАХ ПРАВДИ І НАУКИ

Для живого, безпосереднього спілкування з Василем Олександровичем Сухомлинським доля одміряла мені цілих 18 останніх років його життя. Вони простяглися від першої нашої зустрічі в редакції журналу «Радянська школа» навесні 1952 року — і до останнього його листа за два місяці до смерті, відправленого з Павліша в Київ влітку 1970 року.

Вісімнадцять років... За такий час можна добре й достеменно пізнати життя близької і дорогої людини — і в слові, і в ділі, і душевно — в усьому сплаві розуму й серця. Та вже промайнуло двадцять літ, як нема його серед нас. Покладатись тільки на пам'ять не завжди можна. Тим паче, коли йдеться про складний час, незвичайну постать, її багатогранну діяльність. У такій ситуації чи не найкраще будувати спогади на документальній основі.

Прагну саме до такого спогадання — пам'яттю серця, скріпленого пером тогочасним, словом достовірним. І найбільше — листами, рукописами...

1. Педагог-новатор з покликання

У перші сім років нашої творчої співдружності основним місцем робочих зустрічей була редакція республіканського науково-педагогічного журналу «Радянська школа», голов-

ним редактором якого мені випало тоді працювати (1951—1958). Напровесні 1952 року Василь Олександрович Сухомлинський подав до журналу «Радянська школа» статтю. Як з'ясувалось, пише він вже років шість: починав сількором районної газети «Ударна праця», потім друкувався в обласній «Кіровоградській правді», а далі вийшов і на республіканську та союзну пресу.

Вже тоді виступи його в періодичній пресі були в ритмі тривожного часу, в них відчувались напруження думки й неспокій почуття, бив пульс «глибинок», з яких і складалось життя народу. В статтях неспокійного сількора і небайдужого вчителя йшлося, як ми побачили з вирізок, про «ненормальну» роботу шкіл, низьку грамотність і культуру мови учнів, прикрі наслідки аналізу письмових робіт, послаблення ідеологічної роботи в школі, втрату почуття відповідальності перед державою, перевантаження учнів зайвим, викривлення у політехнічному навчанні... Його тривожили стан викладання української і російської мов, літератур — і він уперто шукав шляхів, методів і засобів їх поліпшення. Осмислював досвід кращих учителів, причини педагогічних недоліків.

Пригадуючи попередні його статті в «Радянській освіті» і методичних журналах, ми в першу зустріч, та й часто згодом, обговорювали його досить рішучі й логічно вмотивовані вимоги до методики й практики, шляхи поліпшення якості шкільних програм і підручників, перебудову (цей термін він тоді звично вживав) уроку. Ознайомилися з ранніми статтями «Як ми перебудовуємо викладання мови» та «Повноцінний урок». У журналах «Українська мова в школі» та «Література в школі» були недавні публікації його статей про розкриття на уроці поняття типовості літературних персонажів, роботу над письмовими творами у старших класах та навчання мови в початкових, а також про народну творчість у літературному гуртку.

— До «Радянської школи» написав статтю тільки тепер, хоч журнал читаю з інтересом давно.

Статтю ми надрукували у № 6 за 1952 рік. Вона порушувала найгостріше питання про підготовку учнів до майбутньої практичної роботи.

Мені пощастило опублікувати 10 статей В. О. Сухомлинського — всі вони були життєво пекучими і не втратили гостроти звучання й дотепер: про директора школи як дійового керівника навчально-виховним процесом, організатора педагогічного колективу; про ефективність наступності в навчанні; про виховання в учнів працьовитості і дисципліно-

ваності; результативність суспільно корисної праці учнів сільської школи; ланки високої продуктивності праці; про «віддачу» уроків повторення і систематизації вивченого; виховання комуністичного ставлення до суспільної власності...

Залишаючись у складі редколегії журналу по січень 1962 року, мав добру нагоду готувати до друку ще ряд праць Сухомлинського з магістральних проблем радянської школи: про урок, відповідальність методів навчання його змісту і меті; про комуністичну ідейність як основу морального виховання; про формування особистості й майстерність праці...

Тепер, коли видано чимало монографій і багатотомних зібрань праць В. О. Сухомлинського, шляхом зіставлення й аналізу їх тексту не важко встановити, як багато цінного з тих ранніх публікацій знайшло логічне й законне місце в цих синтетичних виданнях.

Та і в тодішніх збірниках уже зустрічалися праці Сухомлинського. Так, у колективній книжці «Політехнічне навчання у школах Української РСР» з'явився вагомий розділ В. О. Сухомлинського про суспільно корисну працю учнів в умовах сільської школи (1956).

Звучання імені Сухомлинського, інтерес до його істинно новаторського дерзання набирали дедалі більшого резонансу. І коли ми створювали до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції книгу передовиків, відмінників і новаторів народної освіти, — на чільному місці було представлено і Василя Олександровича Сухомлинського. Підготовлена в ювілейний 1957 рік, книга вийшла під назвою «Слово про радянського вчителя. Сторінки з життя і роботи вчителів Радянської України». Особливу увагу привертав нарис про Сухомлинського «Творча праця» — вчителі республіки вперше прочитали розповідь про «невтомного новатора», який «прийшов у науку на основі педагогічного досвіду»; довідались, як працює над собою цей «подиву гідний трудівник і рідкісної душі людина». Це була перша широка, осяяна революційним утвердженням «атестація» народного вчителя — справжнього новатора. І зводилась вона до цілком логічного висновку про те, що Василь Олександрович — воістину педагог за покликанням.

Пригадується, влітку 1964 року. Сухомлинський звернувся через республіканську газету «Молодь України» до юних трудівників — учителів, учених, людей різного фаху і прагнень:

— Не надійтесь на те, що покликання саме прийде до вас, впаде, як манна небесна. Його треба здобувати працею, від-

кривати животворне джерело, пробиваючи тверду, суху землю, просвердлюючи камінь.

Саме в праці, чесній, напруженій, творчій, бачив Сухомлинський і своє покликання, і громадянський обов'язок, і особисте щастя. Не випадково і статтю, звернену до молоді, назвав «Праця, покликання, щастя».

2. Добром нагріте серце

Спілкування з Василем Олександровичем якимось дивовижно освітлювало душу, дарма, що сам він був хворий, але тримався, не виказуючи ран, тамуючи шал осколків. Василь Олександрович часто приїздив до Києва: у видавництві «Радянська школа» готувалась до друку нова його книга «Серце віддаю дітям». Після виходу її в світ першою рецензією в республіканській газеті з'явилась моя стаття «Сонячні будні». Згодом на це видання опубліковано понад 25 відгуків, а на подальші 8 видань — більше 30...

— Велике спасибі вам за теплі слова про книгу «Серце віддаю дітям», — писав він мені. — З хвилюванням прочитав Вашу рецензію. Дуже радий, що Ви відчули серцем найголовніше в книзі. У мене така думка: однакова, мабуть, у нас емоційно-естетична настроєність. Посилаю книгу «Павлышская средняя школа». Працюю зараз над «Хрестоматією з етики». Це буде збірник оповідань етико-філософського змісту, — для читання учням. Працюю також над «Методикою виховання учнівського колективу»...

Так реагував Василь Олександрович прямодушно, вдячно й людяно на перший друкований відгук про його книгу.

Що ж так зворушило автора? З наших бесід під час подальших зустрічей довідався, що схвилював його поетичний тон рецензії, на який надихнула сама книжка. Перечитую тепер цю публікацію і ясно бачу Василя Олександровича з розгорнутим тижневиком «Друг читача», де його ж рукою підкреслено абзаци: «Нова книга В. О. Сухомлинського — підсумок невгамовних тридцятилітніх пошуків учителя сільської школи. Це — не енциклопедія і не підручник, і навіть не настільна книга, як величають іноді гарні посібники. Це — живий відгомін живого життя. Книга... наснажена світлими ідеями, високими ідеалами, окрилена пружним мисленням, одухотворена благородними почуттями... У книзі тій — квітує сад, де дбайливий садівник вирощує Людину... В ній торжествує добро над злом, радість над смутком, щастя над горем. Вона вщерть налита сонцем».

Правду кажете, говорив Сухомлинський, я ніскільки не

схильний геть усе малювати в рожевих фарбах, щиро прагну одкритись читачеві усіма своїми муками шукань, болями невдач, гіркою втрат. Є з чим у мене сперечатись, є що й шліфувати...

І його зовсім не дратувало те, що ми й не збирались поспіль ідеалізувати розкритий досвід і саму книгу, хоча і не вважали за гріх про таку річ і її автора сказати добре слово на повний голос уже в першому потоці відгуків, з найпершого джерела.

Усією вдачею Василь Олександрович був щедра на добро, чиста совістю і вдячна серцем людина.

Досі зберігаються в моїй бібліотеці серед найдорожчих серцю творів книжки В. О. Сухомлинського з написами, що воістину становлять негасиму пам'ять серця.

Справді — багато років ішли разом до однієї мети. Пізніше цю сповідь серця великого педагога-гуманіста я згадував словом писаним і усним. А згодом думку Сухомлинського про емоційно-естетичну настроєність учених-педагогів переніс з його листа в книжку «Метод і творчість. Удосконалення методів вивчення художньої літератури в процесі їх розвитку і творчого застосування» (1973), додавши на адресу Василя Олександровича, що настроєність ця іде саме від таких учителів, для яких література й суспільство, школа і Вітчизна, власне життя і служіння народові — поняття нероздільні, вони, говорячи словами Павла Тичини, стали внутрішньою потребою, формою виявлення душі, совістю вчителя і людини.

Саме таким Учителем і був Сухомлинський, — це я прагнув розкрити і в опублікованих після смерті Василя Олександровича статтях «Добром нагріте серце» і «Подвиг учителя». Сухомлинський не шкодував себе, ніде не шукав вкатуної дороги в науку і ніколи не чекав на готове, а, з усіх сил долаючи труднощі й перешкоди, прямував до високої мети. Він обрав для себе єдину форму життя — горіння. По крутих кам'янистих стежках науки вперто прорізався до тих верховин, що надійно освітлюють практику.

3. Стежками квітучого саду

Василь Олександрович був насамперед учителем української мови і літератури. Педагог широкого профілю й багатогранної компетенції, він, проте, основним своїм фахом вважав словесність.

Якось В. О. Сухомлинський розповідав мені, з яким інтересом він перечитав усі 13 книжечок педагогічної бібліотеки-

ки, виданої у 1968 році видавництвом «Радянська школа» в серії «Делегатові III з'їзду вчителів УРСР». Особливу його увагу, цілком природно, привернули дві книжки: «Про взаємозв'язок у викладанні російської і української літератур у школах УРСР» Т. Ф. і Ф. Ф. Бугайко та моя «Високе покликання вчителя літератури». Книжку про розкриття українсько-російських і російсько-українських взаємозв'язків Василь Олександрович радив видати повторно — для всіх учителів республіки масовим тиражем як настільне керівництво. В. О. Сухомлинський висловив думки про місце й роль мистецтва слова в системі комуністичного виховання підростаючого покоління, що мають особливо велике значення і сьогодні, в час революційної перебудови суспільства, життєвим каналом якого є література в школі. З цього приводу він писав мені: «Скарби слова... Вони, тільки вони доносять до людської душі ідею, вони творять художній образ, який вчить молоде покоління, надихає благородним прагненням віддати все, а якщо потрібно — то й життя віддати в ім'я високих гуманістичних ідеалів»... Моральний обов'язок учителя літератури, за його переконанням, — виховувати учнів так, щоб на творах мистецтва слова вони не тільки пізнавали світ, не тільки милувалися красою музики слова, а вели наші ідеї в наступ. Література в школі має одухотворити юні серця високими ідеалами, утверджувати ненависть до всього злого, ворожого, що протистоїть життєвим інтересам народу.

Вітаючи справжню майстерність передових учителів, Сухомлинський звертав увагу на те, що, скажімо, Юрій Брянський і Давид Мотузка, Марко Безсмертний і Марко Гуца на уроках таких майстрів-словесників виступають не просто літературними героями, що уособлюють моральну красу благородних людських ідеалів, а живими людьми, з думками і пристрастями. Ідейна основа кожного такого уроку полягає в тому, щоб підлітки пізнавали світ не тільки розумом, а й серцем.

Серед багатьох роздумів, висловлених у прикладеному до листа рукопису, Сухомлинський ділиться думками про спрямованість слова педагога.

— Ви готуетесь до уроку, на якому вивчатиметься один з кращих творів сучасної української літератури — роман «Тронка» Олеся Гончара. Урок ваш не дійде до глибин юнацьких сердець, якщо, думаючи над тим, що говоритимете, ви бачитимете тільки твір, його образи, музику його слів. Урок літератури — це таке слово про твір, слухаючи яке, юнак думає про себе, про свій життєвий шлях, про своє сучасне й

майбутнє. Урок літератури має бути безпосереднім зверненням до людини, яку ви виховуєте. Хай же звучить це звернення між рядками ваших слів: Хай, слухаючи розповідь про Івана Дорошенка і Лукію Рясну, Тоню Горнищенко і Гриню Мамайчука, вихованець ваш замислиться над питанням: а для чого живу я? Що зробив я для свого народу, і що мені треба зробити? Пробудження саме цих питань у юнацтва — ідеал викладача словесності. Тільки тоді, коли вам вдалося пробудити такі питання, ви справжній людинознавець, справжній творець людської особистості...

Пригадуючи і по-новому осмислюючи такі прості і водночас такі глибокі роздуми, дивуєшся, чому вони не потрапили не те що у п'ятитомне (на Україні) чи тритомне (у Москві) зібрання творів нашого педагога, а і в жодне окреме видання його праць...

У цій роботі міститься і ряд інших цінних, а у наш час особливо, міркувань про літературу в школі.

За його спостереженням, великий інтерес викликають у словесників пошуки ефективних шляхів вивчення поетичних творів. Розглядаючи поезію в широкому розумінні цього поняття, Сухомлинський вбачає виховну силу поетичного слова саме в тому, що воно діє водночас на розум, почуття, волю, уяву, адже поезія володіє не тільки словом, а й засобами музики, живопису, і він ніби сьогодні звертається до нас:

— Замислимося, шановні колеги-словесники (та й учителі всіх предметів), над роллю поетичного слова. Поезія вчить бачити світ — його красу і велич, радощі і горе людини. Я не відчував би всієї краси літнього світанку в селі, якби в далекому дитинстві мене не вразили до глибини душі, не потрясли прочитані матір'ю слова Шевченкові: «Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють...». Поетичне слово відкриває красу природи і людини. Воно вчить любити і вчить ненавидіти. Тож будемо працювати так, щоб слово нашої рідної мови залишало глибокий слід у наших вихованців. Ми, словесники, не просто вчителі, більшою мірою ми вихователі... Бо у нас кожне слово — вихователь.

При цьому Василь Олександрович посилався на митця, якого мав за взірець на все життя. Щоб зворушити, говорив Олександр Довженко, треба бути зворушеним. Емоційну вбогість багатьох уроків літератури він вважав за велике зло для наших шкіл. Відшукуючи так потрібний учителеві «духовний заряд», Сухомлинський підтримував застереження, щоб не було уроків, де є розмови про літературу, але... не-

має самої літератури. «Уявімо собі таку картину, — писав він там же, — Учитель музики йде на урок музики розповідати про скрипку. Але скрипки у нього немає, і несе він не музичний інструмент, а книжку про скрипку. Ясно, чого можна чекати від такого уроку. Не краще буває часом на уроках літератури: вчитель несе вихованцям не літературу, а книгу про літературу — сухий переказ з підручника. Підручник — дуже потрібна книга, але у вивченні літератури він займає особливе місце. Задавати вчити той чи інший розділ за підручником можна тільки тоді, коли учень сприйняв розумом і серцем, відчув і пережив образи художнього твору. Перш ніж читати книжку про музичну мелодію скрипки, треба відчутти красу цієї мелодії».

Перечитуючи тепер ці дорогоцінні рядки, пригадую, з яким тонким відчуттям краси і сили художньої літератури, рідної мови, з яким глибоким розумінням педагогічного обов'язку і громадянської відповідальності за її збереження і процвітання читав він зі свіжого рукопису, щедро засіяного бісерними рядками, праці своєї совісті й честі. Це насамперед читане нам «з чорнильниці» його жагуче «Слово про слово», згодом опубліковане в «Радянській Україні» (16 січня 1964 року).

— Відточуйте слово, — закликав Василь Олександрович. — Говоріть дітям красиво про красу навколишнього світу. Слово — це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним — велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Оволодіймо ж цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса.

Це, далі, дві чесні й мужні його статті під тотожним найменням «Слово рідної мови» — напровесні 1965 і восени 1968 рр. (обидві друкувалися в журналі «Українська мова і література в школі»). Часто прислав Василь Олександрович і вирізки з обласної газети, серед них бесіди з молодими вчителями, наприклад «Слово і мислення», опубліковане в «Кіровоградській правді» навесні 1965 року.

Особливо ж схвальновала нас, методистів літератури, поетична і водночас строго ділова, наукова стаття Сухомлинського про вивчення літератури в школі — «Стежка до квітучого саду». Не випадково одразу ж після її опублікування в «Літературній Україні» (26 вересня 1969 року) з'явилися передруки (наприклад, у Чернівцях). Образ рідного слова як «квітучого саду» Сухомлинському навіяла чудова поезія Максима Рильського «Мова» з виразним епіграфом: «Треба доглядати наш сад. Вольтер». Знаменно, що читаючи нам

свою статтю ще заздалегідь, в начерках, Василь Олександрович з натхненням говорив:

— Це — від матері мосі... Як і в Максима Тадейовича — теж од його матері, пам'ятаєте: Як парость виноградної лози... — і, перевівши дихання, ще більш розчулено продовжував, — плекайте мову, пильно й ненастанно політь бур'ян... Бо ж справді в мові народу — і любов, і гнів, у ньому кожне слово — це перлина, праця, натхнення...

Вірш Рильського, як і багато його поезій, навіть поем, Василь Олександрович знав напам'ять, знали й чимало його учнів. Тож цілком природно: ділячись думками й образами майбутньої своєї статті в «Літературку», він і при зустрічі свою стежку до квітучого саду душевно освітив проказаним не просто з пам'яті — з глибини серця:

...Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля,
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтеся доглядать свій сад.

Так, літературу в Павлівській школі Сухомлинський плекав як «розумний садівник», щиро закликав усіх учителів дбайливо доглядати той сад, в якому, за Рильським, «нам слово Лесі Українки і слово віщого Франка не міжнародні поєдинки — народів дружбу проріка». Він жадав змужшіння рідної мови «серед прекрасних братніх мов»...

4. Правда одна — і в любові, і в гніві

Довелось мені зустрічати і таких людей, які зблизька Сухомлинського не знали, душі його не звідали, творів не читали, а судили про нього з чужого язика або з тугого вуха. Такі невдахи уявляли його або м'якеньким добрячком, або просто мрійником...

Та ні тим, ні іншим не став педагог, найвищою посадою якого завжди і скрізь світилась, за словами Максима Горького, — «превосходная должность — быть на земле Человеком».

І сам він не раз повторював:

— Без доброти — справжньої теплоти серця — неможлива душевна краса. Доброті місце в одному ряду з мужністю.

Любов, добро і вдячність притаманні всій його натурі — в цьому переконують і всі наступні роки нашої творчої співдружності. Разом з роздобутими після наполегливих

пошуків авторських примірників книг він шле мені навіть у санаторій листа, в якому відчуваються благородство душі, висока людяність і добром нагрите серце.

Тут же він додає кілька рядків, які стверджують його повсюдну принциповість, тверду переконаність, громадянський неспокій і мужню справедливість. Його прикро вразило, що газета «Радянська Україна» вмістила в ювілейний день (9 вересня 1969 року) стислі матеріали про Котляревського на останній сторінці.

— Якою міркою вимірюються цінності? Невже так треба відзначати 200-річний ювілей зачинателя нашої літератури, письменника, який, можна сказати, вирішив, бути чи не бути українській культурі?

В особистих розмовах зі мною Василь Олександрович обурювався тим, що подекуди просочуються спроби применшити культурні надбання народу. Йому завжди були дорогими історичні скарби, він не мирився з будь-якими спробами необачно чи навмисне потьмарити їх.

Літо 1968 року... Київ. У столичному ордена Леніна театрі опери і балету імені Т. Г. Шевченка відкрився Третій з'їзд учителів Української РСР. Тон ділового обговорення стану і шляхів поліпшення роботи загальноосвітньої школи задає директор Павлиської школи, заслужений учитель В. О. Сухомлинський, який виступає другим після основної доповіді. Без найменшого натяку на ораторство, без позерства й галасу, скромно і з усією відповідальністю за кожне слово він повідає свою тривогу з'їзду:

— Перед нами маленька людина. Вона вперше переступає поріг школи. Як має жити наш вихованець десять років, щоб стати людиною з благородним і мужнім серцем громадянина країни, з ясним розумом і золотими працьовитими руками? Ця думка хвилює серця наші, вчителів.

Його уважно слухають делегати — кращі освітяни України, їх друзі з Москви й Ленінграда, братніх республік, учені, письменники, діячі культури. Слухають — і проймаються тривогою його совісті, клопотами його думки. Проймається цим, як струмом, увесь з'їзд.

Тим часом Сухомлинський подає свій метод побудови навчально-виховної роботи Павлиської школи і такого педагогічного мислення, які б давали потрібні країні наслідки. Він зі своїми павлишанами прагне поставити діло так, щоб школяр усі десять років не просто перебував у стінах школи, а жив багатим громадським життям, щоб бачив навко-

лишній світ і сприймав його очима громадянина. Він обстоює комуністичну ідейність виховання, відчуваючи небезпеку її приглушення. Ніби передчував, як треба берегти молоде покоління від безідейної порожнечі, звиродніння і духовно-го спустошення.

Особливо вкарбувався в пам'ять його жагучий заклик:

— Не допускати ідейної пустоти, байдужості, політичної індіферентності... Жодного байдужого серця... Найкращими випробуваними ліками, що запобігають духовній пустоті, нігілізму, є праця в ім'я Вітчизни. Громадянське, патріотичне бачення рідної землі — це біль серця за все, що відбувається довкола...

І тут чи не вперше так яскраво постав перед нами образ його серця, відданого дітям, хоч ми ще й не знали, що скоро вийде в світ його найзнаменніша книга...

— Коріння ідей, переконань йде своїми найтоншими розгалуженнями в глибини серця. Вихованість серця, почуттів — важлива умова того, що розум, воля, переконання людини одухотворюються, стають чутливими, сприйнятливими до слова... Ми прагнемо, щоб серце кожного вихованця було зв'язане з рідною землею... Щоб найпотаємнішими куточками душі наші вихованці пройнялися патріотичними ідеями; вони розумом і серцем пізнають, якою дорогою ціною завойовано все, що зараз має наш народ. Гуманістичні ідеї оволодівають серцем дитини, підлітка, коли він у кожному квадратному метрі рідної землі бачить долю своєї Вітчизни...

Так промовляла до нас, делегатів з'їзду, правда і совість народного педагога, революційного новатора. Особливо вражали нас його одвертість, пряломінійність і щирість тривоги і вболівань, шукання виходу з блукань, нестерпність до плісняви й фальші, конкретність і предметність міркувань, ясність провидіння.

Тут же перед нами він виявив і свою силу оптимізму, віри в торжество розуму і правди. Серед наших вихованців, переконував Василь Олександрович, не буде жодного демагога й нігіліста, якщо всі знатимуть, що таке важко, що таке трудові мозолі. Заради цього павлівські педагоги прагнуть до того, щоб кожному їх вихованцеві в роки дитинства і отрочтва щось стало на рідній землі безмежно дорогим і близьким саме тому, що воно дісталось нелегкою, напруженою працею, — адже по-справжньому любить людина тільки те, що важко дісталось...

На Всесоюзному з'їзді вчителів у липні того ж 1968 року ми зустрілися з ним уже як з Героєм Соціалістичної Праці.

Але до керівних органів з'їзду його не було обрано, слова не надано, і ні в доповіді, ні в традиційній «програмній» промові, ані в жодному виступі ім'я Сухомлинського не згадувалось, ніби й не було такого... Мовби якась невидима рука диригента управляла всім і всіма...

Працюючи в обраному з'їздом секретаріаті, я обережно поцікавився в «офіційної особи», що означає така ситуація, і одержав роздратовану відповідь:

— Скільки ж можна!..

Тільки тепер, у пору справжньої демократії і гласності, стає мені зрозумілим, що в ті часи могли і учительський з'їзд вести за розкладом «зверху».

З тієї ж, очевидно, команди було допущене грубе порушення елементарних норм демократії при обранні Сухомлинського до складу новоутвореної Союзної Академії педагогічних наук. Цей факт тепер розумію як зухвалий відхід від ленінської суті демократичного ладу, порушення найпершого його принципу. А тоді все це звично сприймалось: значить була «вказівка». Вся країна так жила.

...З добрим новорічним настроєм розгорнули ми «Учительську газету» за 4 січня 1968 року і прочитали про те, що В. О. Сухомлинський висувається кандидатом у дійсні члени (академіки) АПН СРСР зі спеціальності: теорія та історія педагогіки.

Ми щиро раділи за нашого наукового кореспондента, який до цього вже понад 10 років був членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РСФСР і, поминувши докторську ступінь, мав усі підстави на обрання в академіки. Його висував ряд наукових колективів — не один НДІ педагогіки УРСР. Рекомендували й «директивно», за відповідною тодішньою системою... Так що в обранні сумнівів не було. Ми вірили, сподівались...

Як же ми були збентежені, коли серед викликаних академіків після обрання 30 січня 1968 року в Москву на продовження зборів Академії ми не знайшли нашого кандидата.

На зборах належало обрати членів-кореспондентів, серед яких несподівано почули і кандидатуру В. О. Сухомлинського — такої публікації не було в «Учительской газете».

На наше запитання, чи балотувався Сухомлинський згідно з зареєстрованим висуненням у дійсні члени Академії, президент Академії В. М. Хвостов і міністр освіти СРСР М. О. Прокоф'єв доручили відповісти на зборах голові експертної комісії, академіку-засновнику О. І. Маркушевичу. І той, вміло поєднуючи в своїй особі математика, бібліофіла і міністерського адміністратора, «пояснив»:

— Ми відчули, що в академіки Сухомлинський не пройде. Тому й не ставили на голосування, а «пересунули» в членкори...

— Але ж це порушення...— пробував я наївною реплікою хоч якось поправити. Та марно — з президії, точніше — з командного пульта відсікли:

— При такій ситуації — інакше не можемо. З керівництвом погоджено...

Іншого виходу не було — і ми, звичайно, обрали члена-кореспондента знову в члени-кореспонденти — одностайно. І якось змирились, знайшовши в «Учительской газете» (за 6 лютого 1968 року, № 16) серед переліку «нового поповнення Академії педагогічних наук СРСР» ім'я В. О. Сухомлинського в ряду... членів-кореспондентів. Хоч — дано б мені сьогоднішню свідомість і мужність — мав би неодмінно виступити, протестувати, а не боязко питати. Тепер замислююся: якщо б так сталося зі мною, як вчинив би Сухомлинський? Певен, неодмінно виступив би на захист правди й справедливості. Згадую таку притчу зі щемінням совісті, але й беру ще один урок життя...

А те, що сталося на Всесоюзному з'їзді вчителів, і на виборах в Академію, дало поживу для злослів'я. Подекуди частішали і зловживання друкованим словом далеко не полемічного, а заздрісно-мстивого чи й підступного характеру.

До таких випадів Сухомлинський ставився гнівно, гостро, непримиренно. Пам'ятаю, як він реагував на фальсифікацію його праць, ідей, переконань. Коли я показав йому одну з таких злобливих статей, рішуче відхилену редколегією журналу «Советская педагогика» як наклепницьку, не гідну навіть для полеміки, він, ще не знаючи ні її змісту, ні тону, ні мети, готовий був до сперечання з автором — принципового, наукового. Та коли прочитав і текст статті, і своєрідний «редвисновок» на полях сторінок машинопису, запалився гнівом, обуренням:

— Як може людина сплести таку фальш, натворити стільки зла?!

На що здатні були такі «критики», неважко зрозуміти з реагування головного редактора цього журналу академіка АПН СРСР Ф. П. Корольова на опорні положення опусу. Він тут же на полях занотував свої спостереження — переконання, що вцент розвінчують наклепи і викривають ворожі науці й суспільству, негідні самої людини і прийоми звинувачень. Ось деякі з цих записів: виривання цитат; перекручення окремих місць як у 1937 р.; паплюження; бездоказово, безвідповідально та ін.

Важко словами передати, як при перегляданні тексту у Василя Олександровича лють і зневага до злодіянь відступила перед безмежно глибокою вдячністю справжньому вченому, гартваному поборнику справедливості, революційному гуманістові, який, як і Сухомлинський, непохитно стояв на чатах правди і науки...

Федір Пилипович повернув Василю Олександровичу ще й аркушик з таким дорученням:

— Передайте нашому другу і ось цей його лист, разом з моєю доброю порадою: берегти здоров'я. Скривдити не дамо.

Сухомлинський сприйняв це як надійну й вірну руку дружби більшовика Ленінської гвардії, яким безперечно був Ф. П. Корольов.

Так, друзів у Сухомлинського — вірних, надійних, стійких — було, звичайно, більше. Та були й вороги — явище закономірне, тим паче в ті часи. Командні страхування «як би чогось не сталося», пожадливі вправи лиходіїв дедалі більше підливали олії до лампади контильників. А їх було вже чимало — і на щаблях адміністрації, і в «вченому» середовищі. Доходило навіть до такого, що вчений з АПН у своєму виступі, не раз повторюваному на наших зборах, обурювався з того, що ім'я Сухомлинського називають поряд з Макаренком. Не ті, мовляв, масштаби... А були й такі, що стверджували, ніби Сухомлинський був «ворогом Макаренка № 1» і веліли знімати в школах його портрет...

Сухомлинський ніколи не впадав у розпач, не тремтів і не хилився. Знаю це і з його розповідей, і з свідчень шаповних людей, і з його листів, з найдостовірніших документів. Але ржа і всяка рута підкошувала і без того надірване його здоров'я.

5. Семафор відкрито

Учитель вирішив захищати докторську. Радились з Ф. П. Корольовим — обоє ми були тоді в експертній комісії ВАКу. Федір Пилипович наполягав, обіцяв сприяння і допомогу. Навіть, знаючи, чим живе Сухомлинський, підказав ідею — захищати сукупність праць, об'єднаних проблемою: «Виховання всебічно розвиненої особистості». Це було десь у жовтні 1969 року. А на перевалі січня наступного року прийшов від нього лист, у якому він називав 17 своїх книжок, що тяжіють до цієї теми.

Знову порадившись з Федором Пилиповичем, детально обговоривши з ним запропоновану в листі сукупність праць і структуру узагальнюючої доповіді, я телеграфом повідомив Василю Олександровичу наші поради й підтвердив згоду

докторів педагогічних наук — членів АПН СРСР Ф. П. Корольова, Д. О. Лордкипанідзе і мою бути опонентами на захисті докторської дисертації.

Одразу ж надійшла відповідь листом — бадьорим, схвилюваним, сповненим рішучості, впевненості в собі і віри в людей. Він просив написати коротеньку рекомендацію-настанову щодо автореферату.

Слідом за листом, не чекаючи відповіді, Василь Олександрович приїхав, щоб швидше звершити давно визріле — ним керувало почуття обов'язку перед школою, боргу вчителів. Це було його покликання як ученого-педагога, справа совісті й усього життя.

Увесь день працювали вдвох у домашній бібліотеці. На схилі дня ми вже мали уточнений перелік складових частин роботи, намалювану схему структури доповіді й намалювані основні положення, ідейні орієнтири наукової доповіді.

Василь Олександрович одразу ж повернувся до Павлиша: чекала робота в школі. Настроївся весь вільний час віддати дисертації.

Неспокій спонукав до щирої розмови. Наприкінці того ж місяця дійшов до мене лист з гострим відлунням пережитого.

Він писав: «...Людина приходить в життя не з власної волі і незалежно від власної волі. Йде з життя проти власної волі. Особисте щастя стає реальністю, мабуть, тоді, коли в усьому, що є в нашому житті між цими двома актами — народженням і смертю — є гармонія особистої волі кожної людини й загального щастя — щастя колективу, суспільства, народу. Щоб особиста воля гармоніювала з загальним щастям — щастям усіх людей праці, гідних, достойних щастя, — в цьому, мабуть, і полягає суть гармонії, суть того всебічного розвитку, до якого мусить кожен прагнути. Щоб кожен якнайбільше вклав своєї мудрої і мужньої волі до творення щастя всіх — чи не в цьому ідеал щастя кожного? Вміти хотіти, вміти прагнути, бути мудрим володарем власної волі, виховувати власну волю як найтонший інструмент творення щастя народу — чи не в цьому вершина моральної культури людини?»

Пробачте за те, що дав себе на хвилю полонити мрії...

Хочу сказати Вам, що про поїздку до Чехословаччини я ще не вирішив остаточно. Боюсь, що це ж буде тривалий відрив від школи, від дітей. Та вони ж не можуть залишатися жодного дня самі... І сил у мене не так багато.

Надіслав вирізку з обласної газети. То була редакційна стаття «Ясний полудень віку» з портретом В. О. Сухомли-

ського в робочому кабінеті, опублікована раніше, 28 вересня 1968 року. З її шпальт і нині постає живий образ невтомного трударя, невгамовного новатора, незламного оптиміста. Читаю — й бачу:

«...Почуття любові до дітей і ненависті до фашизму посилюють творчу енергію... Що можна вважати мірилом таланту цього вченого і педагога-практика? Насамперед, любов до соціалістичної Батьківщини, яку він постійно виявляє у велетенській праці... Директор увесь день у центрі вируючого шкільного життя. Відвідує і сам проводить відкриті уроки... Після уроків можна бачити Сухомлинського за кермом трактора чи мотоцикла, в шкільних майстернях, на занятті хору чи предметного гуртка, з дітьми в степу чи на березі ставка, в районному чи обласному центрі за виконанням функцій депутата районної Ради або члена Правління товариства «Знання». А коли ж наукові праці пише?.. Вже понад два десятиріччя... плідної праці. Нелегкої, але такої почесної праці педагога, якій віддано понад тридцять років життя... вчитель-учений, Герой Соціалістичної Праці, є новатором, ентузіастом, він сам горить і інших запалює...»

Стаття, така йому дорога, як відчуваємо з авторської сповіді, була надіслана мені разом з його листом 22 лютого 1970 року. А через два тижні одержую телеграму: *«Поздоровляю зі святом. Дякую за увагу. Доповідь висилаю. Сухомлинський»*.

Текст доповіді В. О. Сухомлинського про сукупність його праць з обраної для захисту проблеми (близько 300 сторінок), як він просив, я уважно вичитав, нічого не скорочував (не було потреби), виконав решту його дружніх доручень.

...Доля не довела цю титанічну працю Василя Олександровича до трибуни докторської ради. Не встиг натрудженими руками донести туди свій витвір розуму і племіння серця. Лише п'ятьма роками пізніше Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР, родина і видавництво «Радянська школа» добились, щоб цю доповідь під назвою «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» включили до першого тому п'ятитомного зібрання творів В. О. Сухомлинського українською і російською мовами, як його основу.

6. З крутояру — в вічність

Два місяці не стрічались ми і не листувались — після повернення рукопису та виконання всіх його прохань я вже й телеграми слав, намагався дзвонити... І ось лист — тривожний, але робочий, з властивим йому летом тільки вперед...

«Пробачте за те, що своєчасно не відповів на Вашу телеграму. Майже весь червень я був у санаторії (в м. Трускавці), а приїхавши з санаторію, захворів дуже. Взагалі після останнього з Вами побачення я дуже хворів; були такі хвилини, коли здавалося, що й світу білого не побачу більше. В грудях у мене кілька осколків ще з війни, треба робити операцію, а операцію робити не можна, бо серце не витримає.

Дуже вдячний Вам за доброзичливе до мене ставлення...

З пошаною *В. Сухомлинський.*
30. VI.— 70 р.»

...То був останній лист нашого Василя Олександровича. Ще два місяці пекельних мук — і його не стало... Рани тіла й духу взяли своє. Природа не камінь, а вразлива ніжність. Такої людини, з таким серцем — тим паче. Та він духовно вистояв — хоч фізично і звалився...

Ніби рухнув з обриву, з крутояру доли, з вогнища життя. Та не рухнув — злетів, до нових висот полинув... І не в безвість — у Вічність...

* * *

...Стою з друзями, з гостями й земляками на найвищому плацу села Павлиш — біля підніжжя пам'ятника, де на високому постаменті таке дороге нам погруддя... І мариться, ніби й сама земля під ним піднялась ще вище, до самого неба, як козацькі високі могили...

І відчувається, ніби це йому великий Кобзар, якого так любив і шанував він, промовляє:

...Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах...

Він теж був Поет — усім своїм талантом, усім роблячим умом, роблячими руками, всім серцем, до крихти відданим дітям, усіми ділами, всією правдою і совістю радянського Учителя, патріота, громадянина, педагога за покликанням.

І тому він з нами — сьогодні й завтра. Сучасник наш — і наступних поколінь. Правду пише Іван Драч у присвяченій В. О. Сухомлинському «Думі про вчителя», що такі «вчителі, найкращі наші люди, плакають нас для всіх крутих доріг».

ПОБОРНИК ДОБРА, КРАСИ І ПРАВДИ

Мабуть, кожний, кому доля подарувала щасливу можливість знати Василя Олександровича Сухомлинського не лише з книжок, публікацій у періодичній пресі, фільмів, а й особисто спілкуватися з ним, назавжди зберіг у своїй пам'яті теплий спомин про цю незвичайну людину — на диво скромну, доброзичливу, просту і водночас таку обдаровану й мудру.

Мені поталанило готувати до друку першу статтю Василя Олександровича в республіканському науково-педагогічному журналі «Радянська школа». І досі пам'ятаю той далекий весняний день п'ятдесят другого року. Надійшла пошта — листи, кілька статей. Серед них — з Кіровоградщини, з села Павлиш. Підпис — В. Сухомлинський. Прізвище це тоді мало про що говорило співробітникам редакції, хоча воно зустрічалось у газетах, методичних виданнях; звичайний собі автор.

Привернула увагу тема — «Про підготовку учнів до майбутньої практичної роботи». А коли почав переглядати статтю, одразу відчув: тут і свіжа думка, і принципова позиція в постановці питання, і бездоганна логіка викладу. Матеріал вийшов друком у № 6 журналу за 1952 рік і, гадаю, навіть тепер не втратив свого значення.

Відтоді, упродовж майже двох десятиліть, ми листувалися, багато разів зустрічалися. Не раз після скорботного вересня 1970 року, коли Василь Олександрович пішов — так рано! — з життя, переглядаючи листи, мені мимоволі спадало на думку: мало не все те, що відбувається нині в педагогіці, системі народної освіти, було колись задумане, ще тоді, у застійні роки, вимріяне, вистраждане, здійснене в його Павлиській школі. Нелегко було йому протистояти консерватизму, рутині, стереотипам, що, здавалося, вкоренилося навік. Та був він справжнім борцем — непохитним і далекоглядним, який далеко випередив свій час. Тому й звучить у листах (їх збереглося понад п'ятдесят) живий голос нашого сучасника, мудрого радника, який і тепер залишається правофланговим у наших пошуках, боріннях, в утвердженні нового ставлення до підростаючої особистості, до людини як найвищої соціальної цінності суспільства.

Мабуть, не випадково у дарчому написі на першому виданні «Сердце отдаю детям» — книжці, що обійшла континенти, Василь Олександрович, нагадавши про багаторічну дружбу з адресатом, додав: «на знак моєї глибокої поваги до Вашого тонкого почуття добра, краси, правди». Хай дарує

читач, що наводжу ці дороги для мене слова — зрозуміло, в них виявилися насамперед щирість, доброзичливість, душевна щедрість видатного педагога і разом з тим його моральна позиція. Добро, краса, правда — це саме ті моральні цінності, які Сухомлинський хотів бачити в людях як невід'ємні компоненти етичної культури. Сам він був найвищим взірцем у цьому.

«Серце віддаю дітям»... Зворушливі, хвилюючі слова, відомі тепер кожному. Слова, що ввібрали в себе життєве і творче кредо педагога-гуманіста, стали вже крилатими. Але ті, хто близько знав Василя Олександровича, напевно могли б продовжити: «Добром і теплом свого серця він зігривав і дорослих».

Як тут не сказати про те, що завжди радо і гостинно, з серцем щедрим, душею відкритою приймав павлівський добротворець учителів, яких приваблював і своїми науковими працями, і унікальним досвідом, і чарівною особистістю. Мабуть, не злічити делегацій, що звідусіль, з найвіддаленіших регіонів країни добиралися до, напевно, не позначеного на загальнонавчаних картах Павлиша. Ось уривок з листа від 13 травня 1967 року: «...зовсім недавно, позавчора, поїхали директори шкіл з м. Нового Тагілу (Свердловська обл.). А починаючи з січня цього року були у нас вчителі і директори шкіл з таких областей і республік: Алтайський край, Марійська АРСР, Комі АРСР, Татарія, Башкирія, Північно-Осетинська АРСР, Вірменія, Молдавія, Кіровська, Курська, Липецька, Ленінградська області; Львівська, Миколаївська, Черкаська, Полтавська, Харківська, Одеська, Херсонська області; Гомельська обл., БРСР. Недавно приїздила навіть група батьків з м. Могильова (Білорусія).

На початку нового навчального року приїдуть товариші з Архангельської області — група вчителів з школи-інтернату о. Соловки, а також учителі з Сахалінської області».

Без спілкування з людьми, взаємообміну досвідом, пошуків, знахідок, взаємозбагачення Василь Олександрович не мислив повноцінного творчого життя. «Мені тепер тільки, — написав він у цьому листі, — стає яснішим смисл і значення нашої роботи».

А скільки було індивідуальних бесід, скільком допомагав Василь Олександрович — безкорисливо, не шкодуючи часу й зусиль, — у професійному становленні, творчому зростанні!

...Ніде правди діти: розробляючи тему, що мала б бути дисертаційною («Участь громадськості у вихованні підростаючого покоління»), не встояв перед спокусою звернутися за

порадою до В. О. Сухомлинського. Переговорили, я подякував за висловлені думки, рекомендації. Вважав, цього досить, тим більше, що за безліччю справ Василю Олександровичу, напевно, ніколи буде повертатися до нашої розмови. Але — що б ви думали? Через деякий час — лист:

«Посилаю проспект дисертації — так я уявляю собі дисертаційну роботу на цю тему.

Звичайно, це тільки контури. Над цим проспектом ще треба подумати, доповнити його тими деталями, яких у Вас дуже багато. Я впевнений, що матеріалу у Вас достатньо, можна зараз приступати до написання дисертації. Моя Вам порада — працювати регулярно, не відступати ні на крок від поставленої цілі.

Що треба буде і що в моїх можливостях — я допоможу з великою радістю».

Згодом Василь Олександрович повертається до змісту й структури проспекту, уточнює ряд положень, вносить зміни, нові пропозиції. Травневого, святкового дня пише: «Учора я послав Вам листа з пропозиціями щодо плану дисертації. Думаю, що надісланий мною план буде найбільш доцільним... Упевнений в тому, що тема, обрана Вами, стає зараз дедалі актуальнішою. Тому раджу скоріше закінчувати роботу і подавати дисертацію на захист». І знову додав: «З свого боку допоможу — чим тільки зможу». (2 травня 1966 року).

З особливим, теплим почуттям згадую про те, яку увагу, щирі цікавість виявляв Василь Олександрович до моїх перших творчих спроб. Ще із студентських років цікавився лєнінською ідейно-педагогічною спадщиною, діяльністю Володимира Ілліча як керівника занять, учителя і вихователя революціонерів. Коли вперше розповів про це Василеві Олександровичу, він не тільки схвалив, а й гаряче підтримав мене. Під час однієї із зустрічей сказав: ця тема надзвичайна з усіх міркувань, благородна, вдячна, зовсім, наскільки мені відомо, недосліджена; отож — і дуже відповідальна.

Живучи в гущі народу, бачачи далі від інших, розуміючи глибше, ніж інші, Сухомлинський близько до серця сприймав деформації в суспільному й шкільному житті. Адміністративно-командні методи управління, які глибоко проникали і в сферу народної освіти, гонитва за парадними заходами породжували махровий формалізм, що згубно позначався на діяльності школи.

Можливо, хтось із старшого покоління читачів, які уважно стежать за літературним і культурним життям країни, пам'ятає, з якою силою переконання Сухомлинський зі

сторінок «Литературной газети» проголошував: «Бачу людину». Він надавав великого значення цій публікації: «Чи читали Ви в «Литературной газеті» (27/IX) мою статтю?» — запитував у листі від 10 жовтня 1967 року. А потім йдуть слова, які не можна читати без душевного трепету, надзвичайно вагомі для характеристики життєвої позиції педагога-громадянина, гуманіста і патріота: «За будь-яких обставин я буду стояти прямо». І тут же: «Горизонтальна лінія — лінія змії,— писав Джон Рід.— Людина вертикальна».

За цими рядками — драматичний підтекст, упевненість у своїй правоті, в усьому, що було виношено безсонними ночами. У той нелегкий час його звинувачували в багатьох смертних гріхах, у тому числі — в ігноруванні вчення А. С. Макаренка про колектив. Деякі бачили в статті самі лише розходження в поглядах двох видатних педагогів, навіть протиставляли їхні позиції. Марні потуги! Ось слова самого Василя Олександровича, які були обнародовані, на жаль, уже після його смерті: «Немає іншого педагога-практика, якого б я любив і поважав так, як А. С. Макаренка. Тридцять два роки я працюю в школі і тридцять два роки прагну осмислити теоретичні висновки з його практики...

Я шукав в його книгах істини, в яких мав надзвичайну потребу. Весь мій скромний педагогічний досвід — результат цих пошуків» («Литературная газета», 28 жовтня 1970 року).

Василя Олександровича дуже непокоїло, що в школах недостатньо дбають про впровадження ідей і системи А. С. Макаренка в практику навчально-виховної роботи, що трапляються спроби «перетворити Макаренка в музейну ікону». Ці тривоги знайшли відображення і в листах. «У Москві, в Академії, була важлива нарада, на якій обговорювались проблеми творчого розвитку ідей А. С. Макаренка. Невтішні підсумки», — повідомляв він у листі, датованому 5 січня 1967 року. Ділився також своїми спостереженнями: догматичне ставлення до спадщини А. С. Макаренка «по суті затримує розвиток теорії виховання...»

Тоді ж Сухомлинський вирішив сам приступити до роботи шляхів реалізації педагогічної теорії Макаренка в нових історичних умовах: «Думаю взятися за цю абсолютно нову тему», — розповідає він у листі від 17 грудня 1966 року. Вже сформульована й тема задуманої дискусійної статті — про її принципове значення свідчить сама назва: «У чому сутність творчого розвитку системи Макаренка».

Нині, коли однією з найактуальніших педагогічних проблем є гуманізація школи, подолання її однотипності, ство-

рення умов, що стимулюють розвиток нахилів і здібностей кожного учня, особливо цікаво згадати, як Сухомлинський — ще у нелегкі роки, позначені тяжінням стереотипу в ставленні до людини як до «гвинтика», не боячись зіпсувати собі біографію інакомисленням, — на повний голос заявляв: «Людина неповторна!». Як же важко було пробитися цій, як тепер зрозуміло, природній і простій думці, пройти через заслін педагогічних «авторитетів».

«Я надіслав статтю «Не бійтесь бути ласкавими». Чи одержали її в редакції? Прошу Вас взяти над нею шефство». Ось так: вважав за потрібне просити «шефства» щодо публікації — скажу без перебільшення — справді педагогічної перлини. В ній стрижнева думка Сухомлинського: виховання — це насамперед людські стосунки, увага до особистості людини, яка росте, в яку треба вірити, якій необхідно допомогти знайти себе. В цій статті він з особливою силою виступив проти авторитарної педагогіки, ще тоді передбачаючи, яку біду породжує вона, і закликав до співробітництва з учнями, до розуміння їхнього духовного світу, розкривав етику взаємин з ними.

Декому здавалося, що Сухомлинський нехтує вимогливістю, надто м'який, добрий. Що тут сказати? Мовби відповідаючи своїм опонентам, Василь Олександрович у листах до письменника Г. Мединського стверджував: «Я — за сувору вимогливість до людини, за суворі норми вдосконалення і самовдосконалення. Вимогливість — зворотня сторона доброти, гуманності». («Литературная газета», 30 червня 1971 року).

Сміливо і мужньо звучав — у пресі, в усних виступах, листах — голос Сухомлинського, що з усією принциповістю відстоював правду, істину в ті часи, коли не прийнято було ставити під сумнів настанови «зверху», тим більше — заперечувати проти них. Один з прикладів — написаний М. С. Хрущову лист, копія якого 30 років зберігалась у сімейному архіві і вперше був опублікований 1988 року¹.

У документі знайшло відображення особисте ставлення Василя Олександровича до процесів, які відбувалися в суспільстві й школі наприкінці 50-х років, висловлено ряд важливих міркувань, що йдуть у руслі наших сучасних турбот і пошуків. «Замість того, щоб бути єдиною і різноманітною, наша школа стала по суті єдиною і однобарвною... Перебу-

¹ Див.: Из творческого наследия В. А. Сухомлинского: Публикация О. В. Сухомлинской // Сов. педагогика. — 1988. — № 3. — С. 97—102.

дова системи народної освіти має йти, на мій погляд, шляхом створення різних типів єдиної політехнічної школи...» Ніби сьогодні сказано!

Автор листа висловлював незгоду з деякими положеннями, що їх містила доповідна записка, подана М. С. Хрущовим у Президію ЦК КПРС з приводу середньої і вищої школи. Василь Олександрович не схиляється перед високим авторитетом, ставлячи понад усе інтереси справи, пише: «Серйозні заперечення викликають і положення Вашої доповідної записки про те, щоб переважаючою формою освіти в нашій країні була заочна і вечірня освіта. Є тисячі доказів того, що найбільш міцні і глибокі знання набуваються людиною в роки дитинства, отрочтва і ранньої юності». Він висловлювався також проти того, що школи-інтернати в майбутньому мають стати головною, провідною ланкою виховання, системи народної освіти.

Чимало статей пависького педагога вперше побачили світ на сторінках журналу «Радянська школа». І коли траплялась нагода приїхати до Києва, він неодмінно прагнув завітати в редакцію, поговорити з її працівниками. Що закарбувалось у пам'яті? Ані найменшої зверхності, щирість, відкритість, увага і повага до думки кожного, хай і незрілої, хай і наймолодшого співробітника. А також принципова відвертість, правдивість у судженнях, оцінках, які ніколи не заспокоювали, а навпаки — спонукали до самокритичного осмислення зробленого, до творчого неспокою, до пошуків.

Обстоюючи правдивість завжди і в усьому, вболівав за журнал, його зміст, якість, актуальність публікацій, авторитет серед педагогічної громадськості. З прикрістю сприймав недоліки, хиби, прогалини. Раз у раз він звертався до цієї теми в листах. У листопаді 1965 року пише: «Треба було б поговорити про деякі тривожні питання. Наш журнал втрачає читачів. Ним з кожним роком все менше цікавляться вчителі і керівники шкіл. Це істина, якій треба сміливо глянути в вічі». А далі: «Чому це так? Однією з найголовніших причин є, на мою думку, те, що журнал мало, дуже мало публікує матеріалів, які б пробуджували живу думку». Він радить уникати статей і заміток, у яких йдеться про давно відомі речі: «вони не приносять ніякої шкоди, але й користі від них ніякої — їх просто ніхто не читає. Якщо й далі здійснюватиметься така лінія в доборі матеріалу, то ми можемо дожитись до такого часу, коли журналу ніхто не читатиме».

Невід'ємні грані правдивості найвищою мірою притаманні Василю Олександровичу — скромність, почуття відповідаль-

ності. Він був членом редколегії журналу, проте не мав можливості приїжджати з Павлиша для участі в роботі її засідань. Вважати ж у складі редколегії формально — не для Сухомлинського. І от його лист: «Мабуть, це треба надсилати мені запрошення на засідання редколегії. Можливо, для активізації моєї участі в журналі добре було б надсилати на рецензії окремі статті» (15 лютого 1970 року).

Супутником моральної чистоти називав Василь Олександрович красу. Наші вихованці, стверджував він, не можуть жити без краси. Справжній гімн красі світу, яка, вживаючи вислів Сухомлинського, творить красу в дітях, — його казки й оповідання. Їх сотні, написаних щиро, невимушено, захоплююче. Пам'ятаю, з якою прикрістю Василь Олександрович повідомляв (лист від 8 квітня 1970 року), що з видавництва «Веселка» «чомусь нічого не чути...» А далі наголошував: «Хотілося б мені, щоб казки й оповідання були опубліковані українською мовою». З гіркотою додавав: «Адже буде дуже недобре, якщо доведеться перекладати їх з української на російську, а потім з російської перекладати на українську — щоб видати на Україні!».

Дозволю собі ще один лист Василя Олександровича навести. «У нашій сім'ї зараз багато прикросців: тяжко захворіла моя старенька мати, потім і я звалився й кілька днів лежав. Для мене навіть один день хвороби — тяжка мука передусім тому, що вона відриває від праці, не дає змоги виконувати обов'язку перед людьми. Тому під час хвороби я намагаюсь працювати — якщо для цього є найменша можливість...

Зараз працюю над «Методикою виховання учнівського колективу». Робота дуже захоплює. Хочеться сказати своє слово — це дуже тонка й нелегка сфера нашого шкільного життя. В цій сфері в практиці дуже багато примітивізму, кустарщини — більше, ніж у будь-якій іншій сфері.

Працюю також над книжкою «Посібник для директора і вчителя початкової школи» (в зв'язку з переходом на нові програми). Це, на мою думку, надзвичайно потрібна річ. Мене дуже турбує, що до роботи за новими програмами в початкових класах ніхто не готовий. Якщо триватиме й далі такий спокій, то нас жде велика біда — років через три вдають у всі дзвони й закричать: діти погано вчать, діти не готові до вивчення систематичного курсу наук...

Викликає велику тривогу й те, що зараз, у період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, в деяких школах доходять до спрощенства і по суті компрометують

велику, святу справу. В одній школі дійшли, наприклад, до того, що встановили «Залік з біографії В. І. Леніна» ...Здай і одержуй оцінку; не здав — значить ти не ленінець!».

Листи... Вони — про різне, але в кожному так чи інакше відчуваються неймовірно спресовані трудові будні вчителя, ученого, керівника школи. Дивуєшся його працездатності — такій, що виходить за межі звичайних людських можливостей: «Я встаю о 4 годині ранку...» (15 травня 1964 року); «Зараз працюю над рукописом «Виховання підлітків» (27 лютого 1966 року); «...працюю над «Методикою виховання», думаю за літо закінчити її» (21 липня 1966 року); «Зараз працюю над підручником педагогіки» (1 серпня 1966 року); «...я працював годин 18—19 на добу...» (16 жовтня 1969 року).

Педагог, як кожний, хто пише, натрапляв часом на редакторське свавілля. Але й тут боровся до кінця, відстоюючи свої принципи, не забуваючи, однак, віддати належне роботі редакції, рецензентів: «Дуже вдячний тов. Нечипорук за слухні зауваження, зокрема про необхідність розкрити суть поняття «духовна діяльність»; про необхідність зробити застереження щодо предмета дослідження, — говорить у листі від 19 листопада 1965 року. — З окремими зауваженнями не можна погодитись...» І водночас — рішуче: «Прошу статтю не стригти і не причісувати. Особливо не пригладжувати (підкреслено в листі. — Д. М.) стилю, щоб зовсім зник індивідуальний стиль автора. На мою думку, це неприпустимо».

Величезні масштаби літературно-творчої роботи Василя Олександровича найповніше відображені у видрукованій видавництвом «Радянська школа» книзі «В. А. Сухомлинский. Библиография» (упорядники Г. І. і О. В. Сухомлинські). Читаєш і дивуєшся — а коли ж він відпочивав? Та й чи бували взагалі вихідні й свята у цієї людини-феномена? Вихідні — не знаю, а от свята бували. Про це час від часу згадував у листах. «У мене зараз велике свято — закінчив «Теорію і практику комуністичного виховання» (рукопис книги обсягом сторінок 700)» (27 жовтня 1966 року); «Зараз у мене велике свято: закінчив (вірніше, закінчую через один-два дні) книгу «Как воспитать настоящего человека» (посібник з етики для вчителя) (15 лютого 1970 року).

Оце й були його свята.

Через півроку після цього листа Василя Олександровича не стало.

Г. ГОРАШ

ЗАХОПЛЕННЯ

(етюд)

Не тепер, а згодом будь-що підберу слова і складу свій гімн миті, з якої почалося одне з найбільш животворних моїх захоплень.

Скласти б години, що спливли в читанні та осмисленні його полум'яних книг, окремих статей, його блискучих знахідок і благородних роздумів про виховання! А також книг та газетно-журнальних публікацій про нього, про його науковий і громадський подвиг або просто численних посилань на його авторитетні міркування! Ви вже здогадуєтеся, що мову веду про В. О. Сухомлинського.

«Давайте пам'ятати завжди, що найбільш висока і почесна творчість у суспільстві, що буде комунізм, — це творення людини». Яка глибина в цій думці славетного педагога!

Невимовно радісно мені за все, чим славна радянська школа, за те, що доля подарувала мені щастя захопитися нашою неспокійною професією, зокрема дорогоцінними скарбами досвіду і творчої спадщини вчителя, який завжди буде, у найсвятішому розумінні цих слів, совістю радянського народу.

Гортаю і гортаю пристрасно — мудрі книги, знов і знов заглиблююся у численні афоризми Сухомлинського. Він завжди ніби поруч, і я ділюся з ним своїми радощами, тривогами і власними задумами. Наодинці з Сухомлинським народилися рядки, якими я й закінчу цей етюд:

Споковіку славна у дерзанні
Золота учительська душа.
Та найбільше нині у пошані
Світлий геній школи Павлиша.

Сміло вирушаючи в дорогу,
Горді за досягнення своє,
Поклоніться, люди, педагогу,—
Він же серце дітям віддає.

Скрізь і завжди, радісно і чемно,
Особливо, друзі, у сім'ї,
Поважайте з трепетом священним
Те, що творить вчитель на землі.

Добрий геній ласки і любові
До дітей, до книги, до життя...
Щоб росли щасливі і здорові
Наші діти — світу майбуття!

МОЇ ЗУСТРІЧІ З СУХОМЛИНСЬКИМ

Уже на кінець 50-х років В. О. Сухомлинський був відомим серед педагогічної громадськості. Я особисто шукав у його книгах і статтях підтверджень моїх спостережень і роздумів.

Захотілося поїхати в Павлиш, побачити школу, поговорити з Василем Олександровичем.

У Павлиш прибув 9 серпня 1967 року о 4-й годині ранку. Світало. Дерева огортали садибу школи передранковою тишею і свіжістю. Ось у тіні алеї показалаась одинока жіноча постать.

Милий мій колего, сільська вчителько! Я пізнав би тебе одну серед тисячі з першого погляду просто за зовнішнім виглядом.

— Скажіть, будь ласка, — мовив я. — Ви не знаєте, вдома Василь Олександрович, чи, може, у від'їзді?

— Вдома. Але зараз він працює, вийде о 8-й годині ранку. «Мабуть, дружина», — подумав я. (Так воно і було: Гаїна Іванівна).

Мав досить часу, щоб оглянути так добре мені відомі з книг і статей визначні місця шкільної садиби, що стали беззамінними атрибутами павлисьької системи навчання і виховання учнів. Ось знаменитий виноградник, де малюки, вперше прийшовши в школу радості, одержували по два кетяги соковитого плоду, один — для мами, один — для себе; ось не менш знаменитий зелений клас, оповитий густим пагінням дикого винограду, так реально і романтично описаний Сухомлинським. А от теплиця-оранжерея, у якій величезний кактус уже не поміщається. Далі, в садку, приміщення біологічного кабінету, куточок живої природи. А ось біля могутньої груші кусочок лісової поляни з лісовими травами і квітами... Я відшукав бузкову і дубову алеї, іменні дерева дружби, посаджені делегаціями вчителів і учнів з братніх республік.

Як органічно зливаються натуральні речі оточуючого світу з духовним життям вихованців!

З'явилися учні, з лопатами, сапами, відрами. Це чергові на присадибних ділянках школи. З розмови з ними узнаю, що чергувати їм припадає по три, чотири рази на літо. Самостійно, без учителя, вони приступають до роботи. З'являються члени будівельної бригади, під керівництвом завгоспа школи вони відливають ферми шкільної огорожі. Біля

воріт подвір'я збираються учні дев'ятих класів. У них виробнича практика на полі. Чекають колгоспних машин.

Через деякий час галасливими і неспокійними зграйками з'являються третьокласники. Шкільне подвір'я наповнилося гамором. Потім все враз стихло: один клас пішов з учителькою на шкільні ділянки, другий — у зелений клас. В учнів нема підручників і зошитів. Тільки альбоми і кольорові олівці.

А потім ще одна зворушлива процесія: прийшли малюки, тримаючись за руки мам чи бабусь; вони ступають обережно, озираючись, в якійсь тихій, принишклій урочистості. Це учні «Школи радості» роблять перші кроки в світ навчання і праці...

8 годин ранку. Вийшов Василь Олександрович. Привітались. Я сказав Василю Олександровичу про мету свого приїзду, передав йому екземпляр рукопису своєї статті. Вона починалася цитатою з Януша Корчака.

— Ви читали Корчака в оригіналі? — швидко запитав він.

— Ні, не доводилося.

— У мене є двотомник його творів, прислали друзі з Польщі. А якими іноземними мовами ви володієте?

— Читаю по-німецьки і по-польськи.

— Це дуже важливо знати іноземні мови. Я німецькою мовою володію досконалим, читаю по-польськи і по-французьки.

Потім почав читати статтю. Власне, він не читав, а «пробігав» очима абзаци, але схоплював суть і раз у раз щонебудь уточнював.

— Ви теж прихильник сімейно-шкільного виховання? І, одержавши ствердну відповідь, гаряче заговорив:

— Це ж треба додуматись: інтернатне виховання дітей! Людина уподібнюється зозулі, яка, підкинувши яєчко в сорочине гніздо, завершила справу продовження свого роду. Батьки — це перші вихователі своїх дітей. Вони повинні відтворити себе в дітях, але вже на вищому рівні морального і розумового зросту. Інакше бути не може.

Коли закінчив читати статтю, зітхнувши, промовив:

— Мене звинувачують у всепрощенстві, в тому, що я відступаю від Макаренка... А для мене Макаренко — святиня. Якщо вдуматися, головне в його системі — виховання гармонійно розвиненої особистості. І колектив у Макаренка саме для цього призначений. Життя колективу можливе тільки в житті і діяльності розвинених, яскраво виражених індивідуальностей.

Він довго розповідав про свої плани, обґрунтовував положення з тієї чи іншої проблеми. З квартири приносив свої книги, видані у перекладах твори класиків педагогіки, на які в розмові посилався. За жвавою бесідою ми втратили контроль за часом. Замість домовлених двадцяти хвилин ми проговорили майже три години. Василь Олександрович, збираючи книги, поспішно заговорив:

— Через півгодини приїжджає делегація учителів Свердловської області. Треба хоч трохи підготуватися.

Ми попрощалися.

— Приїжджайте, якщо трапиться можливість.

Така можливість у мене невдовзі з'явилась: 27 вересня я прибув у школу. Василь Олександрович радо зустрів мене і прямо з ходу повів на уроки.

Відвідали ми з ним урок української мови в третьому класі і урок математики в п'ятому. Сиділи за однією партою. Я бачив, як він вів запис своїм рівним красивим, бісерним почерком, без єдиної помарки. Я слухав обговорення цих уроків і дивувався, як швидко, з півслова розуміли його вчителі. Потім він запросив мене до себе на урок. Це був урок історії в п'ятому класі (нагадаю, що Сухомлинський за фахом був словесником). Багато мені в житті доводилось відвідати уроків, але на такому уроці я був присутній вперше. Я його застенографував. Думаю, що читачі з інтересом прочитають запис.

Учитель тихим голосом поставив запитання:

— Як люди обчислювали час?

— Пішла чутка,— почала Зоя П.,— що в Римі нібито народився бог — Ісус Христос...

Потягнулись дитячі руки.

— І зовсім не в Римі!

— Вона переплутала!..

— Тихо! Тихо! — вчитель викинув обидві руки вперед і вниз, а пильний погляд карих очей струменів напругою. На обличчі увага і зосередженість.— Всі думайте!

Зоя поправила свою помилку і продовжувала:

— З тієї пори люди по-новому почали обчислювати час.

— А як люди обчислювали час тоді, коли ще не було вигаданої міфічної події?

Учні знали, що запитання стосується не лише Зої. Вони тягли вгору руки і по ледве вловимих знаках учителя давали відповіді.

— Люди знали, що коли настане весна, то за нею настане літо.

— Судили про час по засіву полів і збиранню врожаю. У слов'ян досі слово «літо» вживається замість слова «рік».

— А як же по-російськи буде «рік»? — спитав учитель і тут же мимохідь записав на дошці «год»; по-болгарськи — «годіна», по-чеськи — «рок», по-польськи — також «рок». А для чого людям потрібно було рахувати час? Учні висловлювалися.

Наростав шум. Кожному хотілося сказати свою думку. Вчитель не стримував пожвавлення. Знову запитання: трапилася подія в 33 році до нашої ери. Скільки це років тому?

— В 13 році до нашої ери? — В 150 році нашої ери?

Мила серцю картина: урок, де б'ється нестримна дитяча думка. Наміри вчителя зрозумілі: запалити емоції, збудити увагу і тут же, враз, дати працю для розуму. Можна лише дивуватися незвичайному умінню робити це.

І раптом, за аналогією, спливла в моїй увазі картина, описана М. Горьким: Лев Толстой на березі моря. До його ніг ластяться хвилі, ніби намагаються розповісти щось старому чародієві. Здалося, що «встане він, махне рукою, і море застигне, оскліє, а каміння заворушиться і закричить, і все навколо оживе, зашумить, заговорить різними голосами...»

Такою чародійною видалася мені невелика, сухувата фігура вчителя — володаря людських душ.

Ось він перейшов до подачі нового матеріалу. Тема уроку: «Природа і населення давнього Єгипту». На стіні, закриваючи частину дошки, висіла карта стародавнього світу. Вчитель обвів указкою стародавню країну, написав на дошці слово «Єгипет» і сказав:

— Чому тут жили люди?

І, задумавшись, помовчав. Це не було запитання, на яке треба давати відповідь; це було завдання, над яким слід подумати.

Показав на карті Ніл, діти знайшли його у своїх картах, а на дошці лягла крива лінія річки. І повів розповідь-бесіду, час від часу ставлячи запитання для зворотної інформації та роблячи зарисовки з обох боків кривої лінії ріки. Розповідаючи, вчитель написав на дошці слова: оазис, дельта.

Швидко, не перериваючи розповіді, вчитель малював стебла папірусу. А потім кілька ударів крейдою по дошці — і появилася інша рослина, за нею друга, третя.

— Пальми, — прошепотів біля мене хлопчик.

...Людині жилося нелегко.

Він помовчав, паузою підкреслюючи значення такого висловку.

— Проте люди не залишали цих місць. Вони навчилися

спушувати землю, кидати в неї зерна, чекали врожаю: Так виникло мотичне землеробство. Ще одна пауза: мотичне землеробство!

Діти слухали, затамувавши подих. Напружуючи пам'ять, я перебирав статті і книги цього чудового вчителя, намагаючись відшукати висхідну точку. Природа дитячого сприймання! Ось вона, суть: емоції, образи, думки — висновки. І дивна майстерність таких переходів.

Закріплення у вигляді бесіди. Про все, що цікавило дітей не тільки по темі уроку, а й хто що чув, бачив, читав. Це була невимушена розмова, де вчитель — активний співбесідник. Потім учні записали в зошити написані на дошці слова, розглянули набір картин про стародавній світ.

Увечері того дня ми сиділи на лавці біля входу у приміщення школи. Вечір був свіжим і ласкавим, як буває на Придніпрянській Україні в період золотої осені. Василь Олександрович тихим голосом розповідав епізоди з свого життя. Я запитав його, чи не збирався він в юності стати художником.

Думав про це, але перемогло бажання стати вчителем.

На традиційне запитання, де він бере час, як йому вдається так багато писати, відповів:

— Зразу після війни мучили фізичні і душевні рани. Не спалося. Я вставав о 4-й годині ранку, сідав за письмовий стіл і працював. А потім це стало звичкою. Золоті ранішні години — чудовий бальзам для душевних і розумових сил...

Особливо яскраво з його розповідей запам'ятався епізод бою під м. Ржевом. Як політрук, повів роту в атаку. Під час атаки був тяжко поранений. Бійці кинулися вперед, а він лежав серед білого мороку засніженого поля, спливаючи кров'ю. У воронці від снаряду відшукала його медична сестричка...

Того пам'ятного мені вересневого вечора ми ще довго сиділи на лавці. Василь Олександрович виніс рукопис книги «Сто порад учителеві» — десь понад 700 сторінок машинописного тексту...

— Видавництво відмовилося друкувати двотомник. Доведеться багато скорочувати. Прогляньте, будь ласка, що б випустити.

Тієї ночі я не спав. Навіть не розбирав ліжка. Спочатку читав вдумливо, примушуючи себе не поспішати, а потім, коли лагідний вересневий світанок почав все настійливіше проникати у кімнату, став перебігати текст, намагаючись хоча б у цілому осягнути його зміст.

О 8-й годині ранку я прийшов у школу. Василь Олександрович був уже на подвір'ї.

— Ну, що? — спитав він, уважно дивлячись на мене.

Я знав, що він не любить прямої похвали. А що інше я міг сказати?

— В цілому — це енциклопедія діяльності вчителя. Я не опустив би жодного рядка.

Цього ж року я переїхав на Кіровоградщину, в свій рідний край. Тепер часто зустрічався з Василем Олександровичем. Кожну зустріч пам'ятаю чітко і виразно. Та особливо запам'ятався день, коли я приїхав поздоровити його з високою урядовою нагородою — з присвоєнням йому звання Героя Соціалістичної Праці.

Кожного дня, без вихідних і свят, він сідав за свій робочий стіл, і золоті ранішні години були чудодійним бальзамом для його розумових і духовних сил. Його серце, оповите полум'ям великої любові до дітей, його розум, загартований величезною дисципліною, кипіли почуттям та ідеями, і він поспішав, щоб передати їх людям.

В. М. ЩЕРВИНА

ІЗ СТОРІНОК ПАМ'ЯТІ

Думою про виховання людини завтрашнього дня проїнята неоціненна педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського, так повно і яскраво висвітлена в його численних творах. Особливої актуальності вона набуває в нинішній перебудовний час, коли усі, хто причетний до справи навчання і виховання підростаючого покоління, знову і знову черпають з цілющих джерел Сухомлинського мудрі поради, творчу наснагу.

Відаючи належне творчому доробку Василя Олександровича Сухомлинського, мені б хотілось говорити про нього, як про дуже близьку і рідну людину, бо так склалося, що відблиск його творчої особистості назавжди світлим спомином залишився в моїй пам'яті.

Добре пам'ятаю його тихий, але вимогливий голос, його бліде, виснажене хворобою і ранами обличчя, його розумні карі очі. Коли Василь Олександрович розмовляв з дітьми, він якось увесь внутрішньо загорявся, щоки його запалювалися рум'янцем — і з очей лилося світло радості і доброти.

Мене завжди дивує і пригнічує людська черствість, неухвага старшого до меншого, сильного до слабшого, вчителя

до дитини. І от коли я чую про те, що десь вчитель не так по-вівся з учнем, з його батьками, я знову згадую нашого директора.

Ми прийшли до школи після війни. Що це були за роки, моему поколінню і старшим, мабуть, не треба розповідати. У кожного в житті було щось таке, що боліло, гасило радість в дитячих очах. А в школі ми відчували, що нас люблять, нас чекають, нам раді. І творцем такої доброзичливої, доброї, якщо хочете, люблячої атмосфери, був Василь Олександрович Сухомлинський.

У декого може скластися думка, що це був такий собі добрий директор, який тільки знав діточок, казочки, квіточки, садочок... Ні, доброта Василя Олександровича особлива. Він був і суворим, і вимогливим, і рішучим. Він міг не вагаючись виключити учня із школи. Але все це було направлено на добро. І він ніколи не відмежовувався від дітей, від дитячих проблем.

Він умів з якоюсь особливою силою нас переконувати. У тому, що треба вчитися, у тому, що знання—це те, без чого далі в житті буде важко, в тому, що ми талановиті, що можемо і повинні здійснити свої мрії. Він був поетом, закоханим у прекрасний світ, у славу історію нашого народу, в героїку революційної доби, в будні. І оцю свою переконаність, вміння бачити світ, він умів передати своїм учням. У нашому класі Василь Олександрович викладав історію, географію, психологію. Його учні, як правило, вчилися добре, не було двічників, ніколи ніхто не одержав незаслуженої оцінки: ні хорошої, ні поганої.

Я дозволю згадати собі такий епізод. Коли в 1958 році я, сільський хлопчина, став студентом Української сільськогосподарської академії, відверто скажу, боявся, що не зможу вчитися, не зможу здавати заліки, екзамени. Але вже через деякий час всі страхи і сумніви були позаду. Тепер я розумію, що це заслуга школи, її директора, того ставлення до святої вчительської праці в Павлиській школі.

Жадоба до знань, до нового, незвіданого була притаманна, насамперед, Василеві Олександровичу. Я пам'ятаю, як одного ранку, десь о п'ятій годині, я, тоді молодий колгоспний агроном, по дорозі завітав до кабінету директора школи. І повірте, ота вузька, тісна кімната — його кабінет — біліла застеленими списаними листами, розкритими книгами. Це був час його творчості.

Він ніколи не був кабінетним вченим, його — сина хліборобського роду завжди тягнуло до людей. Знав у селі усіх: старих, дорослих, малих, маленьких. Любив розмовляти

з людьми і особливо слухати. Пам'ятаю, проводили в тракторній бригаді наряд. Василь Олександрович тихенько зайде було, сяде. Запитаю: «Ви щось хотіли, Василю Олександровичу?» «Ні», — відповідає — «Просто хочу послухати, про що ви тут говорите?»

Як комуніст, талановитий пропагандист ідей марксизму-ленінізму, протягом багатьох років очолював Василь Олександрович школу політичного навчання в колгоспі ім. Комінтерна. Не пригадую випадку, щоб він відмінив заняття, або щоб хтось з його слухачів не прийшов у призначений час.

Ось нам приклад для наслідування, приклад того, як людина розуміє свій обов'язок. І я собі думаю, мабуть у тому, що нині колгосп імені Комінтерна заможний, має хороші економічні показники, успішно вирішує соціальні проблеми, неоціненна заслуга і Василя Олександровича Сухомлинського, його школи.

Взагалі слід відзначити, що Василь Олександрович був глибоко переконаний у тому, що комуністичний світогляд і мораль в учнів можна формувати тільки конкретним ділом, працею на благо суспільства. Він завжди любив повторяти, що учні повинні почувати себе не тільки учнями, а й громадянами своєї держави і зобов'язані віддавати суспільству свою енергію. У поняття «праця», «діяльність», «боротьба» він вкладав широкий зміст, але ніколи Василь Олександрович не розглядав дитячу працю, як додаткову робочу силу.

Одного разу я звернувся до Василя Олександровича з проханням допомогти колгоспникам прополоти соняшник. Він уважно вислухав і каже: «Добре, але ви прийдіть і розкажіть про це дітям, вони повинні зрозуміти, наскільки це потрібно».

Думаю, правильно роблять ті керівники господарств, директори шкіл, які зараз продовжуючи добрі традиції Павлівської школи, не тільки створюють умови для суспільно корисної праці дітей, а й наповнюють її глибоким громадянським змістом.

Вважаю себе щасливим тим, що в житті моїм зустрілися такі добрі вчителі і наставники як Василь Олександрович, його колеги-сподвижники із Павлівської школи.

Певен, що чудесний приклад невтомного служіння народові в особі високоталановитого і дорогого нам Василя Олександровича Сухомлинського буде надихати нас на успішне вирішення завдань прискорення соціально-економічного і духовного прогресу радянського суспільства.

ШТРИХ ДО ТВОРЧОГО ПОРТРЕТА

На початку 70-х років мені було доручено керувати педагогічною практикою студентів-філологів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. І як тільки ми довідалися, що можна поїхати в Павлиш, де нещодавно жив і працював В. О. Сухомлинський, усі охоче погодилися. Адже побувати в школі талановитого педагога для тих, хто в недалекому майбутньому буде пов'язаний з навчально-виховним процесом, надзвичайно цікаво й корисно.

Сонячного вересневого дня ми ступили на подвір'я школи, відгородженої від автотраси Кіровоград — Кременчук стіною густо посаджених високих дерев. Усе тут здавалося схожим і не схожим на те, що доводилося спостерігати в інших школах. А головне — на всьому чітко проглядалася печать справжньої хазяйновитості, дбайливості, уважності. Міркували вголос. Ділилися враженнями. Доходили висновку, що колектив школи багато дбає про своє дальше вдосконалення, наполегливо здійснює творчі пошуки. Здавалося, ось-ось серед золотистої алеї з'явиться і сам господар та широким гостинним жестом закличе:

— Запрошую всіх до мене в школу! — як звертався до новоприбулих відвідувачів.

За кілька кроків від ганку центрального приміщення школи стояв старий грубокорий осокір. Здавалося, наче під час мочви, стікаючи, вода повимивала на його стовбурі глибокі, шкарубкі западини. Велика його гілка перекинулася аркою над тротуаром і чорніло на ній гніздо дрозда. Знаю, що ці птахи не звивають гнізд так низько. А тут вони наче зрозуміли, що в школі шанують природу, красу й не заподіють шкоди.

Пригадую, що коли я ще вчився в школі, учителі на уроках роз'яснювали і батьки теж інколи застерігали, що не можна руйнувати пташиних гнізд, а проте побіля школи ледве чи можна було знайти пташине гніздування. А тут пташина хатинка — прямо над головою. Щоправда, котрийсь із хлопчаків таки дістав собі одне яйце для колекції, але під «тиском» громадської думки змушений був покласти його обережно назад.

Коли подвір'я наповнювалося гомоном пташенят, діти підходили, зупинялися:

— Привіт дроздовому сімейству! — віталися декотрі школярі. — Ну що, сьогодні гарно потрудилися? Завітайте й до мене в сад, там іще знайдете гусінь та шкідливі комахи.

— Здоровенькі були, жовторотики! Ростіть розумні та дужі, слухайтеся тата й маму — і все буде гаразд...

Дивлячись на уже осиротіле гніздо, мій колега сказав:

— Щаслива школа! Навіть птахи їй допомагають виховувати дітвору.

Пожовкле листя причепурило алеї шкільного двору в свіжий, барвистий, аплікований килим. А гніздо лишилося і після відльоту птахів. До нього ніхто не доторкнувся. Хай буде згадка, що тут колись жило гомінке сімейство дроздів. Може, прилетять ще гніздуватися.

Коли я пізніше, в 1978 р., прочитав книгу В. Сухомлинського «Гаряча квітка», де вміщені художні твори дидактичного спрямування, мені найперш згадалося гніздо дрозда на подвір'ї Павлівської школи.

Із В. О. Сухомлинським мені пощастило зустрічатися не раз у цілком офіційній обстановці на республіканському з'їзді вчителів 1968 р. у Києві, на науково-теоретичній конференції з проблем виховання в Кіровограді, слухав його виступи, розмовляв з ним у кулуарах. Протягом 1965—1968 рр. я працював у науково-педагогічному журналі «Радянська школа» і мені хотілося скористатися нагодою, щоб порадитися з авторитетним ученим, практиком про окремі теми, матеріали, ведення рубрик і т. д. Він завжди охоче вступав у такі розмови, оскільки був членом редколегії нашого журналу, активним його автором. Говорив зовні не ефектно, навіть інколи, здавалося, монотонно, тихо, але завжди довірливо, щиро, сердечно. Особливо звертала увагу його образна мова. Свої наукові концепції він завжди ілюстрував тонко дібраними яскравими прикладами із життя. Головне — запам'ятовувалися приклади, а з ними і педагогічні ідеї, висновки. Його мова була сповнена якоїсь зовні мало помітної, прихованої, внутрішньо ритмізованої, непоказної експресії, як правило, пройнята наскрізною зацікавленістю, проблемністю. Створювалось враження, ніби сказаному передувала велика смуга пережитого й передуманого, що не могло не позначитися на життєвій вірогідності та значимості його глибокого, виваженого слова. Здавалось, наче під кожною своєю думкою він міг поставити позначку: «Я багато над цим думав».

У редакції журналу В. О. Сухомлинський з'являвся рідко. Тут працювали редактори загалом висококваліфіковані, але, часом, а бажанням «підправити» автора. Це почасти обумовлювалося обов'язком: необхідно було видавати «на-гора» суворого наукового стилю. І нерідко публіцистична, емоційно-пристрасна думка Сухомлинського не вкладалася в «прокрустове ложе» журналу. Тому єдине прохання, яке Василь Олександр-

рович незмінно висловлював у численних коротких листах і усно — це надрукувати статтю хоч раз у такому вигляді, як вона вийшла з-під пера. Але бажання його були марними: знаходилося якесь повторення, закучерявлена фраза чи думка, і рукопис так чи інакше правився. «Кожен автор, — м'яко обурювався В. Сухомлинський, — має право на друк свого тексту таким, яким його створив. Невже я не заслужив цього?»

Я симпатизував стилю Сухомлинського, його публіцистичній розкутості, гостроті, крізь які яскраво проявлялося його сердечне вболівання за педагогічну справу. Не поділяв поглядів деяких аж надто заповзятливих правщиків. Ми, редактори, часом бували несправедливі до його слова, і коригуючи, не завжди зберігали витончену сутність думки, стилю, а траплялось, не поліпшували, а погіршували цілісність, стрункість його концепції, емоційну забарвленість фрази.

На початку 1968 р. я зустрів заклопотаного В. О. Сухомлинського в Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР. Хоч він і поспішав, але професійна необхідність змусила мене поставити йому запитання: «Журналу як повітря потрібний передовий педагогічний досвід. Що у вашій школі, Василю Олександровичу, як у справжній кузні цього животворного досвіду, з'явилося нового? А, може, десь почули щось цікаве?» Відразу відчув: моєму співрозмовникові не зовсім подобається, що про такі важливі справи доводиться говорити «на ходу», похапцем. Але він м'яко сказав:

— Багато є нового! У нас, наприклад, при школі діє психолого-педагогічний семінар для вчителів. Думаю, це цікава, надзвичайно корисна форма професійного навчання педагогічних кадрів. Знаєте, — додав він, — я вже давно маю тверду переконаність, що там, де вчитель бере участь у розробці наукових питань, тобто веде дослідницькі пошуки (звичайно, в міру своїх сил), опрацьовує важливу і оригінальну тему, він на правильній дорозі. Трудність полягає лише в одному: потрібно його спрямувати й навчити постійно займатися науковою роботою. Коли ж він втягся, захопився, осмислив користність результатів своїх творчих пошуків, уже ніяка сила не зверне його з цього шляху.

— А якщо вчитель байдужий до самовдосконалення? Тоді як? — запитав я.

— Усе ж таки слід спробувати розбудити його свідомість, покликання. Якщо ж нічого не вийде, то таким учителям не місце на педагогічній ниві. Їм треба негайно міняти професію, — підкреслив Василь Олександрович тихо, але твердо і, зробивши паузу, додав: «І чим скоріше вони це зроблять, тим краще буде для дітей, школи, держави».

— Практично як ви організовуєте семінар?

— У нас нічого легкого немає,— мовив В. О. Сухомлинський.— Удосконаленням вчителя повсякчас слід керувати, спрямовувати, зосереджувати його увагу на розв'язанні найпекучіших проблем педагогіки. Адже є чимало таких питань, яким у науці палежної уваги ще не приділено. Та й, якщо так можна висловитись, щоденна, прописна методика їх нерідко обходить манівцями.

Захоплений розмовою, В. О. Сухомлинський повідомив, що на психолого-педагогічному семінарі кожен учитель бере тему, над якою він певний час працює. Потім з результатами своїх наукових спостережень ділиться зі своїми колегами, відстоює, захищає власну концепцію. До свого записника я заніс кілька продиктованих тем: «Праця як важлива умова повноцінного морального і розумового виховання», «Про етичні бесіди і їх вплив на свідомість і почуття учнів», «Проблема взаємин учителів і учнів», «Психологічні основи швидкого читання», «Про навчання та виховання малоздібних і повільно мислячих дітей» та ін. Теми мені сподобались, і я попросив нашого автора написати докладну статтю про цей семінар, або на одну із перелічених тем. На це він відповів:

— Тепер зовсім не маю вільного часу і не знаю, коли він з'явиться. А чому б вам не взяти відрядження, приїхати в Павлиш, побувати на нашому семінарі та й написати про нього.

Обставини так склалися, що мені не довелося в той час поїхати на Кіровоградщину. Тільки в 1974 р. під час перебування в Павлиші я згадав колишню розмову і поцікавився психолого-педагогічним семінаром. Лишилися стислі протоколи цих запить. Мене вразила уже сама загостреність, свіжість і оригінальність їх тематики. Гортаючи протоколи, я довідався, що в 1970/71 навчальному році розглядалися на семінарах такі питання: «Підлітковий конформізм і виховання колективу», «Як уникати упередженості у взаєминах між дітьми», «Честолобство, самозакоханість і самоповага учнів», «Зусилля пам'яті і зусилля думки на уроках», «Сутність самовиховання» та ін. Стосовно кожного з оглянутих питань у протокол заносилися рекомендації, вироблені для практичної діяльності вчителів.

В. О. Сухомлинський не приймав і не схвалював будь-якої моди в педагогіці. Вважав, що ця наука за час свого існування виробила основи оптимальних форм і методів викладання, які потребують хіба-що вмілого удосконалення, модифікацій. А тому спокійно ставився до так званого ли-

пецького досвіду у викладанні основ наук, брав від них лише раціональне зерно. Не поділяв думки про довготривалість моди на ці методи.

Своєрідним також було його ставлення до технічних засобів навчання. З одного боку, він вважав, що кожен учитель повинен уміти ними користуватися, але ні в якому разі не перенасичувати занять, оскільки це може призвести до небажаного результату. Велике значення, зокрема, він надавав записові на магнітофонну стрічку відповідей учнів на уроках. Це особливо важливо для їх аналізу, виправлення мовних огріхів, вироблення стилю усного мовлення. Головне, зазначав В. О. Сухомлинський, щоб техніка не витісняла, не пригнічувала живе слово вчителя, а поглиблювала, увиразнювала його, допомагала краще прорости в душах вихованців. До речі, ці думки педагога стверджуються і в його аналізах уроків учителів.

Під час відвідань студентами приватної бібліотеки Сухомлинського насамперед спрямовувалася їхня увага на добір педагогічної та художньої літератури, зокрема класичної. На полицях містилися майже всі багатотомні зібрання творів найвидатніших письменників, педагогів як вітчизняних, так і зарубіжних. Якщо книг не вистачало в гарно укомплектованій, багатій шкільній бібліотеці чи сільській, Василь Олександрович дозволяв школярам користуватися його приватною книгозбірнею. Нас вразили також численні теки з газетними та журнальними вирізками. На кожній із них були позначки про військово-патріотичне, ідейно-моральне, трудове, розумове, естетичне виховання тощо. Студенти наочно переконувалися, як по зернині збирав і нагромаджував педагог цінний досвід. Стиль роботи В. О. Сухомлинського над науковою літературою, статтями, повідомленнями пригодився студентам під час написання курсових та дипломних робіт.

Нашу увагу привернули численні стенди в коридорах школи. Більшість з них — тематичні: присвячені подвигам воїнів громадянської та Великої Вітчизняної воєн, героям-комсомольцям та піонерам. На деяких висвітлювалась трудова та наукова звитяга радянського народу. Довго студенти також простоювали біля стенду, присвяченому матерям, їх невтомній, подвижницькій праці.

Схвилював нас і стенд, що розповідав про випускника Павльської школи Леоніда Івановича Шевченка, який добровольцем поїхав на цілині землі, став механізатором і трагічно загинув під час бурану. Тут було вміщено його фотографію, а також малюнок, що зображував роботу муж-

нього тракториста в Казахстані, а головне — знайдені теплі, сердечні, хвилюючі слова про вихованця школи, її гордість.

Навіть стенд «Що треба знати учневі» читався нами з великим інтересом. Студенти занотовували дещо з цифр, фактів, відомостей. Адже тут були дібрані поради, як краще навчатися, тренувати мислення і пам'ять, як займатися самовихованням, самоосвітою тощо. Підбір висловлювань, афоризмів, навіть прислів'їв і приказок немовби давав своєрідний заряд школярам на сьогодні і на майбутнє. Вірилося, що ніхто з учнів не міг бути байдужим до вдумливо, вдало дібраних повчальних, корисних думок, щоб одну або й кілька не запам'ятати, не взяти їх у складну й вимогливу дорогу життя. Ось одне з тих висловлювань — слова М. Муравйова: «Час плине; зупиняй його. Кожна хвилина, використана доцільно, з користю, не пропала для тебе марно. Відчувай своє буття». Показово, що на цю думку звернув увагу В. О. Сухомлинський. Адже вона є своєрідним штрихом, деталлю і до його власного творчого портрета.

Нерідко ми бесідували з учителями про дивовижний, ще до кінця не розгаданий феномен В. О. Сухомлинського. Було все цікавим — і важливі факти, і подробиці. Учителі розповідали, що під час його директорування вони багато працювали над собою. Як бійці, що безмежно вірять у авторитет свого визнаного командира і йдуть за ним у вогонь і у воду, так учителі довіряли своєму керівникові й робили те, що спочатку навіть здавалося їм неймовірним, було не під силу. Вони відзначали, насамперед, дивовижне вміння Сухомлинського запалювати, окрилювати колег у їхніх нелегких пошуках педагогічної істини.

Місцеві вчителі також звернули увагу на одну із повчальних особливостей В. Сухомлинського як учителя. Перш, ніж дати якесь творче завдання учням, він сам напередодні виконував його, щоб краще відчуті ступінь складності, визначити оптимальні шляхи його виконання. Так було з темами казок, етюдів чи мікрооповідань з розвитку мови у молодших класах і з тематикою письмових робіт (творів) з української чи російської літератури для старшокласників.

Велику увагу приділяв Сухомлинський вивченню учнями програмових художніх творів або уривків з них напам'ять. Як правило спочатку сам вивчав твір і лише після цього задавав його додому. Щоб учні не запускали цієї важливої справи, приймав у них диференційований залік перед початком або в кінці уроків. З такою ж метою у школі систематично проводились конкурси на краще декламування художніх творів.

До речі, В. Сухомлинський особисто знав багато творів.

Міг вільно цитувати поетичні твори Т. Шевченка, О. Пушкіна, Лесі Українки. Роман «Євгеній Онєгін» знав напам'ять. Також міг дослівно читати уривки з творів Л. Толстого, Ф. Достоевського, І. Тургенєва, М. Коцюбинського та інших письменників.

Питання розвитку усного і писемного мовлення школярів — постійна тривога і біль В. О. Сухомлинського. Кожен учень, на його переконання, під керівництвом учителя повинен систематично дбати про розширення активного словникового запасу настільки, щоб могли яскраво і точно скомпонувати, передати власну думку в колі сім'ї, серед товаришів, на зборах, у офіційному чи приватному листі тощо. Тому педагог повсякчас піклувався про оптимальну мовну атмосферу в стінах школи, виховував любов до мудрого слова, його нюансів, краси і сили, до чіткості й виразності. «Відчуття найтонших граней, відтінків слова,— писав він 12 березня 1970 р. в кпізі аналізу уроків,— це ніби віконце, через яке до розуму й серця людини пробивається світло, безмежність краси, неосезжність океану думок, почуттів.

Слово вчить бачити, відчувати, захоплюватись. Завдання вчителя-вихователя полягає в тому, щоб у душі кожної дитини, кожного підлітка жило чутливе слово. Життя чутливого слова — це нильність на красу й на мерзенність, потворність»¹.

У застійні роки тривогаю на його душу лягали листи вчителів, вихователів, де вони скаржилися, що українською мовою в республіці мало хто користується, а скоро й ніхто не вмітиме говорити. Тому мріяв написати книжку про виховання любові до рідної мови, але через стан здоров'я змушений був відмовитися від задуму. Вважаючи цю тему особливо актуальною, необхідною, звернувся з листом до чудового вчителя, науковця з м. Хорола на Полтавщині К. О. Ходосова з проханням-порадою, щоб саме він написав таку книжку. «У мене є багато думок про це,— писав Сухомлинський 28 березня 1969 р. до Ходосова,— Приїздіть коли-небудь весною, поговоримо...»

Міркуючи в той час і пізніше про покликання вчителя, вихователя, творче начало його наскрізь гуманної, благородної професії, ми завше зверталися до багатющої спадщини видатного педагога сучасності В. О. Сухомлинського, до його незвичайної особистості. Людина чітко усвідомленої мети, справжній титан праці, він лишається взірцем для радянського вчителя. Його багатий практичний досвід, теоретичне

¹ Тут і далі підкреслення В. О. Сухомлинського.

осмислення кардинальних проблем комуністичного виховання сприяють розв'язанню тих завдань, які стоять перед нашою школою і на перебудовному етапі.

Колись Гете сказав: для того, щоб краще осягти, осмислити поета, слід іти в його країну. Побувавши в школі визначного педагога, ми краще, виразніше зрозуміли, що В. О. Сухомлинський — це окриленість, це справжнє, цілюще джерело людської любові, мудрості й наснаги.

В. Ф. РИДАК

ВІН ЗАВЖДИ З НАМИ

Павлиська середня школа... В ній я навчалась 10 років. Була секретарем комсомольської організації, пізніше працювала організатором позакласної і позашкільної виховної роботи.

Наша школа нагадувала містечко в оточенні саду: алеї Дружби, випускників, Мрії, сад Матері, сад Героїв, розарій, «зелений клас», квітники, виноградник, дослідні ділянки, пасіка, кролеферма... Все з'явилось на колишньому пустирі, все вирощене і доглянуте руками учнів. Нас, другокласників, привела на необроблювану ділянку Марія Миколаївна Верховиціна — моя перша вчителька. «Кожна людина, — сказала, — повинна залишити свій слід на землі. Виростив дерево — значить не дарма прожив. Збирайте, діти, насіння яблук, груш, на цій ділянці їх посадимо». Скільки праці треба було вкласти, щоб з маленьких зерняток вирости деревця! Вони росли разом з нами, стали плодоносними деревами.

В. О. Сухомлинський, пам'ятаю, завжди радив включати дітей у багаторічну працю, мета якої осяяна яскравою ідеєю. Тоді, вважав він, між учнями встановлюються міцні товариські, колективістські стосунки. Дуже важливо відкрити перед учнями захоплюючу перспективу праці.

Ніхто не примушував нас трудитись. Всім було приємно, що гості школи милувались рівними асфальтовими доріжками, химерним малюнком металевої огорожі. А зробили її десятикласники як подарунок школі. Пригадую як говорив Василь Олександрович: «Чим більше праця дітей схожа на працю дорослих, тим сильніший її виховний вплив». Все, що роблять діти, закликав він, повинно бути красивим.

У школі посилено трудилися усі — від першокласника до випускника. Праця на вибір з урахуванням захопленості, як і участь у гуртках. А їх було в школі 36 і керували ними вчителі та батьки учнів.

Школа фактично в 60-х роках була на госпрозрахунку. Канікули влітку — то п'ята трудова чверть. Вирощені фрукти й овочі ми продавали в колгоспних кіосках, виручку здавали в шкільну касу. Вирощували шовкопрядів, заготовляли сіно на зиму для кроликів. У шкільних майстернях ремонтували парти, столи, виготовляли рамки для портретів, стенди, токарні, фрезерні верстати, зробили малий електромолот, і навіть невеличку доменну піч. І все це — витвір учнівських рук. Матеріалом був для нас металобрухт. Віджившим свій вік деталям у майстернях повертали життя.

Ось так ми й виховувались. Знали: все в школі наше, нами зроблене і тримається нашими зусиллями. Так розвивалась учнівська колективна життєдіяльність. Не хтось, а самі все робили, вчилися самостійно вирішувати назрілі проблеми.

Приміщення нашої десятирічки — колишня земська школа, споруджена 1910 року, численні добудови, господарські споруди. В класних кімнатах, коридорах було багато квітів, стенди, виставки малюнків. У вестибюлі — великий годинник, біля якого директор зустрічав учнів. Кожен щодня вітався з директором, привчався вітатись із старшими першим. Урок ввічливості.

Порядок у школі добре нас виховував. Суворо дотримувались гігієнічні норми. На перервах у класах відкривали вікна. Провітрювали приміщення. Два рази на день чергові проводили вологе прибирання. Значення цього я добре зрозуміла, коли мої діти стали учнями. І я згадала, як ретельно дбав про свіже повітря для учнів Василь Олександрович.

З 8 год 15 хв до 8 год 30 хв рапку члени комітету комсомолу і ради дружини, відповідальні за роботу навчальних секторів, приймали в учительській повідомлення представників класів про виконання домашніх завдань. Для цього були заведені спеціальні журнали. Такий облік економив час учителя на уроці, він уже знав, хто і чому не виконав домашнє завдання, думав, яку допомогу слід надати такому учневі. Директор теж був присутнім, сидів на дивані. Заходили вчителі. Одних він запитував, що нового вони встигли прочитати, іншим сам розповідав цікаве з прочитаного.

У період створення Музею В. О. Сухомлинського особливо цікаво було працювати в його бібліотеці: читати на полях його книг олівцем зроблені зауваження, власні думки, підкреслені рядки й абзаци. Так у «Книжці для батьків» А. С. Макаренка на сторінці 395 Василь Олександрович помітив:

- 1) потреба в праці — духовна потреба;
 - 2) творчість. Людина вже в дитинстві створює цінності.
- Майструє.

Сухомлинський постійно вчився, багато читав. Найдорожчим подарунком у школі була книга. У мене їх теж декілька, підписаних Василем Олександровичем: «Вибране» А. Гріна, «Незабутнє» Бонч-Брусевича, твори М. Стельмаха тощо.

Кожен, хто перший раз приїздив у Павлиську школу, дивувався з час від часу оновлюваних виставок книжкових новинок. На стендах лежали журнали: «Квант», «Русская речь», «Техника-молодежи», «Юный натуралист», брошюри серії «Знання» тощо. «І вони у вас не пропадають?» — дивувались гості. Про це ніхто з нас навіть не думав. Кожен міг брати додому книгу, журнал, прочитавши, повертав на місце.

У школі панував культ книги. Якщо учень не захопився науковою книгою, якщо в шафі у нього немає улюбленої полиці, значить ми не знайшли доріжки до серця учня. Під цим гаслом діяв весь колектив педагогів. А як творчо працювали вчителі. Це був колектив одностайців, які діяли злагоджено, результативно, переслідували спільний інтерес — краще навчити, виховати. Кожен доповнював самого директора, підтверджував практикою вірність його думок, рекомендацій.

Пригадую мою першу вчительку Марію Миколаївну Верховивіну. Вона завжди задовольняла наші потреби в радощах пошуку, новизни. Вимоглива і мудра, вона вела нас у світ знань, була суворим критиком наших перших творчих знахідок. Мотрона Тихонівна Сироватка — класний керівник, географ. Влітку ми відправлялись з нею в багатоденні мандрівки по рідному краю, що так багато давало для нашого розвитку. Ольга Йосипівна Степанова — біолог, приклад невичерпного працелюбства і душевної щедрості. Андрій Федорович Барвінський — математик, майстер індивідуального підходу в навчанні. Вікторія Трохимівна Дараган — літератор, ми захоплювались її художнім читанням і знаннями з літератури.

Успіхи Павлиської середньої школи, безперечно, визначались насамперед кваліфікованим керівництвом, яке здійснював В. О. Сухомлинський, його умінням згуртувати колектив, спрямувати зусилля на розв'язання злободенних питань, умінням вимагати і допомагати. Він володів діагностичним мисленням і вчив своїх колег проектувати розвиток кожного учня з опорою на його здібності й обдарування. В центрі всієї виховної роботи була особистість учня. Вивчаючи учня, колектив йшов від найближчих інтересів до розвитку високих духовних потреб. А це сьогодні одна з провідних ідей концепції загальної середньої освіти.

Ми, учні В. О. Сухомлинського, і наші батьки знали, що наш директор веде науково-педагогічні дослідження, і були певні, що таким і повинен бути керівник школи. Зараз, коли

ПОКАЖЧИК ІМЕН

1. Атаян
Рафаел Аршакович	письменник, кандидат філософських наук
2. Альсіра Легаспі
де Арісменді	педагог, член ЦК Компартії Уругваю
3. Базилевський
Володимир	поет, учень В. О. Сухомлинського
4. Березняк
Євген Степанович	заслужений учитель УРСР, кандидат педагогічних наук
5. Верховиніна
Марія Миколаївна	вчителька Павлівської середньої школи, пенсіонерка
6. Вітка
Василь Тимофійович	дитячий письменник, лауреат Державної премії Білоруської РСР, заслужений діяч культури Білоруської РСР, лауреат Міжнародної премії Ганса Христіана Андерсена
7. Вовченко
Галина Яківна	заслужена вчителька УРСР, вчителька Павлівської школи
8. Волков
Геннадій Никандрович	доктор педагогічних наук, професор
9. Воробійов
Михайло Іванович	випускник Павлівської середньої школи, кандидат наук
10. Галузінський
Володимир Михайлович	доктор педагогічних наук
11. Головатий
Юхим Вакулович	колишній директор школи с. Сокольніки Львівської області, пенсіонер
12. Гораш Григорій
Олексійович	викладач Кам'янець-Подільського будівельного технікуму, пенсіонер
13. Губко
Олексій Тимофійович	кандидат психологічних наук
14. Дараган
Вікторія Трохимівна	вчителька Павлівської середньої школи, пенсіонерка
15. Дмитрієв
Михайло Панасович	Герой Соціалістичної Праці, колишній директор Корм'янської школи, доцент Гомельського університету
16. Долина
Микола Олександрович	колишній директор Онуфріївської середньої школи Кіровоградської області, пенсіонер
17. Єфременко
Анатолій Павлович	випускник Павлівської середньої школи, військовослужбовець
18. Жаленко
Катерина Марківна	вчителька Павлівської середньої школи,
19. Заволока Сергій
Пантелійович	заслужений учитель УРСР, колишній редактор газети «Радянська освіта»

20. Заза
Раїса Карпівна
21. Зеленгур
Панас Денисович
22. Іванов
Василь Дмитрович
23. Каліка
Піня Абович
24. Лисенко
Петро Георгійович
25. Лівниць
Кім Олександрович
26. Литвиненко
Микола Андрійович
27. Мазуркевич
Олександр Романович
28. Маргуліс
Дмитро Петрович
29. Мединський
Григорій Олександрович
30. Орел Григорій
Арсентійович
31. Резнік
Арон Борисович
32. Резнік
Анатолій Панасович
33. Риндак
Валентина Федорівна
34. Розенберг
Арон Якович
35. Святовець
Віталій Федорович
36. Сокурєнко М. К.
37. Становий
Іван Артемович
38. Степанова
Ольга Йосипівна
39. Стельмухов
Дмитро Юхимович
40. Сухомлинська
Ганна Іванівна
41. Сухомлинський
Сергій Олександрович
42. Терен
Віктор Васильович
- вчителька Павлівської середньої школи,
пенсіонерка
- колишній директор музею В. О. Сухомлинського в Павлівші
- колишній перший секретар Опунфрїївського райкому Компартії України, пенсіонер
- завуч школи-інтернату, м. Баку
- директор музею А. С. Макаренка в м. Кременчуці, кандидат педагогічних наук
- методист Кіровоградського обласного інституту удоскопалення вчителів
- журналіст, редактор районної газети
- дійсний член АПН СРСР, доктор педагогічних наук, професор
- кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник НДІ педагогіки УРСР
- письменник
- учитель Успенської школи
- кандидат педагогічних наук
- голова колгоспу «Комінтерн» в Павлівші
- старший викладач Оренбурзького педінституту
- доцент Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна, кандидат педагогічних наук
- доцент Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка
- вчителька Павлівської середньої школи, пенсіонерка
- колишній вчитель Павлівської середньої школи
- вчителька Павлівської середньої школи, пенсіонерка
- кандидат педагогічних наук
- дружина В. О. Сухомлинського, вчителька Павлівської середньої школи, пенсіонерка
- брат В. О. Сухомлинського, вчитель Павлівської середньої школи, пенсіонер
- вихованець Павлівської середньої школи, поет

43. Ткаченко Іван Гурович Герой Соціалістичної Праці, заслужений вчитель УРСР, кандидат педагогічних наук, колишній директор Богданівської середньої школи Кіровоградської області
44. Траєр Йозеф доктор, співробітник НДІ ім. Я.-А. Коменського
45. Фоменко Михайло Володимирович Міністр народної освіти УРСР
46. Хлебнікова Анастасія Василівна кандидат педагогічних наук, пенсіонерка
47. Ходосов Карпо Остапович заслужений учитель УРСР, кандидат педагогічних наук
48. Шашло Тимофій Максимович Герой Радянського Союзу, доктор педагогічних наук, професор
49. Щербина Віктор Михайлович секретар Кіровоградського обкому Компартії України, учень В. О. Сухомлинського

ЗМІСТ

Від упорядника	3
Фоменко М. В. Наш авторитетний порадник	5
Сухомлинська Г. І. Сила духу і розуму	15
Сухомлинський С. О. Слово про брата	31
Литвиненко М. А. Мати про сина	33
Ходосов К. О. Гортаючи сторінки пам'яті	37
Долина М. О. Людина великої душі	40
Шашло Т. М. Мій друг Сухомлинський	42
Хлебнікова А. В. Нас познайомила війна	45
Верховиніна М. М. Де бралась енергія	47
Вовченко Г. Я. Людина великого серця і розуму	49
Дараган В. Т. Схилючись перед Сухомлинським	52
Жаленко К. М. Турбота про становлення вчителя	55
Заза Р. К. Він учив нас мати свою думку	59
Сокуренко М. К. Незабутній вчитель і наставник	60
Степанова О. Й. Як ми працювали	63
Становий І. А. Педагог-гуманіст	67
Терен В. В. Вулиця Сухомлинського. Поема	70
Бфременко А. П. Спасибі, школо!	75
Воробйов М. І. Вдячність	76
Базилевський В. О. В. О. Сухомлинському	76
Іванов В. Д. Живий образ вчителя-комуніста	77
Березняк Є. С. Талановитий педагог	80
Заволока С. П. Відданість	84
Лисенко П. Г. Він випромінював світло	92
Розенберг А. Я. Унікальна особистість	93
Каліка П. А. Життя, віддане школі	97
Галузинський В. М. В єдності теорії і практики	102
Альсіра Лєгасні де Арісменді. Світлий талант Василя Сухомлинського	107
Ткаченко І. Г. В. О. Сухомлинський у моєму житті	109
Лівшиць К. О. Професія — людина	116
Волков Г. Н. Бути світлим променем для інших	119
Губко О. Т. Обпалений добротою	124
Головатий Ю. В. Незабутні зустрічі	128
Дмитрієв М. П. В. О. Сухомлинський у Білорусії	134
Мединський Г. О. Безстрашність душі	142
Вітка В. Т. Голос учителя	151
Атаян Р. А. В. О. Сухомлинський, яким я його знав	159
Резнік А. Б. Пам'ятні листи	163
Трайєр Й. А. Короткі, але пам'ятні зустрічі	167
Резнік А. П. Високе покликання	168
Стельмухов Д. Ю. Стратегія керівництва	171
Мазуркевич О. Р. На чатах правди і науки	175
Маргуліс Д. П. Поборник добра, краси і правди	192
Гораш Г. Захоплення (етюд)	200
Зеленгур П. Д. Мої зустрічі з Сухомлинським	201
Щербина В. М. Із сторінок пам'яті	206
Святовець В. Ф. Штрих до творчого портрета	209
Риндак В. Ф. Він завжди з нами	216
Орел Г. Шана педагогу-творцю	219

Учебное издание

ВОСПОМИНАНИЯ О СУХОМЛИНСКОМ

(Составитель *Заволока Сергей Пантелеевич*)

Завідуючий редакцією педагогіки *О. І. Цедик*. Редактори *Т. І. Хорунжа, В. І. Ковальчук*. Обкладинка художника *О. В. Пермякова*. Художній редактор *В. С. Пулер*. Технічний редактор *В. В. Олійник*. Коректори *К. С. Коваленко, Н. П. Васеніна, О. Т. Твердохліб*.

ИБ № 6960

Здано до набору 30.07.89. Підписано до друку 25.05.90. Формат 84×108/32. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Спосіб друку високий. Умовн. арк. 11,76+0,21 форзац+1,68 вкл. Умовн. фарбо-відб. 13,85. Обл.-вид. арк. 13,68+0,34 форзац+1,52 вкл. Тираж 15 000 прим. Вид. № 33602. Замовлення № 9-433. Ціна 85 к.

Видавництво «Радянська школа»
252053, Київ, 53, Ю. Коцюбинського, 5.

Книжкова ф-ка ім. М. В. Фрунзе, 310057.
Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Спогади про Сухомлинського / Упоряд. С. П. Заволока.—К.: Рад. шк., 1990.— 224 с.

ISBN 5-330-00989-8

У літопис радянської школи і педагогічної науки, пам'ять учительства назавжди вкарбувалось ім'я видатного педагога В. О. Сухомлинського (28.IX.1918—2.IX.1970).

Відавши своє серце дітям, Василь Олександрович разом з колективом Павлівської школи впровадив у педагогічну практику гуманістичні засади, в основі яких — любов, повага, доброта, чуйність і довір'я до учня, глибоке і всебічне вивчення особистості школяра.

Пошуки і знахідки, думки і досвід В. О. Сухомлинського допомагають учителям успішніше здійснювати перебудову школи.

Для вчителів і батьків, учнів і студентів педагогічних навчальних закладів, широкого читацького загалу.

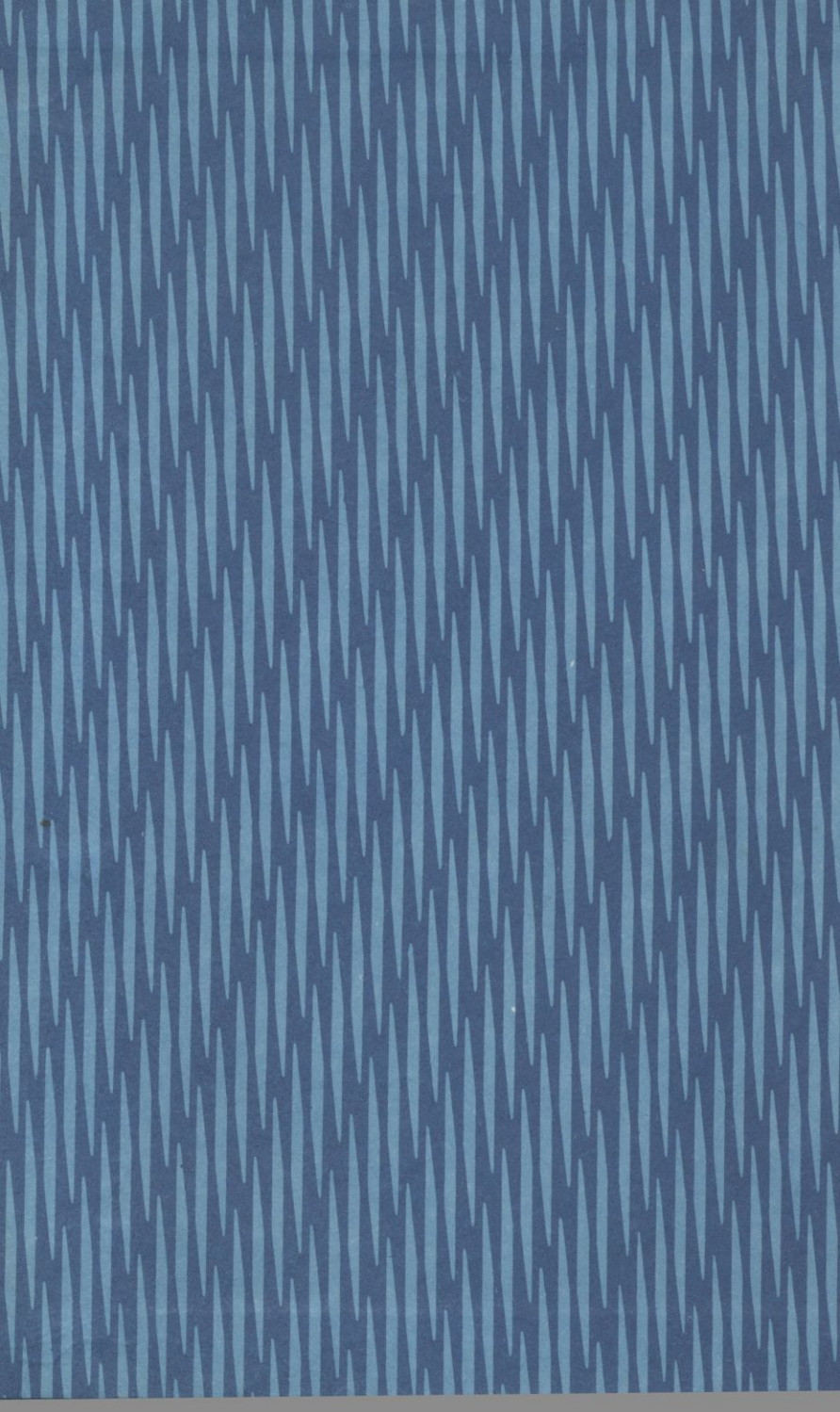
С $\frac{430200000-327}{M210(04)-90}$ БЗ—4—3—90

ББК 74.03(2Ук)

23

K1732387

229 „МК“

85 к.

СПОГАДИ ПРО СУХОМЛИНСЬКОГО

